સ્કન્ધ દશમોઃનિરોધ

ચતુર્વિંશતિધા ભિન્ના ભક્તિરુક્તાऽતિદુર્લભા।।
સપ્તાશીતિરથાધ્યાયા નિરોધે દશમે મતાઃ।૧।।

ચોવીસ પ્રકારના ભેદવાળી અતિદુર્લભ ભક્તિ નવમા સ્કન્ધમાં કહી. હવે દશમા સ્કન્ધમાં નિરોધના વિષયમાં સત્તાશી અધ્યાયો વિચારેલ છે.

નવત્યધ્યાયસન્દર્ભો જાતઃ કૃત્રિમભાવતઃ।।
કેષાઞ્ચિદ્ અત્ર સન્દેહઃ સ્કન્ધાર્થે પ્રકટો મહાન્।।૨।।

બનાવટી(પ્રક્ષિપ્ત) અધ્યાયોના વિચારથી નેવું અધ્યાયો આ સ્કન્ધમાં લખાયેલા છે. આ સ્કન્ધના અર્થમાં કેટલાકને મોટો સંદેહ સ્પષ્ટ થયેલ છે.

બારમો તેરમો અને ચૌદમો એ ત્રણ અધ્યાયો કોઈએ પાછળથી લખી શ્રીભાગવતમાં ઉમેરેલ છે. તે ત્રણ અધ્યાયને ગણીને નેવું અધ્યાય આ સ્કન્ધમાં હોવાનું કહે છે, પરન્તુ એ ત્રણ અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત (પાછળથી કોઈએ ઉમેરેલા) હોવાથી આ સ્કન્ધના સત્તાશી જ અધ્યાય છે.

તન્નિવૃત્ત્યર્થમ્ અધુના સર્વનિર્ણયપૂર્વકમ્।।
દશમાર્થઃ પ્રકરણાધ્યાયાર્થશ્ચ વિચાર્યતે।।૩।।

તે સંદેહ દૂર થાય તે માટે સર્વ વિષયોનો નિર્ણય કરીને દશમા સ્કન્ધના અર્થનો પ્રકરણોના અર્થનો અને અધ્યાયોના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

નવલક્ષણલક્ષ્યો હિ કૃષ્ણસ્તસ્ય નિરૂપણાત્।।
આશ્રયઃ ક્રમભાવિત્વાત્ નિરોધો વેતિ સંશયઃ।।૪।।

શ્રીકૃષ્ણ નવ ખાસ ચિન્હોથી ઓળખાય તેવા છે. તેમનું દશમા સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલું હોવાથી આ સ્કન્ધ આશ્રય જણાવનારો છે કે લીલાના અનુક્રમમાં નિરોધ આવતો હોવાથી નિરોધ જણાવનારો છે? એવો સંશય છે.

સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ઊતિ, મન્વન્તર, ઈશાનુચરિત, નિરોધ અને મુક્તિ એ નવ ખાસ લીલાઓ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ઓળખાય. તેમનું દશમા સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, આ સ્કન્ધ નવે લીલાઓ જેમનામાં છે તે આશ્રય જણાવનારો છે, અથવા આ કહેતાં ૨।૧૦।૧ માં 'ઈશાનુચરિત' પછી 'નિરોધ' લીલા કહેલી હોવાથી તે અનુક્રમ પ્રમાણે આ સ્કન્ધ નિરોધ જણાવનારો છે? એવો સંશય છે. શ્રીધર અને કૃષ્ણચૈતન્ય ના મત પ્રમાણે આ સ્કન્ધ 'આશ્રય' જણાવનારો છે. જ્યારે આચાર્યશ્રીના મત પ્રમાણે તે 'નિરોધ' જણાવનારો છે.

લીલાનિર્ધારકો હ્યર્થઃ ક્રમમાત્રં તુ દુર્બલમ્।।
યથાકથઞ્ચિત્ શ્રવણં સફલત્વાય કલ્પતે।।૫।।
નિરોધઃ પ્રલયો લોકે પ્રસિદ્ધઃ પ્રકૃતે ન સઃ।।
પ્રતીતો દ્વાદશે ચૈવ મહત્ત્વાત્ શુદ્ધલીલયા।।૬।।
સહિતો હ્યાશ્રયઃ સ્કન્ધે પ્રતિપાદ્ય ઈતીતિ ચેત્।।

લીલાનો નિર્ણય કરાવનાર સ્કન્ધનો અર્થ છે. માત્ર અનુક્રમ તો દુર્બલ છે. હરકોઈ પ્રકારે (હરકોઈ ક્રમથી) ભગવાન્‌ની લીલાનું શ્રવણ થાય તે ફલ આપવાની શક્તિવાળું છે. લોકમાં નિરોધ પ્રલય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ચાલુ પ્રસઙ્ગ (દશમા સ્કન્ધ)માં તે (પ્રલય) નથી અને બારમા સ્કન્ધમાં તે જોવામાં આવે છે જ. તેથી દશમા સ્કન્ધમાં ઉત્તમપણાંને લીધે શ્રીકૃષ્ણની શુદ્ધ લીલા સાથે શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરેલું છે'' એમ કહેતા હો તો...

આ સ્કન્ધમાં આશ્રયનું નિરૂપણ છે એમ સિદ્ધ કરવા શ્રીધરે કરેલ તર્ક આ કારિકાઓમાં કહેલ છે. 'નિરોધ' એટલે પ્રલય. બારમા સ્કન્ધમાં પ્રલયો કહેલ છે. તેથી આ સ્કન્ધમાં આશ્રયનું અને બારમા સ્કન્ધમાં પ્રલયનું નિરૂપણ છે એવો શ્રીધરનો મત કહ્યો.

ન હિ સાપેક્ષરૂપસ્ય પ્રથમં સુનિરૂપણમ્॥૭॥
નવલક્ષણસાપેક્ષો હ્યાશ્રયો રૂપ્યતે કથમ્॥
અગ્રે લીલાદ્વયકથા ફલસિદ્ધો વૃથા ભવેત્॥૮॥

સિદ્ધાન્તઃબીજાના ઉપર જે આધાર રાખતું હોય તેવું પહેલાં સારી રીતે જણાવી ન શકાય. તેથી નવ લક્ષણો ઉપર આધાર રાખનાર આશ્રયનું આ સ્કન્ધમાં વર્ણન કેવી રીતે થાય? વળી ફલ પ્રાપ્ત કરવાના સમ્બન્ધમાં ભવિષ્યમાં કહેવાની બે લીલાઓ નિરર્થક થાય.

સર્ગ વિસર્ગ વગેરે નવ લીલાઓ ઉપર 'આશ્રય' આધાર રાખનારો છે. તેથી તે નવ પૈકીની નિરોધ અને મુક્તિ લીલાઓ કહ્યા પહેલાં આશ્રયનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. વળી દશમા સ્કન્ધમાં આશ્રયનું નિરૂપણ કરેલ હોય, તો તમારા(શ્રીધર) મત પ્રમાણે અગિયારમા તથા બારમા સ્કન્ધમાં મુક્તિ અને નિરોધ કહેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી, કારણ કે આશ્રય સિદ્ધ થયા પછી લીલાઓ જાણવાની જરૂર રહેતી નથી. તેથી તે કહેલી નકામી થાય.

પૂર્વોત્તરસ્કન્ધયોશ્ચ નશ્યેત્ કારણ-કાર્યતા॥
અર્થસ્ત્વેકાદશેઽપ્યસ્તિ ક્રમશ્ચ સ્વીકૃતો ભવેત્॥૯॥

પહેલાના અને પછીના સ્કન્ધોના કારણ અને કાર્ય ના ભાવનો નાશ થાય. અર્થ (શ્રીકૃષ્ણ) તો અગિયારમા સ્કન્ધમાં પણ છે. વળી ક્રમનો પણ સ્વીકાર થશે.

પહેલાંનો સ્કન્ધ પછીના સ્કન્ધનું કારણ અને પછીનો સ્કન્ધ તેની પહેલાના સ્કન્ધનું કાર્ય છે. દશમા સ્કન્ધમાં આશ્રય કહેલ હોય, તો તે યોજના પણ રહેતી નથી. આ સ્કન્ધમાં ભગવાન્‌નું ચરિત્ર કહેલું હોવાથી અહીં આશ્રય કહેલ છે એમ પણ મનાય તેમ નથી, કારણ કે અગિયારમા સ્કન્ધમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કહેલું છે જ. આ સ્કન્ધમાં નિરોધ કહેલ છે, એમ માનવાથી લીલાઓ બધી અનુક્રમે કહેલી થાય છે, એટલે લીલાઓના ક્રમનો પણ સ્વીકાર થાય છે.

ચરિત્રં દશમે મુખ્યં રૂપં પૂર્વત્ર વર્ણિતમ્॥
નિરોધાર્થં તથા ભક્તિ-સિદ્ધ્યર્થં ચ હરિર્બભૌ॥૧૦॥

દશમા સ્કન્ધમાં ભગવાન્‌નું ચરિત્ર મુખ્ય છે. સ્વરૂપનું પહેલાં વર્ણન કરેલું છે. નિરોધ કરવા તેમજ ભક્તિ સર્વથી થઈ શકે તે માટે હરિ પ્રકટ થયેલા.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું પહેલા નવમા સ્કન્ધમાં પણ વર્ણન કરેલું છે (૯।૨૪।૫૫-૬૭). તેથી નવમા, દશમા અને અગિયારમા એ ત્રણ સ્કન્ધોમાં શ્રીકૃષ્ણ છે (તેથી શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન હોવાથી દશમા સ્કન્ધમાં આશ્રયનું નિરૂપણ છે એમ

કહી ન શકાય). દશમા સ્કન્ધમાં ભગવાનનું ચરિત્ર મુખ્ય છે. સર્વ લોકનો નિરોધ કરવા અને તેમનાથી ભક્તિ થઈ શકે તે માટે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય થયેલું.

આશ્રયો યાદશો હ્યત્ર તદર્થં ન બભૂવ હ।।
આશ્રયો યાદશો હ્યત્ર સ વાચ્યો દ્વાદશે સ્ફુટઃ।।૧૧।।

અહીં દશમા સ્કન્ધમાં જેવો આશ્રય તમે કહો છો તે માટે ભગવાન્ પ્રગટ થયા નથી. અહીં (શ્રીભાગવતમાં) જેવો આશ્રય કહેવા ઈચ્છેલ છે તે બારમા સ્કન્ધમાં સ્પષ્ટ કહેવાનો છે.

બારમા સ્કન્ધમાં પ્રલય જ સ્પષ્ટ કહેલ છે, આશ્રય કહેલો નથી–એમ ન માનવું. આ સ્કન્ધમાં તો નિરોધ થાય અને ભક્તિ થઈ શકે તે માટે ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલું છે, આશ્રય કહેલો નથી. આશ્રય બારમા સ્કન્ધમાં સ્પષ્ટ કહેશે.

ભૂભારસ્ય નિરોધો વા તત્કર્તુર્વા ન સન્મતઃ।।
આદ્યન્તયોરિહાભાવાત્ મુક્તાવપ્યનુવૃત્તિતઃ।।૧૨।।

ભૂમિના ભારનો અથવા તે ભાર કરનારનો નિરોધ(નાશ) આ સ્કન્ધમાં કહેલ હોવાનું સત્પુરુષો માનતા નથી, કારણ કે આ સ્કન્ધના આરમ્ભમાં અને અન્તમાં તે કહેલ નથી, અને મુક્તિ અગીયારમા સ્કન્ધમાં પણ તે ચાલુ છે.

ભૂમિના ભારનો નિરોધ(નાશ) અને તે ભાર કરનાર દુષ્ટ રાજાઓનો નિરોધ આ સ્કન્ધમાં કહેલ છે, એવો બોપદેવનો મત પણ સત્પુરુષોને ઈષ્ટ નથી, કારણ કે આ સ્કન્ધના આરમ્ભમાં અને અન્તમાં ભૂમિના ભારનો અને ભાર કરનાર દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ કર્યાનું કહેલ નથી. વળી અગીયારમા સ્કન્ધમાં પણ ભૂમિના ભારનો નાશ કહેલ છે. તેથી અહીં 'નિરોધ' શબ્દથી નાશ જણાવેલ નથી.

લક્ષણસ્યાપ્રવેશશ્ચ લીલાધિક્યં તથા ભવેત્।।
તદર્થં જન્મકથનં પૃથાસ્તોત્રવિરોધિ હિ।।૧૩।।

વળી લક્ષણ બંધ બેસશે નહિ અને લીલા વધારાની થશે. તે માટે ભગવાન્નો જન્મ થયાનું કહેવું એ પૃથાની સ્તુતિથી વિરુદ્ધ છે.

૨।૧૦।૬માં ''શક્તિઓનાં શયન પછી આ આત્માનું શયન તે નિરોધ'' એવી નિરોધની વ્યાખ્યા કહેલી છે. જો દુષ્ટ રાજાઓના વધને નિરોધ માનવામાં આવે, તો એ વ્યાખ્યા(લક્ષણ) બંધ બેસશે નહિ અને દશ ઉપરાંત એ વધારાની લીલા થશે. વળી પૃથા ૧।૮।૨૦માં શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં તેમનો જન્મ ભક્તિની વૃદ્ધિ કરવા થયાનું કહે છે. તમે દુષ્ટ રાજાઓને હણવા જન્મ થયાનું કહો છો તે; તે સ્તુતિથી પણ વિરુદ્ધ છે.

પૂર્વોત્તરસ્કન્ધયોશ્ચ નશ્યેત્ કારણકાર્યતા।।
નિરોધોઽસ્યાનુશયનં પ્રપઞ્ચે ક્રીડનં હરેઃ।।૧૪।।
શક્તિભિર્ દુર્વિભાવ્યાભિઃ કૃષ્ણસ્યેતિ હિ લક્ષણમ્।।
નિરોધો યૌગિકશ્ચાત્ર રોધનાત્મા સતાં મતઃ।।૧૫।।

વળી પહેલાના અને પછીના સ્કન્ધોમાં કારણ અને કાર્યનો સમ્બન્ધ છે, તેનો પણ નાશ થાય. ''(શક્તિઓનાં શયન) પછી આ હરિનું શયન એટલે હરિ શ્રીકૃષ્ણની ચિન્તન ન કરી શકાય તેવી શક્તિઓથી પ્રપઞ્ચમાં ક્રીડા'' એવું નિરોધનું લક્ષણ કહેલું છે. તેથી સત્પુરુષોને પોતાની અંદર રોકી રાખવારૂપ નિરોધનો વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ અહીં ઈચ્છેલો છે.

બીજા સ્કન્ધની શ્રીસુબોધિનીમાં એક પછી એક લીલાનું વર્ણન કરનાર સ્કન્ધોમાં કારણ અને કાર્યરૂપ સમ્બન્ધ હોવાનું દર્શાવેલ છે. નવમા સ્કન્ધમાં ઈશાનુચરિત અથવા ભક્તિ કહેલી છે, તેથી આ સ્કન્ધમાં ભગવાન પ્રપઞ્ચમાં ક્રીડા કરી ભક્તિના કાર્યરૂપ નિરોધ કરે છે, એટલે ભક્તોને પ્રપઞ્ચનું વિસ્મરણ કરાવી પોતામાં રોકી રાખે છે (આસક્તિ કરાવે છે) એવો નિરોધનો વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ જ ઇચ્છેલો છે. નિરોધ એટલે રાજાઓનો વધ, એવો રુચિથી થયેલ અર્થ અહીં ઇચ્છેલો નથી, કારણ કે તેવો અર્થ લઈએ તો નિરોધની વ્યાખ્યા કહી છે તે ઘટતી નથી.

ભક્તાઃ પૂર્વત્ર નિર્દિષ્ટાઃ તે રોદ્ધવ્યા વિમુક્તયે।।
કૃષ્ણે નિરુદ્ધકરણાદ્ ભક્તા મુક્તા ભવન્તિ હિ।।૧૬।।

પહેલાં (નવમા સ્કન્ધમાં) ભક્તો કહ્યા તેઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમનો નિરોધ કરવો જોઈએ, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણમાં ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ થયેલ હોવાથી ભક્તો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

નવમા સ્કન્ધમાં ભક્તિ, દશમામાં નિરોધ અને અગિયારમામાં મુક્તિ કહેલાં છે. તેથી ભક્તોને જ મુક્તિ આપવાની હોવાથી, તેઓ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે તે માટે તેમનો જ નિરોધ આ સ્કન્ધમાં કરવાનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી દુષ્ટ રાજાઓના વધને અહીં નિરોધ કહેલ નથી.

ભક્તેશ્ચ શુદ્ધતાસિદ્ધ્યૈ પ્રપઞ્ચાદ્ વિનિવારણમ્।।
આસક્તિરાત્મનિ તથા નિરોધાર્થં ન સંશયઃ।।૧૭।।

અને શુદ્ધ ભક્તિ થઈ શકે તે માટે તેઓને પ્રપઞ્ચમાંથી હટાવી લીધા છે, અને નિરોધ થાય તે માટે પોતામાં તેમની આસક્તિ કરાવી છે તેમાં સંશય નથી.

ભગવાન્માં તેમની ઇન્દ્રિયો વગેરે રોકાઈ રહે તો જ તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને શુદ્ધ ભક્તિથી જ ઇન્દ્રિયો ભગવાન્માં રોકાઈ રહે. બીજાનો સઙ્ગ ન રહે તો શુદ્ધ ભક્તિ થઈ શકે, અને પ્રપઞ્ચ ભૂલે તો બીજાનો સઙ્ગ ન રહે. તેથી તેમને પ્રપઞ્ચમાંથી ભગવાન્ હટાવી લે છે અને પોતામાં તેમની ઇન્દ્રિયો વગેરે રોકાઈ રહે તે માટે જ પોતામાં જ તેમની આસક્તિ પણ કરાવે છે. આખાયે સ્કન્ધમાં આ જ જોવામાં આવે છે. તેથી દુષ્ટ રાજાઓને હણવા અથવા ભૂમિનો ભાર દૂર કરવો એ નિરોધ હોવાનું અહીં ઇચ્છેલ નથી.

પ્રપઞ્ચવિસ્મૃતિસ્તસ્માત્ કૃષ્ણાસક્તિશ્ચ વર્ણ્યતે।।
'શય્યાસનાટનાલાપ'શ્લોકે ફલિતમીરિતમ્।।૧૮।।

તેથી તેમના પ્રપઞ્ચના વિસ્મરણનું અને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧૦।૮૭।૪૬ શ્લોકમાં પરિણામ કહેલું છે.

ભગવાન્ની પ્રપઞ્ચમાં ક્રીડા એ સાધન છે, તેનાથી પ્રપઞ્ચનું વિસ્મરણ અને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થયાં. ''શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળા વૃષ્ણિઓને સૂતાં, બેસતાં, ફરતાં, વાતચીત કરતાં, રમતાં અને સ્નાન વગેરે કર્મો કરતાં પોતાના વિદ્યમાન દેહનું પણ ભાન રહેતું ન હતું'' (૧૦।૮૭।૪૬) એવું શ્લોકમાં આ સ્કન્ધના અન્તે તે પરિણામ કહેલું છે.

રૂપાન્તરં તુ નટવત્સ્વીકૃત્ય ત્રિવિધાન્ નિજાન્।।
પ્રપઞ્ચાભાવકરણાદ્ ઉજ્જહારેતિ નિર્ણયઃ।।૧૯।।

નટની પેઠે બીજા સ્વરૂપને ધારણ કરીને ત્રણ પ્રકારના ગુણવાળા પોતાના સેવકોને પ્રપઞ્ચમાંથી હટાવીને તેમનો ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો, એવો નિર્ણય થાય છે.

ભક્તો તમસ્ રજસ્ અને સત્ત્વ એ ગુણોથી ઘેરાયેલા હોવાથી, તેમનો સ્વભાવ ફેરવતાં તેમને બહુ દુઃખ થાય અને પોતાને પણ શ્રમ થવાથી કલેશવાળું કર્મ થાય. તેથી તેમ ન થાય તે માટે માયાથી ભગવાને નટની પેઠે બીજો મનુષ્યનો દેહ ધારણ કર્યો, અને તે દેહથી તેમને પ્રપઞ્ચનું વિસ્મરણ કરાવી, તેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો, તેથી ભક્તોના પ્રપઞ્ચનો નાશ એ જ આ સ્કન્ધનો અર્થ છે એવો નિશ્ચય છે.

સમુદાયો જન્મવાચી ક્રીડાયુક્તસ્ય વૈ હરેઃ।।
પ્રપઞ્ચવિસ્મૃતિ–સક્તિર્ભક્તાનાં ચાપિ યોગતઃ।।૨૦।।

આખો સ્કન્ધ ક્રીડા કરનાર હરિના જન્મનું અને વળી નિરોધની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ભક્તોના પ્રપઞ્ચનું વિસ્મરણ અને ભગવાન્માં આસક્તિ જણાવનારો છે.

પહેલા પ્રકરણમાં ભગવાન્ની ક્રીડા કહેલી નથી. તેથી સ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ હોય તો પણ પહેલા પ્રકરણને તે લાગુ નહિ પડે–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે તે પ્રકરણમાં પણ ભગવાન્ની અમુક પ્રકારની ક્રીડા અને તેમાં શક્તિએ કરેલ સાહાય્ય કહેલાં છે. તેથી આખું પ્રકરણ લેતાં તેનો પણ નિરોધમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્રક્રિયાપઞ્ચકં હ્યત્ર જન્માર્થં પ્રથમા મતા।।
તામસાનાં તુ ભક્તાનામ્ ઉદ્ધૃત્યૈ તુ તતઃ પરા।।૨૧।।

અહીં પાંચ પ્રકરણો કહેલાં છે ૧.પહેલું ભગવાન્નો જન્મ જણાવનારું મનાયેલું છે, અને ૨.ત્યાર પછીનું તો તામસ ભક્તોનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે કહેલું છે.

રાજસાનાં તૃતીયા તુ ચતુર્થી સાત્વિકી મતા।।
અન્તર્યામ્યધિદૈવાદિન્યાયેનાત્રાપિ વૈ હરેઃ।।૨૨।।
ભગસ્ય વ્યપદેશઃ સ્યાદ્ અતસ્તસ્ય નિવૃત્તયે।।
ભગસ્ય સહજત્વાય પઞ્ચમી પ્રક્રિયા મતા।।૨૩।।

૩.ત્રીજું રાજસોનો અને ૪.ચોથું સાત્ત્વિકોનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે વિચારાયેલ છે. ૫.'અહીં પણ અન્તર્યામી અથવા અધિદેવના ધોરણે હરિ (શ્રીકૃષ્ણ)માં ભગવાન્ના છ ગુણો હોવાનું કહેલ હશે'' એવો (વિચાર આવે) તે દૂર કરવા તેમનામાં એ છ ગુણો કુદરતી છે એમ જણાવવા પાંચમું પ્રકરણ કહ્યાનો નિર્ણય થાય છે.

ચતુર્ભિશ્ચ તથા તત્ત્વૈઃ તત્ત્વૈર્વિંશતિભિસ્તથા।।
એકાધિકૈસ્તથા ષડ્ભિઃ અધ્યાયૈઃ ક્રમશો મતાઃ।।૨૪।।

×ઈ૧×અચાર અને ×ઈ૨×અતેવી રીતે અઠ્ઠાવીસ, ×ઈ૩×અઅઠ્ઠાવીસ અને ×ઈ૪×અએકવીસ તેમજ ×ઈ૫×અછ અધ્યાયો આ પ્રકરણોના અનુક્રમે મનાયેલા છે.।।૨૪।।

૧.જન્મપ્રકરણ અધ્યાય ૧ થી ૪.

ચતુર્મૂર્તિર્હરિર્જાતઃ તેનાધ્યાયચતુષ્ટયમ્।।
પ્રથમે વાસુદેવોઽભૂદ્ વસુદેવહૃદિ સ્થિતઃ।।૨૫।।

હરિ ચાર મૂર્તિવાળા પ્રકટ થયા, તેથી જન્મ પ્રકરણના ચાર અધ્યાયો છે. પહેલા અધ્યાયમાં વસુદેવના હૃદયમાં રહેલા વાસુદેવ પ્રકટ થયા.

મૃત્યુવારણસામર્થ્યમ્ અન્યથા ન ભવેત્ ક્વચિત્।।

તેમ ન હોય તો દેવકીના મૃત્યુને અટકાવવાની શક્તિ વસુદેવમાં કોઈ સંજોગોમાં ન હોય.

આ દોઢ કારિકાથી વાસુદેવ વ્યૂહનો અવતાર કહેલો છે. અહીં મૂલ સ્થાનમાંથી ભૂમિ ઉપર આવવું તેને અવતાર કહેલો છે. માત્ર પોતાનું અલૌકિક તેજ બીજામાં મૂકવું તેને અવતાર કહેલ નથી. વસુદેવ કંસથી થતું દેવકીનું મૃત્યુ અટકાવી શક્યા, તે તેમના હૃદયમાં પધારેલ વાસુદેવ વ્યૂહની શક્તિને લીધે જ.

સઙ્કર્ષણો દ્વિતીયે તુ સ્ફુટો દૈત્યવધાય હિ।।૨૬।।
તથા તૃતીયે પ્રદ્યુમ્નઃ ચતુર્થો તુર્ય ઉચ્યતે।।
ન નિબદ્ધો યતઃ કૈશ્ચિદ્ અતઃ સર્વે વિમોચિતાઃ।।૨૭।।
ધર્મરક્ષાર્થહેતૂક્ત્યૈ ધર્મબાધશ્ચ વર્ણ્યતે।।

બીજા અધ્યાયમાં તો દૈત્યોનો વધ થાય તે માટે સઙ્કર્ષણ અવતાર થયાનું સ્પષ્ટ છે. તેવી જ રીતે ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રદ્યુમ્ન અવતાર થયાનું સ્પષ્ટ છે. ચોથો અનિરુદ્ધ અવતાર ચોથા અધ્યાયમાં કહેલો છે. તે કોઈથી બંધાયેલા નથી, તેથી સર્વ છૂટા કરાયા. ધર્મનાં રક્ષણરૂપ પ્રયોજન પ્રાકટ્યનું કારણ હોવાનું કહેવા માટે ધર્મને થયેલ ભયનું વર્ણન કરેલું છે.

ચાર અધ્યાયમાં ચાર વ્યૂહ પ્રકટ થયાનું જણાવ્યું. દેવકીનું મૃત્યુ અટકાવવાનું કાર્ય ભગવાને જ કરેલ હોવાનું અ.૧।૫૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીના આભાસમાં કહેલું છે. તેથી તે અટકાવનારાં વચન બોલનાર વસુદેવના હૃદયમાં તે સમયે વાસુદેવ પ્રકટ થયેલા. બીજા અધ્યાયના શ્લો.૮માં સઙ્કર્ષણ વ્યૂહનું પ્રાકટ્ય સ્પષ્ટ કહેલ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્લો.૮થી પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહનું પ્રાકટ્ય પણ તેવી જ રીતે સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. ચોથા અધ્યાયમાં અનિરુદ્ધ વ્યૂહનું પ્રાકટ્ય થયાનું કહેલું છે, 'અનિરુદ્ધ' એટલે કોઈથી અટકાવેલા નહિ. કંસે દેવકી તથા વસુદેવ ને કારાગૃહમાં સાંકળોથી બાંધી પૂરેલ, તેમને છૂટા કર્યા અને સાંકળો કાઢી નખાવી (અ.૪।૧૪,૨૪). આ અનિરુદ્ધ વ્યૂહનું કાર્ય હોવાથી આ અધ્યાયમાં અનિરુદ્ધ વ્યૂહનું પ્રાકટ્ય થયાનું કહેલું છે, ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ પણ અનિરુદ્ધ વ્યૂહનું કાર્ય છે. તે કહેવામાટે પ્રથમ ધર્મને ભય થયાનું કહેવું જોઈએ, તેથી આ ચોથા અધ્યાયમાં ધર્મને ભય થયાનું પણ કહેલું છે (શ્લો.૩૧-૪૫).

વસુદેવાદ્ દેવકીતો મથુરાતશ્ચ ગોકુલાત્।।૨૮।।
પ્રાદુર્ભૂતશ્ચતુર્મૂર્તિઃ ભગવાન્ નાત્ર સંશયઃ।।

વસુદેવથી દેવકીથી મથુરાથી અને ગોકુળથી ચારે મૂર્તિવાળા ભગવાન્ પ્રકટ થયા. આ (વિષય)માં સન્દેહ નથી.

૧.જે વસુદેવના હૃદયમાં પહેલાં રહેલા તે ભગવાન. ૨."તે બેમાંથી એક કાળા કેશવાળા થયા" એ વાક્ય પ્રમાણે દેવકીથી પ્રકટ થયા. ૩.ત્યાર પછી તે ગર્ભને યોગમાયા લઈ ગયા પછી વસુદેવે મનથી દેવકીમાં પધરાવેલ સર્વ તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કરેલ ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ન મથુરામાં પ્રકટ થયા. અને ૪.કોઈએ રોકેલ નહિ તે અનિરુદ્ધ ગોકુલથી પ્રકટ થયા—એ પ્રમાણે ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું.

રૂપાન્તરસ્વીકરણમ્ અધ્યાયત્રિતયેન હિ।।૨૯।।
નટભાવઃ ચતુર્થેન ... ...।।

પહેલા ત્રણ અધ્યાયોથી ભગવાને બીજા સ્વરૂપનો સ્વીકાર કર્યાનું કહેલ છે અને ચોથા અધ્યાયથી નટની ક્રિયા ગ્રહણ કર્યાનું કહેલ છે.

ચોથા અધ્યાયના વ્યાખ્યાનમાં તેમાં નટની સ્થિતિ ગ્રહણ કર્યાનું કહેશે.

અધ્યાય ૧-ભગવાન્નાં પ્રાક્ટયનું કારણઃ

... ... હેતુરાદ્યે નિરૂપિતઃ।।
ત્રિવિધાનાં ત્રિધા દુઃખં હેતુર્જન્મનિ વૈ હરેઃ।।૩૦।।

ભગવાન્નાં પ્રાકટ્યનું કારણ પહેલા અધ્યાયમાં કહેલું છે. ત્રણ પ્રકારના ભક્તોનું ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ ખરેખર હરિના જન્મનું કારણ છે.

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોનું દુઃખ ભગવાન્નાં પ્રાકટ્યનું કારણ છે. તે પહેલા અધ્યાયમાં કહેલું છે.

ભૂમિર્માતા તથા ચાન્યે દુઃખભાજો હરેઃ પ્રિયાઃ।।
કંસાદેઃ કાલતોઽજ્ઞાનાત્ ત્રિધા દુઃખન્તુ તદ્ગતમ્।।૩૧।।

ભૂમિ, માતા દેવકી, બીજા હરિના ભક્તો દુઃખ પામે છે. કંસ વગેરેથી કાલથી અને અજ્ઞાનથી એમ તેઓને થયેલ દુઃખ ત્રણ પ્રકારનું છે.

કાલજં પ્રભુસમ્બન્ધાત્ કંસજં હેતુવારણાત્।।
વાક્યૈરજ્ઞાનસમ્ભૂતં શક્યં તત્ ત્રિતયં હરેઃ।।૩૨।।

ભૂમિને કાલથી થતું દુઃખ પ્રભુના સમ્બન્ધને લીધે, કંસથી થયેલું દુઃખ દેવકીના મૃત્યુના કારણને અટકાવવાથી, (નારદ વગેરેના) વચનોથી અજ્ઞાનને લીધે દુઃખ થયેલું છે. તે ત્રણ હરિથી જ અટકાવી શકાય તેવા દુઃખ છે.

દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ ની સન્ધિરૂપ કાલ તે સમયે હતો તેનાથી ભૂમિને થયેલું દુઃખ ભગવાન્ના સમ્બન્ધથી દૂર થાય તેવું હોવાથી તે ભગવાન્નાં પ્રાકટ્યનું કારણ છે, એમ શ્લો.૨૨ થી જણાય છે. શ્લો.૩૪માં આકાશવાણીએ ''દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને હણશે'' એમ કંસને તેનું મૃત્યુ કરાવનાર જણાવ્યા, અને પછી ૫૪મા શ્લોકમાં દેવકીનું મૃત્યુ અટકાવવા દેવકીથી કંસને ભય નથી એમ વસુદેવે કહ્યું, તેથી દેવકીને થયેલ દુઃખ પ્રભુના જન્મનું કારણ છે. કંસની મૂર્ખાઈથી બીજા ભક્તોને દુઃખ થયેલ તે નારદ વગેરેએ કંસને કહેલ વચનોથી થયેલું. આ દુઃખ ભગવાન્થી જ દૂર થાય તેવાં હતાં, અને તે દૂર કરવા ભગવાન્નું પ્રાકટ્ય થયું તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાન્નાં પ્રાકટ્યનું કારણ કહેલ છે.

પ્રશ્નેન સહિતાઃ પૂર્વં ચતસ્રઃ પ્રક્રિયા મતાઃ।।

આ અધ્યાયમાં પ્રશ્ન સાથે ચાર પ્રાથમિક વિષય કહેલા છે.

જેમ દુઃખ ભગવાન્ના અવતારનાં કારણરૂપ છે, તેમ રાજાનો પ્રશ્ન તે કથા કહેવાનાં કારણરૂપ છે. તેથી આ અધ્યાયમાં પ્રશ્ન અને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ મળી ચાર પ્રાથમિક વિષય કહેલા છે.

અધ્યાય ૨-પ્રાકટ્યમાટે ઉદ્યમઃ

ઉદ્યમશ્ચ તથા પ્રોક્તઃ સામગ્રીબલ ઉચ્યતે।।૩૩।।

માયાશક્તિઃ સ્વવિહારે રૂપં સ્વસ્ય તૃતીયકમ્।।
સમ્મતિઃ સર્વદેવાનાં ચતુર્થ્યપિ નિરૂપિતા।।૩૪।।

ઉદ્યમ પણ તેવો કહેલો છે. બલભદ્રને સામગ્રીરૂપ કહેલ છે. પોતાનાં વિહારમાં માયા શક્તિ સામગ્રી છે. પોતાનું સ્વરૂપ ત્રીજું વિહારમાં સાધનરૂપ છે, ચોથી (પ્રાકટ્યમાં) સર્વ દેવોની સમ્મતિ પણ કહેલી છે.

ઉદ્યમ પણ 'તેવો' એટલે ચાર પ્રકારનો કહેલો છે. ૧.બલભદ્રને સામગ્રીરૂપ કહેલ છે (શ્લો.૫-૧૫) ૨.ભગવાન્ના વિહારમાં માયા પણ સામગ્રી છે (શ્લો.૬-૧૪) ૩.શ્લો.૧૮માં જણાવેલ ભગવાન્નું સ્વરૂપ પણ વિહારમાં સાધનરૂપ છે ૪.સર્વ દેવોની સમ્મતિ પણ દેવકીના ભયને દૂર કરનારી હોઈ સામગ્રીરૂપ છે.

રૂપસામર્થ્યબોધાય કંસજ્ઞાનાદિરુચ્યતે।।

કંસનું જ્ઞાન વગેરે (ભગવાન્નાં) સ્વરૂપની શક્તિ જણાવવા કહેલ છે.

૨૦-૨૩ સુધીના શ્લોકોમાં જણાવેલ કંસનું જ્ઞાન વગેરે તો ભગવાન્નાં સ્વરૂપથી જ થયેલ હોઈ, સ્વરૂપનું અઙ્ગ હોવાથી, વધારાનો (પાંચમો) વિષય થતું નથી.

અધ્યાય ૩-બીજા રૂપનો સ્વીકારઃ

ચતુર્ધા સ્વીકૃતિશ્ચાપિ કાલે મૂલસ્વરૂપતઃ।।૩૫।।
વસુદેવસ્ય સમ્મત્યા દ્વિતીયાऽપિ નિરૂપિતા।।
દેવક્યાશ્ચ તૃતીયાऽપિ ચતુર્થી વાક્યનિર્ગમૈઃ।।૩૬।।

અને બીજા સ્વરૂપના સ્વીકારના પણ ચાર વિભાગ છે. ૧.કાલના વર્ણનમાં મૂલસ્વરૂપથી પ્રકટ થયાનું, વળી ૨.વસુદેવની સમ્મતિથી બીજો, ૩.દેવકીની સમ્મતિથી ત્રીજો પણ (બીજા સ્વરૂપનો સ્વીકાર) જણાવેલ છે. ૪.ચોથો બીજા સ્વરૂપનો સ્વીકાર ભગવાને કહેલાં વચનોથી જણાવેલો છે.

પહેલાનું સ્વરૂપ જાણતા હોઈએ, તો જ બીજા સ્વીકારેલાં સ્વરૂપનું ભાન થાય. ૧.તેથી મધરાતના કાલનું વર્ણન કરી મૂલ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવેલ છે (શ્લો.૧-૧૨). ૨.ભગવાન્ બીજું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે તેમાં વસુદેવની સમ્મતિ હોવાનું તેમણે કરેલી સ્તુતિથી જણાવેલ છે (શ્લો.૧૩-૨૨). ૩.તેમાં દેવકીની સમ્મતિ હોવાનું દેવકીએ કરેલી સ્તુતિથી જણાય છે (શ્લો.૨૩-૩૦). ૪.ભગવાન્ બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તે તથા તેમનાં વચનો તથા ગોકુલ પધારવાનું; અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી જણાવેલ છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મૂલ સ્વરૂપે જ આ બીજું રૂપ ધારણ કરેલું છે.

અધ્યાય ૪-નટની ચેષ્ટાઃ

ચતુર્ધા નટભાવોऽપિ દેવક્યા માયયા તથા।।
પુનઃ કંસભયેનાપિ વસુદેવેન ચ સ્થિતિઃ।।૩૭।।

નટની ચેષ્ટાના પણ ચાર વિભાગ છેઃ ૧.દેવકીએ કરેલી ૨.માયાએ કરેલી, ૩.કંસના ભયથી વસુદેવે મથુરામાં કરેલી સ્થિતિ...

૧.દેવકી કન્યાને બચાવવા નટની ચેષ્ટા કરે છે (શ્લો.૪-૭), ૨.પછી માયા નટની ચેષ્ટા કરે છે (શ્લો.૮-૧૩), ૩.વસુદેવને કંસે છૂટા કર્યા છતાં તે મથુરા તજી બીજે સ્થળે જાય, તો કંસને શઙ્કા થાય કે બાલકને તેમણે બીજે પધરાવ્યા હશે, અને તેથી અનિષ્ટ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે. તેથી તેમ ન થાય તે માટે કંસના ભયથી તે છૂટા હોવા છતાં મથુરામાં જ રહ્યા એ તેમણે કરેલી નટની ચેષ્ટા છે(શ્લો.૧૪-૨૮).

કર્મણો હેતુસિદ્ધ્યર્થં શેષોઽત્ર વિનિરૂપ્યતે।।
અન્યથા નટલીલૈવ કંસાદ્ દુઃખં નિવારયેત્।।૩૮।।

૪.કર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તે માટે બાકીનો અધ્યાય અહીં કહેલ છે. તેમ ન થાય, તો કંસથી થતું દુઃખ નટલીલા જ અટકાવે.

૪.જો કંસ બ્રહ્મહત્યા વગેરે ન કરે, તો વસુદેવ અને દેવકીનો અપરાધ કરેલ તે તો તેણે ક્ષમા કરાવેલ હોવાથી, કંસને હણવાનું કાંઈ કારણ રહે નહિ. તેથી ભગવાને તેની પાસે બ્રહ્મહત્યા વગેરે કરાવ્યાં એ ભગવાને કરેલી નટની ચેષ્ટા છે. એવી રીતે નટની ચેષ્ટાના પણ ચાર વિભાગ છે.

તાવદેવાત્ર નાટ્યં હિ યાવલ્લીલાં ન બાધતે।।
અતો નાટ્યસ્ય સઙ્કોચો નાટ્યાધ્યાયે નિરૂપિતઃ।।૩૯।।

જ્યાં સુધી લીલામાં વિઘ્ન ન થાય ત્યાં સુધી જ અહીં નાટ્ય કરેલું છે. તેથી (આ) નાટ્યના અધ્યાયમાં નાટ્ય સઙ્કોચી લીધાનું જણાવેલ છે.

ભગવાને જુદા-જુદા પ્રકારની લીલાઓ કરવા અવતાર લીધેલ છે, નાટ્ય કરવા લીધેલ નથી. તેથી લીલામાં વિઘ્ન ન થાય ત્યાં સુધી જ નાટ્ય કરેલું છે. ભગવાન્ કંસ પાસે બ્રહ્મહત્યા વગેરે ન કરાવે, તો કંસથી થતું દુઃખ થઈ રહેવાથી આગળ લીલા થાય નહિ, તેથી લીલા થઈ શકે તે માટે નટની ચેષ્ટા કરી તેની પાસે બ્રહ્મહત્યા વગેરે કરાવ્યા. પછી નટની ચેષ્ટાની જરૂર ન રહેવાથી તે બંધ કરી. (આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકથી નટની ચેષ્ટાની આગળ જરૂર ન રહેવાનું સૂચવેલ જણાય છે).

એવં ચતુર્ભિરધ્યાયૈર્ નટવત્ પ્રાકૃતોઽભવત્।।

એ પ્રમાણે ચાર અધ્યાયોથી નટની પેઠે ભગવાન્ પ્રાકૃત બાલક થયા, એમ કહેલું છે.

પ્રકરણ ૨-તામસ ભક્તોનો નિરોધ(અ.૫-૩૨)

અતસ્તામસભક્તાનામ્ અષ્ટાવિંશતિભિઃ ક્રમાત્।।૪૦।।
માન-મેયૈઃ સાધનૈશ્ચ ફલૈશ્ચાપિ પૃથક્ પૃથક્।।
ભગવાન્ સપ્તધા લીલાં કુર્વન્ ઉદ્ધારકઃ પરઃ।।૪૧।।
પુરુષોત્તમરૂપેણ યચ્ચકાર તદુચ્યતે।।

પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ થી આમ સાત પ્રકારે જુદી-જુદી લીલા કરતાં તામસભક્તોનો ઉત્તમ ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાને પુરુષોત્તમ સ્વરૂપથી જે કર્યું, તે હવે અનુક્રમે અઠ્ઠાવીસ અધ્યાયોથી કહેવામાં આવે છે.

આ તામસ પ્રકરણના ચાર પેટાપ્રકરણો છેઃ
અ.તામસપ્રમાણ
આ.તામસપ્રમેય
ઇ.તામસસાધન અને
ઈ.તામસફલ.

તે દરેક સાત-સાત અધ્યાયોના છે. આ પ્રકરણમાં ભગવાને જે લીલા કરી તે વ્યૂહ સ્વરૂપથી કરેલી નથી, પરન્તુ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપે જ કરેલી છે. નટની પેઠે પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવો દેહ ધારણ કરી આ લીલા કરતાં તામસભક્તોનો ઉત્તમ ઉદ્ધાર કરનાર પુરુષોત્તમે પોતાના સ્વરૂપથી જે લીલા કરી તે આ તામસપ્રકરણમાં કહેલી છે.

અ.તામસપ્રમાણ પ્રકરણ. અધ્યાય ૫-૧૧

તત્ર પ્રમાણભાવેન સપ્તાધ્યાયી નિરૂપ્યતે।।૪૨।।

તે પૈકી પ્રમાણના તાત્પર્યથી કરેલી સાત અધ્યાયોમાં કહેલી લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ભગવચ્ચરિતે યસ્માત્ પ્રમાણમ્ ઈહ મૃગ્યતે।।
અજ્ઞાનમ્ અન્યથાજ્ઞાનં પ્રમાણં ભક્તિહેતુકમ્।।૪૩।।

આ અધ્યાયોમાં કહેલ ભગવાન્ના ચરિત્ર સમ્બન્ધી પ્રમાણ જોવામાં આવે છે. અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન ભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવનારાં હોવાથી પ્રમાણ છે.

આ અધ્યાયોમાં કહેલાં શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રો ભગવાન્નાં જ ચરિત્રો છે, એ વિષયનાં પ્રમાણ અહીં જોવામાં આવે છે. ભગવાન્ વિશેનું અજ્ઞાન અને (આ ભગવાન્ નથી પરન્તુ બીજું કોઈ બાલક છે એવું) અન્યથાજ્ઞાન પણ જોવામાં આવે છે. છતાં તે અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન; ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ભગવાને કરેલાં હોવાથી તે પણ પ્રમાણ છે.

પુરુષાણામ્ અત્ર નિષ્ઠા સ્ત્રીણાં મેયે તતઃ પરે।।
સાધનં સકલાનાં ચ ફલં સ્ત્રીષુ પ્રતિષ્ઠિતમ્।।૪૪।।

અહીં પુરુષોની આસક્તિ કહેલી છે. ત્યાર પછીના પ્રમેય પ્રકરણમાં સ્ત્રીઓની આસક્તિ કહેલી છે. સાધન પ્રકરણમાં સર્વનું સાધન ભગવાન્ થાય છે અને ફલ સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થયેલું છે.

આ પેટાપ્રકરણ (અ.૫-૧૧)માં પુરુષોની ભગવાન્માં આસક્તિ થયાનું કહેલ છે. ત્યાર પછીના તામસપ્રમેય પેટાપ્રકરણના (અ.૧૨-૧૮)માં સ્ત્રીઓની ભગવાન્માં આસક્તિ થયાનું કહેલ છે. સાધન પેટાપ્રકરણના (અ.૧૯-૨૫)માં ભગવાન્ સર્વ ભક્તોનું સાધન થાય છે, અને તામસફલ પેટાપ્રકરણ (અ.૨૬-૩૨)માં સ્ત્રીઓને ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે, ફલ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થયેલ છે.

અન્યત્રાપિ ગતઃ કૃષ્ણ ઉત્સવાન્ કુરુતેઽખિલાન્।।
અત ઐશ્વર્યભાવોઽત્ર પ્રથમે વિનિરૂપતિઃ।।૪૫।।

શ્રીકૃષ્ણ બીજા સ્થળે પધારેલ હોવા છતાં સર્વ ઉત્સવો કરે છે. તેથી આ પહેલાં અધ્યાયમાં 'ઐશ્વર્ય' ગુણ કહેલો છે.

શ્રીકૃષ્ણ મથુરાથી ગોકુલ પધાર્યા, તો ત્યાં પણ મોટો ઉત્સવ થયો એ તેમનું ઐશ્વર્ય દર્શાવે છે. આ ઐશ્વર્ય દર્શાવનાર અધ્યાય કેમ કહેવાય છે તે આ પેટાપ્રકરણના પહેલા, મૂળથી પાંચમા અધ્યાયના ૧૯મા શ્લોકની શ્રીસુબોધિનીના આભાસમાં જણાવેલ છે.

પૂતનામારણં વીર્યં યશસ્તુ શકટાદિનુત્।।
શકટં તામસં પ્રોક્તં તૃણાવર્તસ્તુ રાજસઃ।।૪૬।।
લાલનં પુત્રભાવેન સાત્ત્વિકં મોહનં તથા।।

પૂતનાનો વધ 'વીર્ય' દર્શાવે છે. શકટ વગેરેનો નાશ કર્યો તે તો 'યશ' દર્શાવે છે. શકટ તામસ કહેલું છે. તૃણાવર્ત તો રાજસ હતો. પુત્ર ઉપરના પ્રેમને લીધે લાલન અને મોહન કરવાં એ સાત્ત્વિક હતાં.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાને પૂતનાને હણી, તે તેમનું વીર્ય દર્શાવે છે. આ પ્રસઙ્ગથી વીર્ય કેવી રીતે જણાય છે તે શ્લો.૧૧ તથા ૧૨ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલ છે. સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ શકટાસુર તથા તૃણાવર્તનો નાશ કરે છે અને યશોદાને આખું વિશ્વ પોતાનાં મુખમાં દેખાડે છે અને પછી મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રસઙ્ગો ભગવાન્નો યશ દર્શાવે છે. તે યશ કેવી રીતે દર્શાવે છે તે શ્રીસુબોધિનીમાં આ અધ્યાયના આરમ્ભની પાંચમી કારિકામાં જણાવેલ છે. શકટ ઘણું વજનદાર હોવાથી તામસ હતું. તૃણાવર્ત ચપલ હોવાથી રાજસ હતો. યશોદાએ લાડ લડાવ્યા અને ભગવાન્ના મુખમાં વિશ્વ જોઈ વિસ્મય પામી અને ભગવાને તેને મોહ કરાવ્યો, આ સર્વ યશોદાને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારાં હોવાથી સાત્ત્વિક છે.

શ્રીસ્તુ લીલા નામયુક્તા જ્ઞાનં બન્ધનબોધનમ્।।૪૭।।
યમલાર્જુનયોર્મુક્તિઃ વૈરાગ્યં ભગવાન્ પરઃ।।
સપ્તાધ્યાયાસ્તુ યત્રૈવ તત્રૈવં બુધ્યતાં ક્રમઃ।।૪૮।।

નામના સમ્બન્ધવાળી લીલા તો 'શ્રી' છે. જે ભગવાન્નું બન્ધન જણાવેલું છે તે 'જ્ઞાન' છે. બે જોડકાં અર્જુનોની મુક્તિ 'વૈરાગ્ય' દર્શાવે છે. છેલ્લા અધ્યાયમાં 'ભગવાન્'નું નિરૂપણ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં 'શ્રી'નું નિરૂપણ કરેલું છે. ગર્ગાચાર્યે કરેલ નામકરણ સંસ્કાર અને ભગવાન્ ભાંખડીયા ચાલે ચાલવા લાગ્યા એ શ્રીનું નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે તેથી સર્વ પુરુષોનાં દુઃખ દૂર થાય છે. નામકરણ લીલાથી સર્વના દુઃખ દૂર થતાં હોવાનું ગર્ગાચાર્ય આ પ્રસઙ્ગમાં કહે છે. ભગવાન્ના નામથી સર્વ પુરુષાર્થ કેવી રીતે ફલે છે તે શ્લો.૧૯ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલું છે.

નવમા અધ્યાયમાં 'જ્ઞાન'નું નિરૂપણ છે. યશોદા ઘરનાં બધાં દામડાંઓ ભેગાં કરીને પણ તેથી ભગવાન્ને બાંધી શક્તાં નથી, પરન્તુ માતા ઉપરની કૃપાથી ભગવાન્ પોતાની મેળે બંધાય છે. તેથી ભગવાન્નાં દયાળુપણાનું અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનનું નિરૂપણ કેવી રીતે થાય છે તે આ અધ્યાયના આરમ્ભની શ્રીસુબોધિનીની બીજી કારિકામાં જણાવેલ છે.

દશમા અધ્યાયમાં બે જોડકાં અર્જુન વૃક્ષોની મુક્તિ કહી ભગવાન્ના 'વૈરાગ્ય'નું નિરૂપણ કરેલું છે. આ અધ્યાયના આરમ્ભની શ્રીસુબોધિનીની બીજી કારિકામાં વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવેલ છે.

અગિયારમા અધ્યાયમાં ધર્મી ભગવાન્નું નિરૂપણ પણ કરેલું છે. છ ગુણવાળા ભગવાન્નું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં કેવી રીતે થાય છે, તે આ અધ્યાયના આરમ્ભની શ્રીસુબોધિનીની ત્રીજી તથા ચોથી કારિકાઓમાં દર્શાવેલ છે.

જે-જે પ્રકરણમાં સાત અધ્યાયો છે તે દરેકમાં આવો જ ક્રમ હોવાનું જાણવું, એટલે પહેલા છ અધ્યાયો ભગવાન્ના છ ગુણોનું અને સાતમો અધ્યાય ધર્મી ભગવાન્નું નિરૂપણ કરે છે એમ જાણવું.

અમેયે મેયબુદ્ધિર્હિ પ્રમાણમ્ ઇતિ કેચન।।

કેટલાક એમ કહે છે કે જે જાણી શકાય તેવા નથી તેમને જાણી શકાય તેવા જાણવા તે પ્રમાણ.

જેમનું જ્ઞાન થઈ શકે તેમ નથી તેવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જાણી શકાય તેવા છે એવી બુદ્ધિ 'પ્રમાણ' હોવાનું કેટલાક માને છે. તેઓના મત પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને અમે જાણીએ છીએ એવી ભક્તોની બુદ્ધિ આ પ્રકરણમાં થતી હોવાથી આ પ્રમાણ પ્રકરણ છે. આ મત આચાર્યશ્રીને ઈષ્ટ નથી.

અષ્ટાવત્ર પ્રમાણાનિ દ્વયમ્ એકત્ર રૂપિતમ્।।૪૯।।

અહીં આઠ પ્રમાણ જણાવેલ છે. એક અધ્યાયમાં બે જણાવેલ છે.

અહીં ખોટું ન થયેલ હોય તેવાં અથવા ખોટું થવા યોગ્ય ન હોય તેવાં જ્ઞાનને પ્રમાણ કહેલ છે. તેવું જ્ઞાન જેમને થાય તેઓ, જે વિષયનું તેવું જ્ઞાન થાય તે વિષય, તથા જે સાધનથી તેવું જ્ઞાન થાય તે સર્વ 'પ્રમાણ' કહેવાય છે, એમ ૨।૮।૨૫ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં દર્શાવેલ છે. તેથી અહીં 'પ્રમાણ' શબ્દથી જ્ઞાન કહેલ છે એમ જણાય છે. સાતમા અધ્યાયમાં બાલકો અને સ્ત્રીઓ એમ બે આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા કહેલ હોવાથી (અને બીજા બધા અધ્યાયોમાં એક-એક તેવા કહેલા હોવાથી) આઠ પ્રમાણ (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા) આ પેટાપ્રકરણમાં છે.

પ્રથમો વસુદેવો હિ દ્વિતીયો નન્દ ઉચ્યતે।।
બાલાસ્ત્રિયસ્તૃતીયા હિ ચતુર્થો ગર્ગ ઉચ્યતે।।૫૦।।
યશોદા પઞ્ચમી પ્રોક્તા ષષ્ઠરૂપાવિહાર્જુનૌ।।
ઉપનન્દસ્તુ નિર્દિષ્ટઃ સપ્તમો ધર્મિબોધકઃ।।૫૧।।

પહેલા વસુદેવને પ્રમાણ કહેલા છે, બીજા નન્દને, ત્રીજા બાલકો અને સ્ત્રીઓ ને, ચોથો ગર્ગને, પાંચમી યશોદા, છઠ્ઠા (પ્રમાણના) સ્વરૂપ બે અર્જુન વૃક્ષો અને ધર્મીનું જ્ઞાન કરાવનાર સાતમા તો ઉપનન્દ જણાવેલ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં વસુદેવ આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર કહેલા છે, કારણ કે નન્દના ઉત્તરથી તેમણે જાણ્યું કે પોતે (વસુદેવ) ગોકુલ જઈ આવેલ તે નન્દને ખબર નથી. અને પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને નન્દ તેમના પોતાના પુત્ર જાણે છે (શ્લો.૨૭-૩૦).

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નન્દ તેવા છે, કારણ કે તે ભગવાન્‌ને પોતાના પુત્ર જાણે છે (શ્લો.૪૩).

સાતમા અધ્યાયમાં શકટના ભઙ્ગના સમ્બન્ધમાં બાલકો આવા છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે ગાડું તોડી નાખ્યું એવું તેમને જ્ઞાન થાય છે (શ્લો.૯).

તૃણાવર્તના સમ્બન્ધમાં સ્ત્રીઓને તેવું જ્ઞાન થાય છે (શ્લોક ૨૯). જ્યારે બીજાઓ તો તૃણાવર્તનો નાશ થયાનું કારણ ન જાણવાથી તે શોધ્યા કરે છે.

આઠમા અધ્યાયમાં ગર્ગ તેવા છે, કારણ કે નન્દને ભગવાન્ સમ્બન્ધી અજ્ઞાન અને ખોટું જ્ઞાન હતું તે તેણે જાણ્યું (શ્લો.૧૩-૨૦).

નવમા અધ્યાયમાં યશોદાને તેવાં કહેલાં છે, કારણ કે તેમણે પણ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પુત્ર જ જાણ્યા (અ.૮।૪૨-૪૩. અ.૯।૧૭,૧૮).

દશમા અધ્યાયમાં જોડકાં અર્જુન વૃક્ષો તેવાં કહેલાં છે, કારણ કે ખાંડણીયા સાથે બાંધેલા શ્રીકૃષ્ણની જવામાટે રજા લેતાં તેમણે તેમને નન્દના પુત્ર જ જાણેલ (શ્લો.૨૯-૩૮).

અગિયારમા અધ્યાયમાં ઉપનન્દને તેવો કહેલ છે, કારણ કે તેણે શ્રીકૃષ્ણને લૌકિક બાલક જ જાણ્યા (શ્લો.૧૫).

ભગવાન્ પ્રાકૃત બાલક થઈ લીલા કરે છે, તેવા પ્રાકૃત બાલક તેમને જાણવા એ કદાપિ ખોટું ન થાય તેવું જ્ઞાન હોવાનું અહીં કહેલ જણાય છે, અને તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારાઓને પણ અહીં 'પ્રમાણ' કહેલા હોવાનું જણાય છે. ભગવાન્ સમ્બન્ધી આવાં અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન પણ ભક્તિ કરાવનારાં હોવાથી પ્રમાણ છે એમ ઉપર કારિ.૪૩માં કહેલ છે.

અધ્યાય ૫:

દેશદોષભ્રમં કૃષ્ણો વારયામાસ ચિત્રધા।।
આદ્યેન ભગવન્માર્ગે બાધકાનિ બહૂનિ હિ।।૫૨।।

પહેલા અધ્યાયથી દેશમાં દોષ હોવાની ભ્રાન્તિ શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ રીતે દૂર કરેલી છે, કારણ કે ભગવાન્‌ના માર્ગમાં ઘણાં વિઘ્નો થાય છે.

આ પેટાપ્રકરણના પહેલા, એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પધારતાં નન્દે મોટો ઉત્સવ કર્યો તે કહેલ છે. નેસડામાં રહેનારા અજ્ઞાની અને આચાર વિનાના હોય છે, છતાં શ્રીકૃષ્ણ પધારતાં તેઓએ મોટો ઉત્સવ કર્યો. તેથી નેસડામાં દેશના દોષ હશે એવી ભ્રાન્તિ આ ઉત્સવથી દૂર કરેલી છે. આ ઉત્સવ કરાવી શ્રીકૃષ્ણે એમ જણાવેલ છે કે નેસડામાં વસતા લોકોમાં; પોતાને ત્યાં વસવાથી દેશના દોષ રહ્યા ન હતા. ભગવાન્‌ના માર્ગમાં વિઘ્નો ઘણાં થાય છે, તેથી.

અધ્યાય ૬-૭:

દ્વિતીયે તદભાવો હિ કૃષ્ણેનૈવ ભવેદિતિ।।
સાધકઃ સકલાર્થાનાં તૃતીયે વિનિરૂપિતઃ।।૫૩।।

બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણથી જ તેમનો નાશ થવાનું કહેલ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાનું કહેલ છે.

અધ્યાય ૮-૧૦:

ભક્તિપ્રદશ્ચતુર્થે હિ ભક્તિવશ્યસ્તતઃ પરઃ।।
સર્વોદ્ધારપ્રયત્નસ્તુ સર્વેષાં સર્વદોષનુત્।।૫૪।।

ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ આપનાર હોવાનું અને ત્યાર પછીનામાં સર્વને વશ રાખનાર ભક્તિથી વશ થાય તેવા હોવાનું. ત્યાર પછીનામાં સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા સર્વના સર્વ દોષ દૂર કરનારા હોવાનું કહેલ છે.

પ્રકરણના ચોથા એટલે આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના નામનું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે અને તેમની બાલલીલાઓ વર્ણવેલી છે. આ લીલા ભગવાન્‌માં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી છે.

નવમા અધ્યાયમાં યશોદાજી શ્રીકૃષ્ણને દામડાંથી બાંધવા પ્રયાસ કરે છે. ઘરના સર્વ દામડાં સાંધવા છતાં તે બંધાતા નથી, પરન્તુ પાછળથી કૃપા કરી પોતાની મેળે બંધાય છે. તેથી એમ જણાવેલ છે કે ભગવાન્ ભક્તિથી વશ થાય તેવા છે.

દશમા અધ્યાયમાં ધનથી મદાન્ધ થયેલા નલ-કૂબર અને મણિગ્રીવ ને શ્રીકૃષ્ણ; નારદ પાસે શાપ અપાવે છે અને તેથી તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે. તેથી એમ જણાવેલ છે કે શ્રીકૃષ્ણ સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારા છે અને સર્વના બધા દોષો દૂર કરાવે છે.

અધ્યાય ૧૧:

તતોડપિ પરમાનન્દદાયી સપ્તમ ઈર્યતે।।
પ્રપઞ્ચવિસ્મૃતિઃ સર્વા તદાસક્તિઃ સ્ફુટૈવ હિ।।૫૫।।
પ્રમાણબલમાસાદ્ય સર્વેષાં ગોકુલે હ્યભૂત્।।

પછી પણ સાતમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણને પરમાનન્દ આપનાર કહેલા છે કારણ કે પ્રમાણબલ પ્રાપ્ત કરીને ગોકુલમાં સર્વને પ્રપઞ્ચનું સમ્પૂર્ણ વિસ્મરણ અને તેમનામાં આસક્તિ થયેલા સ્પષ્ટ જ જણાય છે.

આ પ્રકરણના સાતમા એટલે અગિયારમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ સર્વને પરમાનન્દ આપનાર હોવાનું કહેલ છે (શ્લો.૭-૯, ૨૬ અને ૪૮). આ પેટાપ્રકરણમાં એ સ્પષ્ટ દર્શાવેલ છે કે ગોકુલમાં સર્વ ભક્તોને પ્રપઞ્ચનું સમ્પૂર્ણ વિસ્મરણ થયું અને શ્રીકૃષ્ણમાં તેઓની આસક્તિ થઈ. આ પેટાપ્રકરણમાં દરેક અધ્યાયમાં ઘણે ભાગે પુરુષોએ કરેલી ક્રિયા જ જણાવી છે, તેથી આ પેટાપ્રકરણથી તેઓની ભગવાન્‌માં નિષ્ઠા થયાનું કહેલ છે.

આ.તામસપ્રમેય પ્રકરણ. અધ્યાય ૧૨-૧૮

પ્રમેયે બાલરૂપેઽપિ પ્રમાણાદ્ અખિલં સ્થિતમ્।।૫૬।।
ઉત્સવેન ભયેનાપિ કૌતુકેન વિશેષતઃ।।
ગર્ગવાક્યૈર્મુગ્ધભાવૈઃ અત્યાશ્ચર્યનિરૂપણૈઃ।।૫૭।।
યમલાર્જુનભઙ્ગેન બકઘાતાદિભિસ્તથા।।
સર્વવ્યસનનિર્મુક્ત્યા કૃષ્ણાસક્તમ્ અભૂન્મનઃ।।૫૮।।
અતઃ પ્રમેયસમ્પત્ત્યા કૃષ્ણાસક્તિર્હિ વર્ણ્યતે।।

જેમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેવા બાલસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં પણ અજ્ઞાન સાથેનાં ખોટાં જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ પ્રાપ્ત કરીને જુદી-જુદી લીલાઓનું સર્વ કર્તાપણું હોવાનો નિર્ણય કર્યો. તેથી ૧.ઉત્સવથી અને વળી ૨.ભયથી, ૩.ખાસ કરીને કૌતુકથી, ૪.ગર્ગનાં વચનોથી (અને) ભોળપણાંથી, ૫.ઘણું આશ્ચર્ય દર્શાવવાથી, ૬.યમલાર્જુનના ભઙ્ગથી અને ૭.બકનો વધ વગેરેથી સર્વનાં દુઃખો દૂર કરવાથી, સર્વનું મન શ્રીકૃષ્ણમાં ચોટ્યું. હવે પ્રમેયની સમ્પૂર્ણતાથી તેઓની શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થયાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

પાંચમાથી અગિયારમા સુધીના સાત અધ્યાયોમાં અનુક્રમે જણાવેલા ઉત્સવ વગેરે સાથે ભગવાને જે લીલાઓ કરી તેને કારણે વ્રજજનોનું મન ભગવાન્‌માં ચોંટ્યું. એ સર્વ પ્રમાણનું કાર્ય તામસ પ્રમાણ પ્રકરણમાં કહ્યું. હવે આ તામસ પ્રમેય પ્રકરણમાં પ્રમેયની સમ્પૂર્ણતાથી ભગવાને પોતાની પૌગણ્ડ અવસ્થામાં કરેલી તેઓની આસક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

સર્વતસ્ત્વધિકઃ સ્નેહઃ પૂર્વત્ર વિનિરૂપિતઃ।।૫૯।।
આસક્તિસ્તુ દ્વિતીયે હિ તૃતીયે વ્યસનં મતમ્।।
ફલપ્રાપ્તિશ્ચતુર્થે હિ સિદ્ધો રોધશ્ચતુર્વિધઃ।।૬૦।।

૧.ભગવાન્‌માં સર્વથી અધિક સ્નેહ થયાનું પહેલામાં કહ્યું. ૨.બીજામાં તો તેમનામાં આસક્તિ અને ૩.ત્રીજામાં વ્યસન થયાનું નક્કી કરેલ છે. ૪.ચોથામાં ફલની પ્રાપ્તિ કહેલી છે. એ રીતે ચાર પ્રકારનો નિરોધ તેઓને પ્રાપ્ત થયો.

તામસપ્રમાણ તામસપ્રમેય તામસસાધન અને તામસફલ એ ચારે પેટાપ્રકરણોનું તાત્પર્ય આ દોઢ કારિકામાં કહેલું છે. ફલપ્રાપ્તિ સુધીની અવસ્થા જણાવવા આ ચાર પેટાપ્રકરણો કહેલાં છે.

આસક્તિઃ સપ્તધા ત્વત્ર રૂપસૌન્દર્યભાવતઃ।।
ક્રિયયાઽભીષ્ટદાનેન સ્ત્રીગોબાલા વશીકૃતાઃ।।૬૧।।

આ પેટાપ્રકરણમાં તો સાત પ્રકારે આસક્તિ થયાનું કહેલ છે. ૧.રૂપનાં સુન્દરપણાના પ્રકારથી ૨.ક્રિયાથી ૩.ઈચ્છેલા પદાર્થના દાનથી; સ્ત્રીઓ ગાયો અને બાલકો ને શ્રીકૃષ્ણે વશ કરેલા છે.

રૂપનાં સુન્દરપણાનો પ્રકાર અ.૧૨।૪૨-૪૩માં જણાવેલ છે. તેથી ભગવાને સ્ત્રીઓને વશ કરી. તેમણે ગાયોને ક્રિયાથી વશ કરી. ભગવાને ધેનુકને હણી તેના વનમાં ઉગેલ ઘાસ ગાયો નિર્ભયતાથી ચરે તેવું કર્યું (શ્લો.૪૦), તે

×ઈ૧×અક્રિયાથી ગાયોને વશ કરી, અને ઈચ્છેલા પદાર્થના દાનથી બાલકોને વશ કર્યા. બાલકો સાથેની રમતો (શ્લો.૯-૧૯) તથા તેમણે વિષપાન કર્યા પછી તેમના પ્રાણ લાવી તેમને સજીવન કરવા (શ્લો.૫૦) એ ×ઈ૨×અઇચ્છેલા પદાર્થો હોવાનું જણાય છે.

૧.કાલિયનું દમન કર્યું તે ક્રિયાથી ગાયોને વશ કરી-યોજના. આ કારિકામાં બારમા અધ્યાયની જ કથા કહેલી જણાય છે, કારણ કે પછીની ૬૨મી કારિકામાં તેરમા અને ચૌદમા અધ્યાયની કથા કહેલી છે. તેથી યોજનાનો મત બરાબર જણાતો નથી.

૨.અ.૧૪।૧૩-૧૮માં કહેલા ઈચ્છેલા પદાર્થો(યોજના) ઉપરની નોટ(૧) આને લાગુ પડે છે. વળી આ શ્લોકોમાં ભગવાને કોઈ પદાર્થનું બાલકોને દાન કર્યાનું કહેલ પણ નથી.

ક્ષણં ચાડદર્શને તસ્ય મૃતિઃ પર્વ દ્વિતીયકમ્।।
માહાત્મ્યજ્ઞાનસિદ્ધ્યર્થં મરણાન્ મોચનં તતઃ।।૬૨।।

એક ક્ષણ ભગવાન્નાં દર્શન ન થતાં મૃત્યુ થવું એ આસક્તિનો બીજો વિભાગ છે. ત્યાર પછી ભગવાન્ના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય તે માટે તેઓને મરણમાંથી છોડાવેલા છે.

એક ક્ષણ પણ ભગવાન્ના દર્શન વિના રહી ન શકાય એ આસક્તિનો બીજો વિભાગ છે. આ અ.૧૩।૧૦-૨૨ સુધીમાં જણાવેલ છે. ત્યાર પછી ભગવાન્ના માહાત્મ્યનું વ્રજજનોને જ્ઞાન થાય તે માટે ભગવાને તેઓને મરણમાંથી છોડાવેલા, એટલે સજીવન કરેલા છે. આ અ.૧૪।૨૧-૨૫ સુધીમાં જણાવેલ છે, કારણ કે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન તેઓને ન થાય તો મની ભગવાન્માં આસક્તિ હતી તે ભક્તિ ન થાય. તેથી તેઓની તેમની ભગવાન્માં આસક્તિ હતી તે ભક્તિ ન થાય. તેથી તેઓની આસક્તિ ભક્તિરૂપ થાય તે માટે મરેલાને તેમને સજીવન કરી, ભગવાને તેઓને પોતાનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવેલું છે.

એવં ત્રિભિર્દઢાસક્તિઃ અધ્યાયૈર્વિનિરૂપિતા।।
સાધારણ્યેન સર્વેષામ્ ... ...

એવી રીતે ત્રણ (અધ્યાયો) થી બધાની સાધારણ રીતે દઢ આસક્તિ ભગવાન્માં જણાવી.

... ...વિશેષણ વિભાગશઃ।।૬૩।।
બાલાનાં ચ ગવાં ચૈવ સર્વેષામેવ ગોકુલે।।
ભોગ્યસ્ત્રીનાં ક્રમેણૈવ દઢાસક્તિઃ નિરૂપિતા।।૬૪।।

૪.બાલકોની ૫.ગાયોની ૬.ગોકુલમાં રહેનાર સર્વની અને ૭.ભોગ કરવા યોગ્ય સ્ત્રીઓની; દઢ આસક્તિ ખાસ કરીને જુદી-જુદી કહેલી છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં બાલકોની દઢ આસક્તિ વર્ણવેલી છે (શ્લો.૯-૧૬), સોળમા અધ્યાયમાં ગાયોની (શ્લો.૬-૧૩), સત્તરમા અધ્યાયમાં સર્વ ગોકુલવાસીઓની અને અઢારમા અધ્યાયમાં ગોપીઓની આસક્તિ જુદી-જુદી કહેલી છે. પંદરમાથી અઢારમા સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં આ ચારની ભગવાન્માં આસક્તિ જુદી-જુદી વર્ણવેલી છે. એ પ્રમાણે સાત અધ્યાયોમાં સાત પ્રકારની આસક્તિ વર્ણવી.

રૂપસ્યાનુભવઃ સ્ત્રીષુ તેનાદૌ ગોપિકામનઃ।।
વચનં ચાન્તિમે પ્રોક્તં કાયિકસ્તુ તતઃ પરમ્।।૬૫।।

સ્ત્રીઓને રૂપનો અનુભવ થાય છે. તેથી આરમ્ભમાં ગોપીઓના મનની સ્થિતિ કહી અને છેવટના અધ્યાયમાં તેઓનું વચન કહ્યું. દેહનો વ્યાપાર તો ત્યાર પછી કહેશે.

રૂપનું સૌન્દર્ય તો સર્વના જોવામાં આવે છે, છતાં સ્ત્રીઓ જ તેનો અનુભવ કરે છે એમ શાથી જણાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે આરમ્ભમાં એટલે આ પેટાપ્રકરણના પહેલા બારમા અધ્યાયના શ્લો.૪૨-૪૩માં ભગવાન્નાં સ્વરૂપનાં દર્શન થતાં સ્ત્રીઓનાં મનની કેવી સ્થિતિ થઈ તે જણાવેલ છે, અને છેલ્લા અઢારમા અધ્યાયમાં વેણુગીતમાં તે રૂપ સમ્બન્ધમાં તેમનાં વચન કહેલ છે. તેઓની કાયાનો વ્યાપાર તો ત્યાર પછી તામસ સાધન પ્રકરણમાં કહેશે.

બલભદ્રસ્ય બોધાય ભગવદ્વચનાનિ હિ।।
સ્વધર્માઃ સકલા એવ બલભદ્રે નિરૂપિતાઃ।।૬૬।।

બલભદ્રમાં ભગવાન્નો આવેશ હોવાનું જણાવવા ભગવાન્નાં વચનો કહેલાં છે. ભગવાને પોતાના બધાએ ગુણો બલભદ્રમાં દર્શાવેલા છે.

બારમા અધ્યાયમાં બલભદ્રના ભગવાન્ હોવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે અને પછી બલભદ્ર ધેનુકને હણે છે. તે કથા અહીં શા માટે કહી છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે શ્રીકૃષ્ણનો બલભદ્રમાં આવેશ થયો છે અને તેથી બલભદ્રે ધેનુકને હણવારૂપ જે ચરિત્ર કર્યું તે પણ શ્રીકૃષ્ણનું જ ચરિત્ર છે એમ જણાવવા તે કથા કહેલી છે.

લોકાનાં ચ પ્રતીત્યર્થં તેન ધેનુકમારણમ્।।
આસક્તેસ્તુ પરીક્ષા હિ કાલીયદમને મતા।।૬૭।।
સ્નેહમાત્રાન્ન ચૈતાવત્કિં તુ જીવનદાનતઃ।।
યુક્તાસક્તિરિતિ પ્રોક્તં દાવાગ્નેર્મોચનં મહત્।।૬૮।।

અને લોકને નિશ્ચય થાય તે માટે તેમની પાસે ધેનુકનો વધ કરાવ્યો. આસક્તિની સ્નેહના વિભાગ પૂરતી પરીક્ષા તો કાલિયના દમન પ્રસઙ્ગે કરેલ હોવાનો નિર્ણય છે. માત્ર એટલું જ કર્યું નથી, પરન્તુ જીવનનું દાન કરવાથી આસક્તિ સદા ચાલુ રહે તે માટે દાવાગ્નિમાંથી છોડાવવાનું પ્રભાવવાળું કાર્ય કર્યાનું કહેલું છે.

લોકને બલભદ્રમાં શ્રીકૃષ્ણનો આવેશ થયાનો નિશ્ચય થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણે બલભદ્ર પાસે ધેનુકનો વધ કરાવ્યો (અ.૧૨।૨૮-૩૫). અને તેઓના પોતાની ઉપરના સ્નેહની પરીક્ષા કાલિયના દમનના પ્રસઙ્ગે કરી (અ.૧૩।૧૦-૨૨). વળી પોતા ઉપર તેમની આસક્તિ સદા ચાલુ રહે તે માટે દાવાગ્નિનું પાન કરી તેઓને ×ઈ*×અજીવનનું દાન કર્યું.

* ‘‘સ્નેહમાત્રા ન ચૈતાવત્’’ પાઠ નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાયેલ પ્રતનો લઈ અર્થ કરેલ છે. માત્ર સ્નેહથી જ આટલી આસક્તિ થઈ નથી, પરન્તુ ભગવાને જીવનનું દાન કર્યું તેથી તેમનામાં આસક્તિ યોગ્ય જ છે, એવો યોજનાનો અર્થ વિચિત્ર જણાય છે, કારણ કે ભગવાને જીવનનું દાન કર્યું તેથી વ્રજજનોની તેમનામાં આસક્તિ થઈ એમ માનતાં તેઓનાં પ્રેમ અને આસક્તિ સ્વાર્થથી થયેલાં ગણાય.

તતઃ કૃષ્ણપ્રસાદેન કાલદુઃખનિવારણમ્।।
બાલકાનાં સમસ્તાનાં ક્રીડયા બાધનાદ્ રિપોઃ।।૬૯।।

પછી શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી વ્રજમાં કાલનું દુઃખ થતું અટકી જાય છે. રમતથી અને શત્રુને હણવાથી સર્વ બાલકોની દઢ આસક્તિ સ્થિર થઈ(કા.૭૦).

ગ્રીષ્મ વ્રજમાં વસન્ત જેવી થઈ રહેતી હોવાથી ત્યાં કાલનું દુઃખ થતું ન હતું (અ.૧૫।૨-૬). પછી ભગવાને બાલકો સાથે ક્રીડા કરી અને ક્રીડામાં પ્રલમ્બનો વધ થયો, તેથી બાલકોની ભગવાન્‌માં આસક્તિ દ્ઢ અને સ્થિર થઈ (કા.૭૦).

ગવાં દાવાગ્નિમોક્ષેણ સર્વેષાં કાલજૈર્ગુણૈઃ।।
ગોપીનાં વેણુનાદેન દ્ઢાસક્તિઃ સ્થિરાઽભવત્।।૭૦।।

દાવાગ્નિમાંથી છોડાવવાથી ગાયોની, કાલથી થતા ગુણોથી છોડાવવાથી બધા વ્રજવાસીઓની અને વેણુના નાદથી ગોપીઓની શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ દ્ઢ અને સ્થિર થઈ.

ગાયોની આસક્તિ દ્ઢ અને સ્થિર; તેમને દાવાગ્નિમાંથી છોડાવવાથી થઈ (અ.૧૬।૭-૧૪). સત્તરમા અધ્યાયમાં વર્ષા અને શરદ્ ઋતુના ગુણોનું વર્ણન કર્યું. તેમાં તે-તે કાલના જેવા ગુણો કહ્યા, તેથી આધ્યાત્મિક કાલથી થતું સર્વનું દુઃખ દૂર થયાનું જણાવ્યું. તેથી ભગવાન્‌માં સર્વ વ્રજજનોની આસક્તિ દ્ઢ અને સ્થિર થઈ. અઢારમા અધ્યાયમાં વેણુનાદ ભગવાને કર્યો અને તેની અસરનું ગોપીઓએ વર્ણન કર્યું. તેથી ગોપીઓની ભગવાન્‌માં આસક્તિ દ્ઢ અને સ્થિર થઈ.

ઈ.તામસસાધન પ્રકરણ. અધ્યાય ૧૯-૨૫

અતઃ પરં કાયિકેન કૃષ્ણે વ્યસનમીર્યતે।।
દૈહિકાન્ સકલાન્ ભાવાન્ નિજાં વ્રીડાં ચ દૈહિકીમ્।।૭૧।।
પરિત્યજ્ય હરિપ્રાપ્ત્યૈ યદેવ સ્યાત્ તદેવ હિ।।
વૈદિકં લૌકિકં ચાપિ તત્કર્તા વ્યસની મતઃ।।૭૨।।

હવે પછી કાયાના કાર્યથી શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસન થયાનું કહેવામાં આવે છે. દેહના સર્વ વિચારો અને દેહ સમ્બન્ધી પોતાની લજ્જાનો ત્યાગ કરી 'હરિને પ્રાપ્ત કરવા' જે કાંઈ લૌક્િ તેમજ વૈદિક કાર્ય થાય તે જ કાર્ય કરનાર વ્યસનવાળો હોવાનો નિર્ણય કરેલો છે.

શ્રીકૃષ્ણ વિના રહેવાની અશક્તિ હોવી એ તેમનામાં વ્યસન. આ પેટાપ્રકરણમાં તેવું વ્યસન જણાવનારી દેહની ક્રિયા કહેવાની હોવાથી આ સાધન પ્રકરણ છે. ભગવાન્ સિવાય બીજા કોઈમાં વ્યસન અહીં ઈચ્છેલું નથી, એમ જણાવવા 'હરિને પ્રાપ્ત કરવા' જે કાંઈ કાર્ય થાય તે કરનારને વ્યસનવાળો કહેલો છે.

અતઃ કુમારિકાઃ પૂર્વં વ્રતં ચક્રુરિતીર્યતે।।
તતો લૌકિકભાવં હિ પરિત્યજ્ય તદાજ્ઞયા।।૭૩।।
યથોક્તમ્ અખિલં ચક્રુઃ તત ઈશોઽન્વતુષ્યત।।

તેથી કુમારિકાઓએ વ્રત કર્યું એમ પહેલાં કહેલું છે. પછી ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી લૌકિક વિચારનો ત્યાગ કરી તેમણે જેમ કહ્યું તે પ્રમાણે સર્વ કર્યું. તેથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થયા.

કુમારિકાઓએ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરવા કાત્યાયની વ્રતરૂપ લૌકિક કાર્ય કર્યું (અ.૧૯।૧-૫). લૌકિક વિચારનો તેમની આજ્ઞાથી ત્યાગ કરી તેમણે જેમ કહ્યું તે પ્રમાણે સર્વ કર્યું (શ્લો.૧૭-૨૦), તેથી ભગવાન્ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા (શ્લો.૨૦).

સમ્બન્ધિનાં મત્સરાદિ-દોષાભાવાય બોધનમ્।।૭૪।।
પ્રશંસા સર્વવૃક્ષાણાં તતઃ સિદ્ધાસ્તુ બાલકાઃ।।
સર્વદોષાન્ પરિત્યજ્ય ક્ષુજ્જ્યે શક્તિવર્જિતાઃ।।૭૫।।

હરિં વિજ્ઞાપયામાસુઃ વ્યસનાત્ નાન્યગામિનઃ।।

કુમારિકાઓના સમ્બન્ધીઓમાં મત્સર વગેરે દોષો ન રહે તે માટે તેઓ સાથે ભગવાન્ કુમારિકાઓ પાસે યમુનાજી પધારેલ હોવાનું જણાવેલું છે. ભગવાને સર્વ વૃક્ષોની પ્રશંસા કરી, તેથી પ્રવીણ થયેલા બાલકોએ સર્વ દોષોને તજી, ભૂખને જીતવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી તેને શાંત કરવા ભગવાન્‌ને વિજ્ઞપ્તિ કરી, કારણ કે વ્યસનને લીધે તેઓ બીજા પાસે જનારા ન હતા.

ભગવાને કુમારિકાઓને જે આજ્ઞાઓ કરી, તેથી તેમના સમ્બન્ધવાળા પુરુષોને મત્સર વગેરે દોષો ન થાય તે માટે, ભગવાન્ આ કુમારિકાના પુરુષરૂપ બાલકોને પોતાની સાથે લઈ ગયેલ (જુઓ અ.૧૯।૮-૮।। ઉપરનાં ટિપ્પણી). પછી ભગવાને ગોપો અને બાલકો ને (કારણ કે ગોપો અને બલભદ્ર ભગવાન્‌ને કુમારિકાઓ વ્રજમાં ગયા પછી તરત જ તે સમયે મળેલા, જુઓ શ્લો.૨૯-૨૯।। ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની તથા અધ્યાયના આરમ્ભના શ્રીસુબોધિનીની કારિકા ૫।।) જ્ઞાન આપવા વૃક્ષોની પ્રશંસા કરી (શ્લો.૩૧-૩૬). તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેઓનાં દોષ ગયા, છતાં ભૂખ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તેમનામાં ન હોવાથી તેમણે ભૂખ શાંત કરવા ભગવાન્‌ને જ વિજ્ઞપ્તિ કરી, (શ્લો.૩૮ અને અ.૨૦।૧) કારણ કે તેઓને વ્યસન સિદ્ધ થયેલ હોવાથી તેઓ બીજા પાસે જાય તેવા ન હતા.

ભોગદ્વયં હરેરેવ સ્ત્રીબાલાનાં નિરૂપિતમ્।।૭૬।।
લૌકિકાસ્તુ સમાખ્યાતાઃ તત્રૈવ ન હરેસ્તથા।।
વૈદિકેઽપીતિ વિપ્રાણાં તદ્‌ભાર્યાણાં નિરૂપ્યતે।।૭૭।।

સ્ત્રીઓનો અને બાળકોનો એ બે ભોગ હરિ પાસેથી જ પ્રાપ્ત થવાનું કહ્યું. લૌકિકોની કથા કહી ત્યાં જ વૈદિકમાં પણ હરિ પાસેથી તેમ થવાનું કહેલ નથી, તેથી વિપ્રોની અને તેઓની પત્નીઓની કથા કહેવામાં આવે છે.

અ.૧૯માં સ્ત્રીઓના અને બાળકોના બે ભોગ કહ્યા. ભગવાન્‌માં જેમને વ્યસન સિદ્ધ થયેલું છે તેઓ; આ લોકના કાર્યમાટે પણ ભગવાન્ ઉપર જ આધાર રાખે છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે. ભગવાન્‌માં વ્યસનવાળા હોવું એટલે ભગવાન્‌ની પ્રીતિમાટે લૌકિક અથવા વૈદિક હરકોઈ પ્રકારના કાર્ય કરનાર હોવું. તેથી આવા વ્યસનવાળા બે પ્રકારના છેઃ ૧.લૌકિક કાર્ય કરનારા, આમની કથા કુમારિકાઓના વ્રતથી કહી. ૨.વૈદિક કાર્ય કરનારા, એ ૧૯મા અધ્યાયમાં વૈદિક કાર્ય કરનારાઓની તેવી કથા કહી નથી, તેથી તે કહેવાની હોવાથી વૈદિક કાર્ય કરનાર તરીકે વિપ્રોની અને તેઓની પત્નીઓની કથા વીસમા અધ્યાયમાં કહે છે.

તામસાઃ સર્વ એવાત્ર ગોકુલસ્થા ન કેવલમ્।।
ઇતિ દર્શયિતું વિપ્રાઃ સન્ત્રિણોઽપિ નિરૂપિતાઃ।।૭૮।।

'અહીં સર્વ તામસો જ છે, માત્ર ગોકુલમાં રહેનારા જ નહિ' એમ દર્શાવવા યજ્ઞ કરનારા હોવા છતાં વિપ્રોની કથા અહીં કહેલ છે.

વિપ્રો સાત્ત્વિક હોય, અથવા કર્મ કરનારા હોવાથી રાજસ હોય. તેમની કથા તામસ પ્રકરણમાં કેમ કહી? એવી શઙ્કા થાય, તેથી તેઓ તામસ હોવાનું જણાવેલ છે. આ અધ્યાયના શ્લોક ૪૮માં તેઓ પોતે જ પોતાને 'મૂઢ' કહે છે. તેથી તેઓ તામસ હોવામાં કાંઈ શઙ્કા રહેતી નથી.

એકપ્રકારા એતે હિ તેનૈકાત્ર વિમોચિતા।।
સાધનપ્રક્રિયા ત્વેષા તેન તાઃ સ્વગૃહં ગતાઃ।।૭૯।।

કારણ કે આ વિપ્રો પણ ગોપોના પ્રકારના જ છે. તેથી એક જ (પત્ની) ને અહીં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો સાધન પ્રકરણ છે. તેથી તે (વિપ્રપત્ની)ઓ પોતાના ઘેર ગઈ.

જેમ તામસફલ પ્રકરણમાં કેટલીક ગોપસ્ત્રીઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ (અ.૨૯।૧૧), તેમ અહીં પણ એક વિપ્રપત્નીને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ (શ્લો.૩૪) કારણ કે આ વિપ્રો પણ ગોપોના પ્રકારના તામસ જ હતા. ગોપીઓને ભગવાને ઘેર જવા કહ્યું, છતાં ઘેર ન ગઈ, પણ વિપ્રની સ્ત્રીઓ પોતાને ઘેર ગઈ (શ્લો.૩૩) કારણ કે આ સાધન પ્રકરણ છે. પતિઓ યજ્ઞરૂપ સાધન પૂરું કરે, તે માટે તેઓ ઘેર ગઈ.

તદ્ભર્તારોઽપિ નાઽઽયાતાઃ સમ્બન્ધેનૈવ બોધિતાઃ।।
ગોપિકાનાં પ્રસઙ્ગેન યતસ્તા વિનિરૂપિતાઃ।।૮૦।।

તેમના પતિઓ પણ ભગવાન્ પાસે આવ્યા નહિ. સમ્બન્ધથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર તરીકે જણાવેલા છે. કારણ કે તે (વિપ્રસ્ત્રી)ઓનું ગોપીઓના પ્રસઙ્ગથી નિરૂપણ કરેલું છે.

વિપ્રો જાણતા હતા કે શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર છે અને ગોપોનાં વચનથી ભગવાને તેમને તેનું સ્મરણ પણ કરાવ્યું હતું (શ્લો.૪૪-૪૫). છતાં તેઓ તેમની પાસે ગયા નહિ (શ્લો.૫૨). પત્નીઓના સમ્બન્ધથી જ તેઓને ભક્તિ અને મુક્તિ થવાનાં એમ જણાવેલું છે (શ્લો.૪૯). ગોપીઓના પ્રસઙ્ગથી વિપ્રપત્નીઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમ ગોપીઓના સમ્બન્ધથી ગોપોને ફલ પ્રાપ્ત થવાનું, તેમ પોતાની પત્નીઓના સમ્બન્ધથી વિપ્રોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાની.

અતસ્તાસાં ફલે ચૈતાઃ ફલં પ્રાપ્સ્યન્તિ નિશ્ચિતમ્।।
નિર્દુષ્ટૈઃ ભોજનં કાર્યં નિર્દુષ્ટાન્નસ્ય નાન્યથા।।૮૧।।
ભક્ત્યાદતાનાં ભક્તાનાં વૃક્ષાણાં ચેતિ નિશ્ચયઃ।।

તેથી તે ગોપીઓને જ્યારે ફલ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે આ વિપ્રપત્નીઓને પણ નક્કી ફલ પ્રાપ્ત થશે. ભક્તિમાં આદરવાળા ભક્તોના અને વૃક્ષોના દોષરહિત અન્નનું; દોષ વિનાનાઓ સાથે ભોજન કરવું જોઈએ, બીજા પ્રકારે ન કરવું જોઈએ એવો નિશ્ચય છે.

ભગવાન્ બાળકોની ભૂખ બીજા પ્રકારથી પણ મટાડી શકત. છતાં આ વિપ્રો અને વિપ્રપત્નીઓ પાસેથી અન્ન મગાવવાનું તેમણે કેમ કર્યું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભક્તિમાં આદર રાખનાર ભક્તોનું અને વૃક્ષોના અન્નનું દોષ વિનાના ભક્તો સાથે જ ભોજન થાય, તે માટે તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું.

વ્રતં વૃત્તિપરિજ્ઞાનં દાનં માહાત્મ્યબોધનમ્।।૮૨।।
દ્વાભ્યાં ચતુષ્ટયં પ્રોક્તં તદીયાન્યવિભેદતઃ।।

ભગવાન્ના સેવક અને બીજાના ભેદથી ૧.વ્રત ૨.આજીવિકાનું જ્ઞાન ૩.દાન અને ૪.માહાત્મ્યનો બોધ એ ચાર; બે અધ્યાયોથી કહ્યા.

ઓગણીસમા અને વીસમા અધ્યાયોથી આ ચારનો બોધ કર્યો. પોતાના સેવકોને અને બીજા વિપ્રોને એવા ભેદથી આ બોધ કરેલો છે.

દ્વિવિધં કર્મલોકે હિ વૈદિકં હેતુસમ્ભવમ્।।૮૨।।
આદ્યે શ્રદ્ધાપરિત્યાગઃ પૂર્વેણ વિનિરૂપતિઃ।।

લોકમાં બે પ્રકારનું કર્મ જોવામાં આવે છે. ૧.વૈદિક અને ૨.પ્રયોજનથી કરવામાં આવતું. ગયા અધ્યાયથી પહેલા પ્રકારના કર્મમાં શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું.

૧.વૈદિક એટલે વેદમાં કહેલી કામનાઓથી કરવામાં આવતું અને ૨.લૌકિક પ્રકારની તેવી કામનાઓથી કરવામાં આવતું, એવા બે પ્રકારનાં કર્મો લોકમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં ગયા વીસમા અધ્યાયમાં વૈદિક કર્મોમાં શ્રદ્ધા ન રાખવાનું જણાવેલ છે.

અન્વય-વ્યતિરેકાભ્યાં હૈતુકઃ સફલો મતઃ।।૮૪।।
તન્નિરાકરણં કાર્યં તેનાધ્યાયચતુષ્ટયમ્।।

પ્રયોજનથી કરવામાં આવતો યજ્ઞ અન્વય અને વ્યતિરેક થી ફલ આપનારો વિચારેલો. તેનું ખણ્ડન કરવું જોઈએ. તેથી ચાર અધ્યાયો કહેલા છે.

અન્ન ઘાસ વગેરે પ્રાપ્ત થાય તેવાં પ્રયોજનથી ઈન્દ્રનો યજ્ઞ વ્રજવાસીઓ કરતાં, તે ફલ આપનારો છે એમ અન્વયથી એટલે યજ્ઞ કરવામાં આવે ત્યારે અન્ન ઘાસ વગેરે મળે છે, (અ.૨૧।૮-૧૦) અને વ્યતિરેકથી એટલે યજ્ઞ કરવામાં ન આવે ત્યારે તે મળતાં નથી (અ.૨૧।૧૧) એમ જણાવી નન્દે સિદ્ધ કરેલું. આ તેમના મતનું ખણ્ડન ૨૧-૨૪ સુધીના ચાર અધ્યાયોથી કરેલું છે.

હેતૂનાઽઽદૌ નિરાકૃત્ય યત્સત્ તદ્ધિ હ્યકારયત્।।૮૫।।
દેવતા તત્ર નિયતા તેન સાઽપિ નિવારિતા।।
ગોવર્ધનસ્ય ધૃત્યૈવ નિસ્તમ્ભા સાઽભવદ્ યતઃ।।૮૬।।

આરમ્ભમાં હેતુઓનું ખણ્ડન કરીને જે ઉત્તમ કર્મ હતું તે ભગવાને કરાવ્યું. તે ઈન્દ્રના યજ્ઞમાં દેવ દૃઢ નિશ્ચયવાળો હતો, તેથી તેને હટાવી દીધો, કારણ કે ગોવર્ધનને ધારણ કરવાથી જ તે તદ્દન નિષ્ક્રિય થયો.

આરમ્ભમાં ભગવાને નન્દે કહેલા હેતુઓનું ખણ્ડન કર્યું (અ.૨૧।૧૨-૨૪) અને જે ઉત્તમ કર્મ (ગાયો, બ્રહ્મણો અને ગોવર્ધન નું પૂજન) હતું તે કરાવ્યું (અ.૨૧।૨૫-૩૭).

ઈન્દ્રનો યજ્ઞ પડતો મૂક્યો તેથી તે કરાવવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળા ઈન્દ્રે ક્રોધ કરી વ્રજનો નાશ કરવા પ્રયાસ કર્યો. તે પ્રયાસ ભગવાને નિષ્ફલ કર્યો, એ કથા બાવીસમા અધ્યાયમાં કહેલી છે.

શઙ્કાદોષોઽપિ ગોપાનાં નિરાકાર્યસ્તુ કર્મણે।।
હવિર્મન્ત્રેજ્યરૂપાણાં સમ્મત્યર્થં તુરીયકમ્।।૮૭।।

ગોવર્ધનનાં પૂજનરૂપ કર્મ થઈ શકે તે માટે ગોપોની શઙ્કારૂપ દોષનું પણ નિવારણ કરવું જોઈએ. હવિષ મન્ત્ર અને પૂજન જેનું થતું તેમની સમ્મતિ જણાવવા ચોથો અધ્યાય કહેલો છે.

શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રના કોપથી રક્ષણ કરવાની શક્તિવાળા છે એવી ગોપોને ખાતરી થાય તો જ તેઓ ત્યાર પછીના વર્ષોમાં પણ ઈન્દ્રનો યજ્ઞ ન કરતાં ગોવર્ધનયજ્ઞ જ કરે. તેથી તેમને તેવી ખાતરી કરાવવા ત્રીજો અધ્યાય કહેલો છે. ગોવર્ધનનો યજ્ઞ કરવામાં આવે તેમાં હવિષ (ગાયો), મન્ત્ર (ઋષિઓ) અને જેનું પૂજન પહેલાં થતું તે ઈન્દ્રની પણ સમ્મતિ થવાનું ચોવીસમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. ઈન્દ્ર; ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરે છે શ્લો.૪-૧૩, અને તે તથા ગાયો વતી કામધેનુ અને ઋષિઓ ભગવાન્‌નો ઈન્દ્ર તરીકે અભિષેક કરે છે (શ્લો.૨૨-૨૩). તેથી તે સર્વની સમ્મતિ જણાવેલી છે.

એવં પૂર્વં પરિત્યજ્ય હર્યુક્તં કાર્યમીરિતમ્।।
અવૈષ્ણવાનાં પૂર્વેષાં વ્રતાનાં ત્યાજનં ન હિ।।૮૮।।
વૈષ્ણવાન્યપિ કાર્યાણિ ત્યક્તવ્યાનીતિ બોધને।।
નન્દસ્યૈકાદશી પ્રોક્તા સાધનં પઞ્ચધા સ્થિતમ્।।૮૯।।

એ પ્રમાણે નન્દ વિગેરે ગોપોએ પહેલા કરતા, તે કાર્ય તજીને ભગવાને કહેલું કાર્ય કર્યું એમ કહેલું છે. પહેલાં કરતા તે અવૈષ્ણવ વ્રતો ભગવાને તજાવ્યાં, એટલું જ નહિ, પરન્તુ વૈષ્ણવ કાર્યો પણ તજવાં જોઈએ એવો બોધ કરવા નન્દે કરેલી એકાદશી કહેલી છે, સાધન પાંચ પ્રકારનું હોવાનો નિર્ણય કરેલો છે.

પહેલાં ગોપો કરતાં તે ઈન્દ્રયાગ તજી, ભગવાને કહેલ ગોવર્ધનયાગ તેમણે કરવા માંડયો એ ૨૧-૨૪ સુધીના ચાર અધ્યાયોથી કહ્યું. પહેલાં કરતા તેવાં અવૈષ્ણવ વ્રતો ભગવાને તજાવ્યા, એટલું જ નહિ પરન્તુ વૈષ્ણવ વ્રતો પણ ધર્મમાં આસક્તિ થવાને લીધે ભગવાનનું ભજન બરાબર થઈ ન શકે તે માટે તજવા જોઈએ (જુઓ ૧૦।૨૫।૧ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીનો આભાસ), એમ જણાવવા નન્દે કરેલી અગિયારસનું નિરૂપણ પચીસમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. સાધન પાંચ પ્રકારના કહેલાં છે, તે આગળ ૯૨-૯૪ સુધીની કારિકામાં જણાવાશે.

એતાવદેવ કર્તવ્યં તેન યદ્વાઞ્છતે હૃદિ।।
હેતુવાદ ઈવાત્રાપિ ફલં કૃષ્ણઃ પ્રયચ્છતિ।।૯૦।।
ઈતિ વૈકુણ્ઠનયનં સ્થાપિતં વાઞ્છિતં ન હિ।।
અવાન્તરં ફલમિદં વિશ્વાસાર્થાં નિરૂપતિમ્।।૯૧।।

આટલું (તે પાંચ સાધન) જ કરવું. તેથી હૃદયમાં જે ફલની ઈચ્છા કરશે તે હેતુવાદમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અહીં પણ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે એમ જણાવવા ગોપોએ ઈચ્છેલ વૈકુણ્ઠ ભગવાન્ ગોકુલમાં લાવ્યા, પણ તેનું સ્થાપન ઈચ્છેલ ન હતું. વિશ્વાસ રહે તે માટે આ ગૌણ ફલ કહેલું છે.

આ પાંચ સાધન કરવાથી હૃદયમાં જે ફલની ઈચ્છા થાય તે શ્રીકૃષ્ણ આપે છે, એમ જણાવવા ગોપોને વૈકુણ્ઠનાં દર્શન ગોકુલમાં જ કરાવ્યાં તે કહેલ છે (અ.૨૫।૧૧-૧૬). ગોપોને વૈકુણ્ઠનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છા થઈ (શ્લો.૧૦) તે ભગવાને પૂર્ણ કરી, આ ભગવાને તેમને આપવા ઈચ્છેલું ફલ ન હતું. ભગવાન્ તો તેમને ભજનાનન્દનું દાન કરવાના હતા. તેથી ભગવાને તેમને વૈકુણ્ઠમાં રાખ્યા નહિ આ તો વિશ્વાસ રહે તે માટે ગૌણ ફલ કહેલું છે.

કૃષ્ણવાક્યં સદા કાર્યં માયામોહં નિવાર્ય હિ।।
વૃક્ષવત્તુ સ્થિતિઃ કાર્યા શુદ્ધાન્નેન ચ વર્તયેત્।।૯૨।।
ઈચ્છાં વિજ્ઞાય દાતવ્યં માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકમ્।।
યાગાદયોઽપિ ત્યક્તવ્યા તદિચ્છા ચેદ્ વ્રતાનિ ચ।।૯૩।।
મધ્યે સ્વેષ્ટસ્ય પૂર્ત્યૈવ તદિચ્છામ્ અવગત્ય ચ।।
તત્પરત્વેન સતતં સ્થેયં સાધનસંગ્રહઃ।।૯૪।।

૧.માયાના મોહને દૂર કરીને સદા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, ૨.વૃક્ષની પેઠે પરોપકારવાળી સ્થિતિ કરવી અને શુદ્ધ અન્નથી નિભાવ કરવો, ૩.ભગવાન્ના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેમની ઈચ્છા જાણીને તેમને આપવું, ૪.યજ્ઞો વગેરેનો પણ ત્યાગ કરવો અને ભગવાન્ની ઈચ્છા હોય તો વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરવો, ૫.વચ્ચે પોતાનું ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત થવાથી પણ ભગવાન્ની ઈચ્છા જાણીને ભગવાન્માં રચ્યા-પચ્યા રહેવું. આ સાધનનો સમૂહ છે.

ઉપર પાંચ સાધન કહેલ હોવાનું જણાવ્યું તે અહીં કહેલા છે. પહેલું સાધન કુમારિકાઓના પ્રસઙ્ગમાં ૧૯મા અધ્યાયમાં કહેલું છે. બીજું પણ સ્થિતિ સમ્બન્ધી ૧૯મા અધ્યાયમાં અને અન્નસમ્બન્ધી ૨૦મા અધ્યાયમાં કહેલું છે. ત્રીજું ૨૧મા અધ્યાયમાં, ચોથું પણ ૨૧-૨૪ સુધીના અધ્યાયોમાં કહેલ છે. વ્રત સંબંધી ચોથું અને પાંચ મુ સાધન અ.૨૫માં કહેલ છે.

ઈ.તામસ ફલ પ્રકરણ. અધ્યાય ૨૬-૩૨

અતઃ પરં સપ્તભિર્વૈ ફલં કૃષ્ણો નિરૂપ્યતે।।
ષડ્ગુણૈઃ સહિતઃ પૂર્વમ્ ઐશ્વર્યં ત્રિવિધં મતમ્।।૯૫।।

અહીંથી હવે સાત અધ્યાયોથી છ ગુણો સાથે ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આરમ્ભમાં (પહેલા અધ્યાયમાં) ત્રણ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય કહેલ હોવાનો નિર્ણય થાય છે.

સાધન પ્રકરણમાં કહેલ પાંચ સાધન કરવારૂપ આસક્તિ ઘણી વધતાં ત્યાર પછી છ ગુણવાળા પૂર્ણ ભગવાનૂરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ ફલ પ્રકરણ કહેવાય છે. પાછલા પ્રકરણોમાં પહેલા છ અધ્યાયોમાં ભગવાન્‌ના છ ગુણોનું અને સાતમા અધ્યાયમાં ધર્મી ભગવાન્‌નું નિરૂપણ કરેલ, તે ક્રમ આ પ્રકરણમાં નથી. પહેલા (૨૬મા) અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના ત્રણ પ્રકારના ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરે છે.

'ધ્વનિનાઽઽહૂય'વાક્યેન પ્રેષયત્યેવ નિશ્ચિતમ્।।
ફલે વાક્યં ન કર્તવ્યં દોષશ્ચેદ્ વારયિષ્યતિ।।૯૬।।
ઇતિ તાસામ્ અગમનં ગર્વેઽન્તર્ભાવ ઈર્યતે।।

ભગવાન્ ધ્વનિથી બોલાવીને વાક્યથી જવાનું કહે છે એ નક્કી કરેલું છે. ફલ પ્રાપ્તિમાં આજ્ઞા પાળવાની નથી. 'જો દોષ હશે તો ભગવાન્ તેને દૂર કરશે' એવા વિચારથી તેઓ ગઈ નહિ. ગર્વ થવામાં અંદરનો (ભગવાન્ ઉપરનો) ભાવ કારણ હોવાનું કહેલ છે.

ભગવાને વેણુનાદ કરી ગોપીઓને બોલાવી (અ.૨૬।૩) અને પછી તેઓને ઘેર જવા કહ્યું (શ્લો.૧૪-૨૭). તેઓ ઘેર ન ગઈ. (શ્લો.૨૮-૨૯). પછી ભગવાને સ્મરણ કર્યું, ત્યારે તેમને ભગવાન્ ઉપરના અંદરના ભાવને લીધે ગર્વ-માન થયો (શ્લો.૪૭-૪૮). ૧.વેણુનાદ કરી બોલાવવાની શક્તિ જણાવી, ૨.વચનથી તે કરેલું ન કરેલું કરવાની શક્તિ જણાવી, ૩.પછી ઘેર મોકલવાનું કાર્ય કરી, કરેલું ફેરવવાની શક્તિ જણાવી.

અયમેવ હરેર્માર્ગઃ સર્વોત્કૃષ્ટો હિ બુધ્યતામ્।।૯૭।।
સમ્બન્ધમાત્રે સઞ્જાતે બહિર્વાન્તરથાપિ વા।।
કાયેન મનસા વાપિ વચસા વાપિ સર્વથા।।૯૮।।
રમયત્યેવ હિ નિજાન્ સર્વથા નૈવ મુઞ્ચતિ।।

આ જ હરિનો સર્વથી ઉત્તમ માર્ગ હોવાનું જાણો, કે અંદરથી અથવા તો બહારથી માત્ર સમ્બન્ધ થતાં ભગવાન્ કાયાથી મનથી અથવા વાણીથી પણ પોતાના સેવકોને સમ્પૂર્ણ રીતે રમણ કરાવે છે જ, પરન્તુ જરાએ ત્યાગ કરતા નથી.

ભગવાન્‌નો અંદરથી અથવા બહારથી પણ માત્ર સમ્બન્ધ થતાં ભગવાન્ પોતાના સેવકોને કાયા મન અથવા વાણી થી પણ રમણ કરાવે છે જ અને જરાએ તેમનો ત્યાગ કરતા નથી. ગોપીઓને ભગવાન્‌નો બહારથી સમ્બન્ધ થતાં તેમને કાયાથી રમણ કરાવ્યું (અ.૨૬।૪૨-૪૬), પછી ભગવાન્ અન્તર્ધાન થયા ત્યારે તેમને ભગવાન્‌નો અંદરથી સમ્બન્ધ થતાં તેમને મનથી રમણ કરાવ્યું (અ.૨૭।૧૫-૨૩), પછી તેમને વાણીથી રમણ કરાવ્યું (અ.૨૮).

અન્તર્ધાનકથા પ્રોક્તા વાક્યં ચાપિ નિરૂપિતમ્।।૯૯।।
અધ્યાયદ્વિતયેનૈવ સકૃદ્ભોગં નિવારયન્।।
આવિર્ભાવં કરોત્યેષ તથા વાક્યાનિ તુષ્ટયે।।૧૦૦।।

(એ રીતે ૨૭ તથા ૨૮ એ) બે અધ્યાયોથી ભગવાન્ અન્તર્ધાન થયા ત્યારની કથા કહેલી છે અને વળી ગોપીઓનું વાક્ય પણ જણાવેલ છે. એક વાર ભોગને અટકાવતાં ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે અને ગોપીઓને સન્તોષ આપવા વાક્યો કહે છે.

અધ્યાય ૨૯માં ભગવાન્ અંદરના ભોગને અટકાવી પ્રકટ થાય છે (શ્લો.૨) અને ગોપીઓ પ્રશ્ન પૂછે છે (શ્લો.૧૬) તેનો તેઓને સન્તોષ આપવા ઉત્તર કહે છે (શ્લો.૧૭-૨૨).

રમતે ચ રમાતોઽપિ વિશેષેણ રતિપ્રદઃ।।
પરોક્ષોઽપિ રતિં ચક્રે તેન વીર્યમ્ ઉદીરિતમ્।।૧૦૧।।

અને ગોપીઓને રમાથી પણ અધિક રતિ આપનાર ભગવાન્ તેઓની સાથે રમણ કરે છે. અદશ્ય રહેવા છતાં તેમણે રતિ કરેલી, તેથી વીર્ય કહેલું છે.

અ.૩૦માં ગોપીઓને ભગવાન્ લક્ષ્મીથી પણ અધિક આનન્દનું દાન કરી તેમની સાથે રમણ કરે છે (શ્લો.૨-૨૬). ભગવાન્ જ્યારે અદશ્ય રહેલા ત્યારે પણ તેમણે ગોપીઓને વિપ્રયોગરસનું દાન કરેલ (અ.૨૭). આ ભગવાન્નું વીર્ય દર્શાવે છે.

યશસ્તુ વચનૈઃ સ્પષ્ટં શ્રીશ્ચાવિર્ભાવતઃ સ્ફુટા।।
ચતુષ્ટયં નિરૂપ્યાગ્રે ધર્મી કૃષ્ણો નિરૂપિતઃ।।૧૦૨।।

યશ તો (ગોપીગીતનાં) વચનોથી સ્પષ્ટ છે અને ભગવાન્ પ્રકટ થયા તેથી શ્રી સ્પષ્ટ જણાય છે. ચાર ગુણો દર્શાવી પછી ધર્મી શ્રીકૃષ્ણ વર્ણવેલા છે.

અ.૨૮, ગોપીગીતનાં વચનોથી ભગવાન્નો યશ સ્પષ્ટ જણાય છે. અ.૨૯માં ભગવાન્ પ્રકટ થયા એ તેમની શ્રી દર્શાવે છે. (ઐશ્વર્ય એટલે કરવાની, ન કરવાની અને કરેલું ફેરવવાની એવી ત્રણ પ્રકારની શક્તિ અ.૨૬માં દર્શાવ્યાનું ઉપર કા.૯૬-૯૭માં કહેલ છે). એવી રીતે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ અને શ્રી એ ચાર ગુણો ૨૬-૨૯ સુધીના ચાર અધ્યાયોથી જણાવી, ત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે.

ભોગે મધ્યે મહત્સૌખ્યં તસ્માદ્ એવં નિરૂપિતમ્।।
સ્વરૂપેણ રતિઃ પ્રોક્તા ન ધર્મે રસરૂપતઃ।।૧૦૩।।

વચ્ચે ભોગ કરવાથી ઘણું સુખ થાય છે, તેથી એવી રીતે વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન્ પોતે રસરૂપ હોવાથી સ્વરૂપથી તેમણે આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવ્યાનું કહેલ છે, ગુણોથી પ્રાપ્ત કરાવ્યાનું કહેલ નથી.

તતો વૈરાગ્યભાવેન ફલદાતા નિરૂપ્યતે।।
કૌતુકેનાપિ પૂર્વેષાં કરણં ન સુખાય હિ।।૧૦૪।।

પછી વૈરાગ્યગુણથી ફલ આપનારા ભગવાન્નું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે ધર્મબુદ્ધિથી કરેલાં પણ પહેલાનાં કર્મોથી સુખ થયું ન હતું.

પછી એકત્રીસમા અધ્યાયમાં વૈરાગ્યગુણથી ફલ આપનાર ભગવાન્નું નિરૂપણ કરેલું છે. પહેલા ધર્મબુદ્ધિથી કરેલા ઈન્દ્રયાગ વગેરે અવૈષ્ણવ કર્મોથી પણ સુખ થયું ન હતું.

અતઃ કૌતુકરીત્યાઽપિ ગતાઃ સર્વે હરાન્તિકે।।
કાલેનાઽઽગ્રસ્તમૂર્ધાનઃ કૃષ્ણેનૈવ વિમોચિતાઃ।।૧૦૫।।

તેથી વળી ધર્મબુદ્ધિના પ્રકારે સર્વ મહાદેવ પાસે ગયા, તેઓમાંના મુખ્યને કાલે ગળતાં શ્રીકૃષ્ણે જ તેઓને છોડાવ્યા(શ્લો.૯).

અતસ્તત્કર્મ હરિસાત્કૃત્વા વ્રજમુપાયયુઃ।
તમસિ ત્રિતયં પ્રોક્તં હરિસ્તત્રાધિદૈવિકઃ।।૧૦૬।।
સ તુ તૂષ્ણીં ભવત્યત્ર કાલસ્ત્વાધ્યાત્મિકો મતઃ।।
હરભૃત્યાસ્તુ ભૂતાનિ સ્ત્રીણાં હર્તા તતો નિશિ।।૧૦૭।।
શઙ્ખચૂડ ઈતિ પ્રોક્તઃ તં ચ હત્વા વિમોચિતાઃ।।

તેથી તે કર્મ હરિને અર્પણ કરીને વ્રજ આવ્યા. અંધકારમાં ત્રણ કહેલા છે તે પૈકી ૧.હરિ આધિદૈવિક છે, તે તો અહીં શાંત રહેલા છે, ૨.કાલ તો આધ્યાત્મિક વિચારેલો છે, ૩.શઙ્કરના સેવકો તો આધિભૌતિક છે. તેથી ‘શઙ્ખચૂડ’ નામનો શઙ્કરનો સેવક મધ્યરાત્રે સ્ત્રીઓને હરનારો કહેલો છે, અને તેને હણીને ભગવાને સ્ત્રીઓને છોડાવી.

તેથી તે કર્મ ભગવાન્ને જ અર્પણ કરી તેઓ વ્રજ આવ્યા (શ્લો.૧૯). આથી એમ જણાવ્યું છે કે કોઈવાર દૈવગતિથી મૂર્ખાઈને લીધે બીજા દેવના સમ્બન્ધવાળું કાંઈ કર્મ થઈ ગયું હોય, તો પણ તે ભગવાન્ને અર્પણ કરવું. તમોગુણવાળા સર્વને, શબ્દબ્રહ્મનો આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવવા ભગવાને બલભદ્ર સાથે રહી રાસ કર્યો.

આ અધ્યાયમાં ત્રણ કહેલા છે; ૧.આધિદૈવિક ભગવાન્ છે તે તો અહીં શાંત રહે છે. ગોપો બળતાં લાકડાંથી નન્દને સર્પથી છોડાવવા પ્રયાસ કરે છે, પણ ભગવાન્ તો શાન્ત રહે છે. સર્વને શબ્દબ્રહ્મનો આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવવાનો હોઈ બલભદ્ર સાથે ગાન કરે છે (શ્લો.૨૩), ૨.અધ્યાત્મિક કાલ છે. શબ્દબ્રહ્મ (વેદ)માં કર્મ મુખ્ય છે, અને કર્મ અમુક કાલે જ કરવાનાં હોય છે. તેથી અહીં કાલનું સન્માન કર્યાનું કહેલું છે (શ્લો.૨૨), ૩.શઙ્કરના સેવકો આધિભૌતિક છે. તેઓ પૈકી કુબેરનો સેવક શઙ્ખચૂડ મધ્યરાત્રે આવી સ્ત્રીઓને ઉપાડી ચાલતો થયો (શ્લો.૨૫-૨૬), તેને ભગવાને મારી નાખી સ્ત્રીઓને છોડાવી (શ્લો.૩૦-૩૨).

સુદર્શનો યથા જીવઃ તથા સત્ત્વવરો મણિઃ।।૧૦૮।।
કર્મ સ્વસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠાપ્ય રામે રત્નં ન્યરૂપયત્।।
એવં કાલાદિસમ્બન્ધાત્ તામસાન્ સ્વાન્ ન્યવારયત્।।૧૦૯।।

જેમ સુદર્શન જીવ હતો તેમ મણિ સત્ત્વવૃત્તિવાળાઓમાં ઉત્તમ હતો. તેથી ભગવાને કર્મ પોતામાં રાખી રત્ન બલભદ્રને આપ્યું. એ પ્રમાણે પોતાના તામસ સેવકોને કાલ વગેરેના સમ્બન્ધથી દૂર રાખ્યા.

તેથી જેમ સુદર્શનનો ચરણથી સ્પર્શ કરી ઉદ્ધાર કર્યો શ્લો.૮-૯ તેમ શઙ્ખચૂડના માથામાંથી મણિ કાઢી લીધો. સુદર્શનનો સર્પયોનિમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનું અને મણિ શઙ્ખચૂડના માથામાંથી કાઢી લેવાનું કર્મ ભગવાને પોતામાં જ રાખ્યું અને રત્ન(મણિ) બલભદ્રને આપ્યો (શ્લો.૩૨). આથી એમ જણાવ્યું છે કે પ્રમાણની પૂર્ણતા કરવા ભગવાન્ જે કાંઈ કરે છે

તે, તે પ્રમાણના અધિષ્ઠાતા બલભદ્રને આપે છે. એ રીતે ભગવાને પોતાના તામસ સેવકોને કાલ વગેરેના સમ્બન્ધથી દૂર રાખ્યા.

પૂર્વસિદ્ધપરિત્યાગો વૈરાગ્યં કાલદોષત;।।
જ્ઞાનં તુ ગુણગાનં હિ પરોક્ષે તત્પ્રતિષ્ઠિતમ્।।૧૧૦।।
પ્રત્યક્ષે ભજનં શ્રેષ્ઠમ્ ... ...

કાલના દોષથી પહેલાં જે પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેનો ત્યાગ તે વૈરાગ્ય. જ્ઞાન તો ભગવાન્‌ના ગુણોનું ગાન છે. ભગવાન્ અદશ્ય હોય ત્યારે તે થાય છે. ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે ભજન શ્રેષ્ઠ છે.

કાલ (શિવરાત્રિ)ના દોષથી પશુપતિનું પૂજન વગેરે પ્રાપ્ત થયાં. તેનો ત્યાગ ગોપોએ કર્યો, તે વૈરાગ્ય. ભગવાન્‌માં વૈરાગ્ય ગુણ હોવાથી તેમણે ભક્તોને પણ વૈરાગ્યવાળા કર્યા. વળી કાલના દોષથી શઙ્ખચૂડ પાસેથી મણિ આવ્યો, તેનો પણ ભગવાને ત્યાગ કર્યો, એ પણ ભગવાન્‌નો વૈરાગ્ય ગુણ દર્શાવે છે.

બત્રીસમા અધ્યાયમાં 'જ્ઞાન' ગુણ જણાવેલો છે. ભગવાન્‌ના ગુણોનું ગાન તે જ્ઞાન. બત્રીસમા અધ્યાયમાં યુગલગીતથી ગોપીઓ ભગવાન્‌ના ગુણોનું ગાન કરે છે, તે તેમનું જ્ઞાન છે. ભગવાન્ અદશ્ય હોય ત્યારે તેમના ગુણોનું ગાન (જ્ઞાન) થાય છે, ભગવાન્ ભક્તોને જ્ઞાન પણ કરાવે છે, કારણ કે તેમનામાં તે ગુણ છે. ભગવાન્ જ્યારે પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે તેમનું ભજન(સેવા) કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે.

... ... એવં ચેદ્ રોધનં સ્થિરમ્।।
પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણાં રાત્રૌ ચ દિવસે તથા।।૧૧૧।।
જ્ઞાનં ભક્તિશ્ચ સતતં ચક્રવત્ પરિવર્તતે।।

જો એ પ્રમાણે નિરોધ સ્થિર થયો હોય તો પુરુષોમાં તથા સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ રાત્રે તથા દિવસે સદા પૈડાની પેઠે ફરી-ફરી આવે છે.

જો નિરોધ સ્થિર થયો હોય તો પુરુષોને રાત્રે (ભગવાન્ અદશ્ય હોય ત્યારે) જ્ઞાન અને દિવસે (ભગવાન્ સાથે હોય ત્યારે) ભક્તિ થાય છે; જ્યારે સ્ત્રીઓને રાત્રે ભક્તિ અને દિવસે જ્ઞાન થાય છે. એ રીતે સ્થિર નિરોધમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ સદા ચક્રની પેઠે એક પછી એક થયા જ કરે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું: રાજસ ભક્તોનો નિરોધ. અધ્યાય ૩૩-૪૦

અતઃ પરં રાજસાનાં પ્રક્રિયા પૂર્વસંખ્યયા।।૧૧૨।।
અષ્ટાવિંશતિભિઃ પ્રોક્તાઃ તથાઽધ્યાયૈશ્ચતુર્વિધૈઃ।।

હવે અહીંથી; પહેલાની સંખ્યાથી ચાર પ્રકારના (પેટા-પ્રકરણો)થી અઠ્ઠાવીસ અધ્યાયોથી રાજસોનું પ્રકરણ તેવી રીતે કહેલું છે.

'પહેલાની સંખ્યાથી' એટલે સાત-સાત અધ્યાયોથી, સાત-સાત અધ્યાયોના ચાર પેટાપ્રકરણોથી એટલે ૨૮ અધ્યાયોથી તામસપ્રકરણ પેઠે આ રાજસોનું પ્રકરણ પણ કહેલું છે. (''પ્રોક્તાસ્તથા'' ને બદલે ''પ્રોક્તા તથા'' પાઠ જોઈએ એમ જણાય છે.)

યાદવા રાજસાઃ પ્રોક્તાઃ તેષાં પૂર્વસ્થિતસ્ય હિ॥૧૧૩॥
ત્યાજનં સર્વથા કાર્યં દેશાદેઃ ષડ્વિધસ્ય ચ॥

યાદવો રાજસ કહેલા છે. તેઓ પાસે જે પહેલાં હતું તે દેશ વગેરે અને છ પ્રકારનાં દુઃખનો સમ્પૂર્ણ ત્યાગ કરાવવો જોઈએ.

રજોગુણ વ્યગ્રતા કરાવનારો હોવાથી તે ન થાય તે માટે ત્યાગ કરાવવો જોઈએ.

તત્રાઽઽદૌ દુઃખકર્તારો મારણીયા ગુણૈરિહ॥૧૧૪॥
તતઃ કાલવિમુક્તિર્હિ દેશદ્રવ્યૈઃ તતોઽપિ હિ॥
ખ્યાત્યા પૂર્વાણિ નામાનિ કર્માણ્યપિ પુરા યથા॥૧૧૫॥
ત્યાજિતાનિ સમસ્તાનાં તથા ખ્યાતિં દદૌ હરિઃ॥

તે પૈકી આરમ્ભમાં અહીં (આ પ્રકરણમાં) દુઃખ કરનારાઓને ગુણોથી હણવાના છે. ત્યાર પછી કાલથી મુક્તિ કરાવવાની છે. ત્યાર પછી દેશથી અને દ્રવ્યોથી અને પછી ખ્યાતિથી મુક્તિ કરાવવાની છે. પહેલાં સર્વના પહેલાનાં નામો અને કર્મો પણ જે પ્રકારે તજાયેલાં તેવી રીતે હરિએ યાદવોની પ્રસિદ્ધિ કરાવી.

અરિષ્ટ વગેરે દુઃખ કરનારાઓને હણવાના છે, તે માટે છ અધ્યાયો કહેલા છે. ત્યાર પછી કાલથી મુક્તિ કરાવવાની છે, અને દ્વારકા વગેરે દેશ તથા લેપ વગેરે દ્રવ્યોથી મુક્તિ કરાવવાની છે. પછી ધર્મીએ પણ મુક્તિ કરાવવાની છે, કારણ કે મુક્તિ કરાવવાનું તે જ જાણે છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

(આ કારિકાઓનો અર્થ યોજનામાં આપેલ છે તે પ્રમાણે ઉપર લખેલ છે. પહેલા છ અધ્યાયોમાં અરિષ્ટ વગેરે દૈત્યોને હણ્યાનું કહેલ નથી, પરન્તુ પહેલા બે એટલે ૩૩ તથા ૩૪માં તેવી કથા છે. ત્યાર પછી ૪૧મા અધ્યાયમાં મલ્લોને તથા કંસને તથા તેના ભાઈઓને હણ્યાની, ૪૮મા અધ્યાયમાં કાલયવનને હણ્યાની, ૫૬મા અધ્યાયમાં મુર તથા નરક ને હણ્યાની અને ૫૮મા અધ્યાયમાં બલભદ્રે રુકમીને હણ્યાનું કહેલ છે. તેથી આ દુઃખ દેનારને હણ્યાની કથાના છ અધ્યાયો પાસે-પાસેના નથી. 'દેશથી મુક્તિ કરાવવી' એટલે દેશથી છૂટા પાડવા. ભગવાને યાદવોને દ્વારકાથી નહિ, પરન્તુ મથુરાથી છૂટા પાડ્યા અને દ્વારકામાં વસાવ્યા અ.૪૭।૫૮, અથવા કંસના ભયથી યાદવો મથુરા તજી જુદા-જુદા દેશોમાં જતા રહેલા, તેમને ભગવાને પાછા મથુરામાં વસાવ્યા અને તેઓ જ્યાં ભાગી ગએલ તે દેશોનો ત્યાગ કરાવ્યો અ.૪૨।૧૫-૧૬. તેઓને કાલથી મુક્ત કરાવ્યાનું અ.૪૨।૧૯માં જણાવેલ છે. તેઓની પ્રસિદ્ધિ કરાવ્યાનું અ.૪૨।૧૭-૧૮માં પણ જણાવેલ છે).

૩/અ.રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ. અ.૩૩-૩૯

પ્રમાણં નારદઃ પ્રોક્તઃ તથાઽક્રૂરો દ્વિતીયકઃ॥૧૧૬॥
નન્દસ્તૃતીયઃ ક્ષત્તા તુ ચતુર્થો ગોપિકાસ્તથા॥
હર્યાવિષ્ટો હરિશ્ચૈવ કુબ્જા ચાઽત્ર મતાઃ પુરા॥૧૧૭॥
એતે પ્રમાણભૂતા હિ રાજસે સગુણો હરિઃ॥
એતૈઃ સિદ્ધો રાજસાનાં સ્નેહઃ સર્વોત્તમઃ સ્થિતઃ॥૧૧૮॥

નારદ; પ્રમાણ(સત્ય જ્ઞાન કરાવનાર) કહેલો છે. તેવો બીજો અક્રૂર છે. નન્દ ત્રીજા, સંયમી તો ચોથો, તેમજ ગોપીઓ પાંચમી અને વળી હરિમાં આવેશવાળા હરિ છઠ્ઠા અને સાતમી કુબ્જા અહીં (સત્ય જ્ઞાન કરાવનાર) મનાયેલા છે, કારણ કે

આ સત્ય જ્ઞાન કરાવનારા થયેલા છે. રાજસમાં હરિ; ગુણવાળા છે. આમનાથી રાજસોને ભગવાન્‌માં સર્વથી ઉત્તમ સ્નેહ થયેલો છે.

પહેલા તેત્રીસમા અધ્યાયમાં નારદે કંસને એવું સત્ય જ્ઞાન કરાવ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્ર છે (શ્લો.૧૭). બીજો અક્રૂર કંસને શ્લો.૩૮-૩૯માં ગોળ-ગોળ ઉત્તર આપી સત્ય જ્ઞાન કરાવે છે. ત્રીજો નન્દ અક્રૂરને કંસ સમ્બન્ધી સત્ય જ્ઞાન કરાવે છે (અ.૩૫।૪૧-૪૨). ચોથો નંદના અન્તઃપુરનો અધ્યક્ષ છે, ભગવાન્ ગોકુલથી મથુરા પધારવાના છે એવા તેણે સર્વને સમાચાર આપી (અ.૩૬।૧૨) સર્વનો પ્રેમ વધાર્યો. પાંચમી ગોપીઓ છે, તેમણે એ સમાચાર સર્વ સ્ત્રીઓમાં ફેલાવ્યા (અ.૩૬।૧૩-૧૮). છઠ્ઠા હરિમાં આવેશવાળા હરિ એટલે વ્યૂહરૂપ હરિ છે, તેમણે ગોપીઓમાં એવો ભય ઉત્પન્ન કર્યો કે ભગવાન્ મથુરા પધારશે નહિ (અ.૩૬।૨૪). સાતમી કુબ્જા છે, તેને શ્રીકૃષ્ણે સુંદરી બનાવી, તેથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે એવું સર્વને જ્ઞાન તેનાથી થયું. આ સાતે; ભગવાન્‌માં રાજસ ભક્તોનો ઉત્તમ સ્નેહ કરાવ્યો. રાજસ ભક્તોને વાસુદેવ વ્યૂહનું આ સાતે; જ્ઞાન કરાવ્યું અને તેમનામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો. આવું જ્ઞાન આ પ્રકરણમાં કરાવ્યું તેથી આ પ્રમાણ પ્રકરણ છે.

નારદો દેવગુહ્યસ્ય કર્તા ભયવિવર્ધનઃ।।
યેન સ્નેહઃ સમુત્પન્નઃ તથાઽક્રૂરસ્તુ પોષકઃ।।૧૧૯।।
સન્દેહજનનાચ્ચિત્તં કૃષ્ણાર્થે તરલં યતઃ।।
સ્નેહે દ્વિતીયમેતદ્ધિ પર્વ લોકેઽપિ બુધ્યતામ્।।૧૨૦।।

દેવોનું છૂપું કાર્ય કરનાર નારદ ભયની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે, તેનાથી સ્નેહ સારી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે અક્રૂર તો સ્નેહનું પોષણ કરનારો છે, કારણ કે કંસને સન્દેહ ઉત્પન્ન કરવાથી શ્રીકૃષ્ણ માટે દેવકી અને વસુદેવ નું ચિત્ત અસ્થિર થાય છે. લોકમાં પણ સ્નેહમાં આ બીજું પગથિયું છે એમ જાણવું.

(કંસ વગેરેને ભગવાન્ તરત જ હણે એ) દેવોનું છૂપું કાર્ય કરનાર નારદે કંસને કહી દીધું કે શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્ર છે અને વસુદેવે તેમને પોતાના મિત્ર નન્દને ત્યાં રાખેલ (અ.૩૩।૧૭). તેથી કંસે વસુદેવ તથા દેવકી ને બાંધ્યાં. દેવોએ ગર્ભમાં શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરેલી, તેમાં શ્રીકૃષ્ણ સર્વ યાદવોનું રક્ષણ કરશે, તેથી તમારે હવે કંસનો ભય ન રાખવો એમ કહેલ (૧૦।૨।૪૧). આ તેઓ ભૂલી ગયા અને નારદે કંસને સત્ય વૃત્તાન્ત કહ્યો, તેથી ભય પામ્યા. ભયને લીધે શ્રીકૃષ્ણમાં તેમનો સ્નેહ વધ્યો. એવી રીતે નારદે કંસને સત્ય જ્ઞાન કરાવ્યું અને તેથી દેવકી તથા વસુદેવ નો શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ વધ્યો.

અક્રૂરને કંસે શ્રીકૃષ્ણ તથા બલભદ્ર ને મથુરા લઈ આવવા મોકલેલ ત્યારે તેણે તેને ગોળ-ગોળ ઉત્તર આપેલ (અ.૩૩।૩૮-૩૯). નારદના કાર્યથી વસુદેવ અને દેવકી ને જે ભય થયેલ તે અક્રૂરના આ ઉત્તરથી વધે છે. તેમનું ચિત્ત ભગવાન્ માટે અસ્થિર થાય છે અને ભગવાન્‌માં તેમનો સ્નેહ વધે છે. લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધિ છે કે જેના ઉપર સ્નેહ હોય તેના માટે શઙ્કા કર્યા કરે અને ચિત્ત અસ્થિર રહે.

નન્દસ્તુ પૂર્વભાવસ્ય નિન્દાં ચક્રે વિનિશ્ચિતામ્।।
તેન મિશ્રપરિત્યાગાત્ નિર્દોષસ્ય ભવિષ્યતિ।।૧૨૧।।
ઉત્કણ્ઠા પરમા ક્ષત્રા ગોપિકાભિશ્ચ જાયતે।।
પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણામ્ આવિષ્ટેન ભયં મહત્।।૧૨૨।।
તતઃ સન્દેહગમનાત્ સ્થિરઃ સ્નેહો ભવિષ્યતિ।।
કૃષ્ણેન પુરુષૈર્યોગઃ સ્નેહવૃદ્ધિપ્રદાયકઃ।।૧૨૩।।

નન્દે તો કંસના પહેલાના સ્વભાવની નિશ્ચયપૂર્વક નિન્દા કરી, તેથી અક્રૂરે મિશ્રપણાનો ત્યાગ કરતાં નિર્દોષ થવાથી તેને ભગવાન્ સાથે રહેવાની ઘણી ઇચ્છા થશે. અન્તઃપુરના અધ્યક્ષ અને ગોપીઓથી અનુક્રમે પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને શ્રીકૃષ્ણ મથુરા પધારશે તેવું જાણવામાં આવશે. આવેશવાળા હરિથી ઘણો ભય થશે અને પછી સન્દેહ દૂર થતાં ભગવાન્માં સ્થિર સ્નેહ થશે. પુરુષો સાથે શ્રીકૃષ્ણનો સમ્બન્ધ તેમના સ્નેહની વૃદ્ધિ કરાવનારો છે.

ત્રીજા નન્દ છે. તેમણે અક્રૂરને કંસનો સ્વભાવ જણાવ્યો (અ.૩૫।૪૧-૪૨) તે પહેલાં અક્રૂર કંસ તથા શ્રીકૃષ્ણ બન્ને ઉપર સ્નેહ રાખતો, પરન્તુ નન્દના આ વચનથી કંસનો ખરો સ્વભાવ તેના જાણવામાં આવતાં તે દોષરહિત થયો, અને કંસ ઉપર પ્રેમ રાખતો બંધ થયો. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તેનો પ્રેમ વધ્યો. તેથી મથુરા પહોંચ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણને પોતાના ઘેર લઈ જવા તેણે કહ્યું, અને એકલા ઘેર જવાનું તેને રુચ્યું નહિ (અ.૩૮।૧૧-૧૬).

ચોથો નન્દના અન્તઃપુરનો અધ્યક્ષ અને પાંચમી ગોપીઓ છે. તેમણે ભગવાન્ મથુરા પધારવાના છે, એ સમાચાર ગોકુલના પુરુષો તથા સ્ત્રીઓમાં ફેલાવ્યા. તેથી ત્યાંના પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને ઘણો શોક થયો અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનો તેઓનો પ્રેમ વધ્યો.

આ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો પ્રથમ તામસ હતા, પરન્તુ તામસ પ્રકરણની લીલા પછી તેઓ રાજસ થયેલા હોવાથી, તેઓના સ્નેહથી વૃદ્ધિ થયાનું આ રાજસપ્રકરણમાં કહેલ છે.

છઠ્ઠા હરિમાં આવેશવાળા હરિ અથવા વ્યૂહરૂપ હરિ છે. તેમણે ગોપીઓમાં એવો ભય ઉત્પન્ન કર્યો કે ભગવાન્ મથુરા પધારશે અને પછી શ્રીગોકુલ પાછા પધારશે નહિ (અ.૩૬।૨૪). ત્યાર પછી ભગવાન્ ઉદ્ધવ સાથે સન્દેશો મોકલશે ત્યારે ભગવાને અમને તજી છે એવો તેઓનો સન્દેહ દૂર થશે અને શ્રીકૃષ્ણમાં તેઓનો સ્થિર સ્નેહ થશે.

વસ્ત્ર પહેરાવનાર સાથે (અ.૩૮।૪૦-૪૨) તથા સુદામા સાથે (અ.૩૮।૪૩-૫૨) ભગવાન્નો સમ્બન્ધ થયો, તેથી તેઓનો ભગવાન્ ઉપર સ્નેહ ઘણો વધ્યો.

તથૈવ કુબ્જયા સ્ત્રીણામ્ એવં સ્નેહો નિરૂપિતઃ।।
પ્રમાણબલમાસાદ્ય તથાઽઽસક્તિઃ પ્રમેયકે।।૧૨૪।।

તેવી જ રીતે પ્રમાણનું બલ પ્રાપ્ત કરીને કુબ્જાથી સ્ત્રીઓનો સ્નેહ ભગવાન્માં વધેલો હોવાનું જણાવેલ છે. તે પ્રમાણે પ્રમેય પ્રકરણમાં આસક્તિ થયાનું કહેલ છે.

ભગવાન્ સાથે જેઓને નવો સમ્બન્ધ થયો તેઓને ભગવાન્માં સ્નેહ થયાનું, અને જેઓને જુનો સમ્બન્ધ હતો તેઓને આસક્તિ થયાનું પ્રમાણ પ્રકરણમાં જણાવેલ છે(યોજના). ('પ્રમેયકે' નો અર્થ 'ભગવાન્માં' લઈ યોજનામાં આવો અર્થ કરેલ છે. પરન્તુ 'પ્રમેયકે' એટલે 'પ્રમેય પ્રકરણમાં' અર્થ લઈ કારિકાનો અર્થ કરેલ છે, તે કારિકા ૧૫૬-૧૫૭ પ્રમાણે હોવાથી વધારે સારો જણાવાથી લીધેલ છે.)

અરિષ્ટો રાજસાનાં હિ ગોકુલે નિધનં ગતઃ।।
વાસનાલેશમાત્રેણ તત્ર સ્થાસ્યતિ સર્વદા।।૧૨૫।।
ઈતોઽપિ ચેદ્ હરિર્ગચ્છેત્ નીત્વા સર્વસ્ય તામસમ્।।
રાજસાસ્તે ભવિષ્યન્તિ ગોકુલસ્થા ન સંશયઃ।।૧૨૬।।
ઉભયે ચ તતસ્ત્વગ્રે સાત્ત્વિકા નિર્ગુણાસ્તતઃ।।

ત્રયોડપિ સમ્ભવિષ્યન્તિ મુક્તૌ તેષાં નિરૂપણમ્।।૧૨૭।।

રાજસોને દુઃખ કરનારો અરિષ્ટ ગોકુલમાં હણાયો. તે માત્ર બાકી રહેલી વાસનાને લીધે ત્યાં સદા રહેવાનો. જ્યારે હરિ સર્વના તામસ ભાવને લઈને અહીંથી જાય, ત્યારે ગોકુલમાં રહેનારા રાજસો થવાના તેમાં સંશય નથી. ત્યાર પછી તો બન્ને સાત્ત્વિક અને પછી ત્રણે નિર્ગુણ થશે. તેઓનું વર્ણન મુક્તિમાં કરેલું છે.

૧૦।૨।૧માં અરિષ્ટ પણ યાદવોને પીડા કરનારમાં ગણાવેલ છે. તેને ભગવાને ગોકુલમાં હણ્યો (અ.૩૩।૧૪). 'અરિષ્ટ' એટલે જેનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ નથી તેવો. તેથી તે વાસનાથી સદા ગોકુલમાં રહેવાનો (ભગવાને વસ્તુતઃ ગોકુલમાં તેનું સ્થાપન કરેલ, ૧૦।૩૩।૧૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની). ગોકુલમાં રહેનારાઓના ભગવાન્‌ની અવજ્ઞા કરવારૂપ વગેરે તામસભાવને લઈ ભગવાન્ બીજે સ્થળે પધારે, ત્યારે તેઓ તેમનો તામસભાવ જવાથી રાજસ થવાના એમાં સન્દેહ નથી. તેથી અરિષ્ટને હણ્યાનું રાજસપ્રકરણમાં કહેલ છે તે યોગ્ય જ છે. ત્યાર પછી (તામસો રાજસ થયા પછી) બન્ને (તામસો અને રાજસો) સાત્ત્વિક થશે અને પછી ત્રણે (તામસો રાજસો અને સાત્ત્વિકો) નિર્ગુણ થશે. તેથી તેઓની કથા મુક્તિ એટલે અગિયારમા સ્કન્ધમાં કહેલી છે (જુઓ ૧૧।૧૧।૪૯ થી ૧૧।૧૨।૧૩).

અધ્યાય ૩૩ઃ

દેવગુહ્યસ્ય કર્તા હિ નારદો દેવસમ્મતઃ।।
ભગવત્સમ્મતિસ્ત્વત્ર નાસ્તીત્યેવેતિ મે મતિઃ।।૧૨૮।।
યતઃ પ્રબોધયત્યેનં પ્રદ્યુમ્નત્વાત્ ન દુષ્યતિ।।
પૂર્વં ભાવસ્તુ ન જ્ઞાતઃ સ્વાધિકારસ્તુ મધ્યમઃ।।૧૨૯।।

દેવોનું છૂપું કાર્ય કરનાર નારદને દેવની સમ્મતિ મળેલી, પરન્તુ આ વિષયમાં ભગવાન્‌ની સમ્મતિ ન હતી એવો જ મારો નિશ્ચય છે, કારણ કે તે ભગવાન્‌ની પાસે પોતાનું કાર્ય સ્પષ્ટ કરે છે. ભગવાન્‌નો પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહ હોવાથી તેને દોષ લાગ્યો નથી. પહેલાં ભગવાન્‌નો વિચાર તેણે જાણ્યો નહિ. તેનો પોતાનો અધિકાર તો મધ્યમ હતો.

''નારદ; ભગવાન્‌નો ભક્ત હોવાથી વસુદેવ અને દેવકી ભક્તોને કંસ બંધનમાં નાખી દુઃખ આપે તેવું કાર્ય (અ.૩૩।૧૬-૧૯) તેણે કરવું યોગ્ય ન હતું'' એવો વિચાર આવે, તો જાણવું કે નારદ દેવોનું છૂપું કાર્ય કરનાર છે. પોતાનું દુઃખ તરત દૂર થાય એવી ઈચ્છાથી તેમણે નારદને કંસને સત્ય સમાચાર કહેવા પ્રેરણા કરી. તેથી નારદે કંસને એ વૃત્તાન્ત કહ્યો. આ કાર્યમાં ભગવાન્‌ની સમ્મતિ ન હતી. કારણ કે જો ભગવાન્‌ની સમ્મતિ હોત તો નારદને તેમની પાસે પોતે કરેલ કાર્ય સ્પષ્ટ કરી પોતાનો અપરાધ ક્ષમા કરાવવાનું ન રહેત (અ.૩૪।૧૦-૨૫). રાજસોનો નિરોધ કરવાની લીલા કરનાર આ ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્નરૂપ હોવાથી (જુઓ શ્રીસુબોધિની અ.૩૩ના આરમ્ભની કારિકા બીજી) નારદને એ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય સ્પષ્ટ કરવાથી દોષ લાગ્યો નથી. છતાં ભગવાને તેને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, અને તે મૂર્ખ છે એમ વિચારી માત્ર તેને જવાની રજા આપી (અ.૩૪।૨૫ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીનો આભાસ). નારદે ભગવાન્‌નો વિચાર પહેલાં જાણ્યો નહિ, કારણ કે તેનો અધિકાર મધ્યમ હતો. તે જાણ્યા વિના જ દેવોની પ્રેરણાથી તેણે કંસને એ વૃત્તાન્ત કહેલો.

પૂર્વક્રુદ્ધા દેવવાણી પુત્રત્વાય યતો હરિઃ।।
પ્રાર્થિતો વસુદેવાભ્યાં તતો ગમનયાચ્ઞયા।।૧૩૦।।
અધ્યાત્મા નારદઃ ક્રુદ્ધ ઉભાભ્યાં બન્ધનં તયોઃ।।

વસુદેવ અને દેવકીએ ભગવાન્ અમારા પુત્ર થાય એવી તેમને પ્રાર્થના કરી, તેથી પહેલા દેવવાણીનો તેમના ઉપર કોપ થયો. પછી બીજા સ્થળે પધારવાની વિનંતિથી પુરુષ નારદનો કોપ થયો. બન્નેએ તે બેનું બન્ધન કરાવ્યું.

(એકશેષ સમાસ પ્રમાણે 'વસુદેવાભ્યાં' શબ્દથી જણાવેલ) વસુદેવ અને દેવકી એ પૂર્વજન્મમાં ભગવાન્ પોતાના પુત્ર થાય એવી વિનંતિ કરેલી (૧૦।૮।૪૯). તેથી દેવવાણીનો તેમના ઉપર કોપ થયો. તેથી તેણે કંસને કહ્યું કે ''જેને તું લઈ જાય છે તેનો આઠમો ગર્ભ તને હણશે'' (૧૦।૧।૩૪). આ તેઓનું પ્રથમ બન્ધન થવાનું મુખ્ય કારણ હતું. વસુદેવના સમજાવવાથી કંસે તે સમયે દેવકીને હણ્યા નહિ પરન્તુ પાછળથી નારદે ''બધા દેવો યાદવ અવતરેલા છે'' (૧૦।૧।૬૨-૬૪) એમ સમજાવ્યું ત્યારે તેણે વસુદેવ તથા દેવકીને સાંકળોથી બાંધ્યા (૧૦।૧।૬૬). આ બન્ધન થવામાં નારદ પણ કારણરૂપ છે, છતાં મુખ્ય કારણ
આકાશવાણી છે.

ભગવાન્‌ના પ્રાદુર્ભાવ સમયે વસુદેવ તથા દેવકી એ તેમની સ્તુતિ કરેલી, તેમાં કંસ તરફથી ભય હોવાનું જણાવેલું (૧૦।૩।૨૨-૨૯). આથી એમ સૂચવેલું કે ભગવાને બીજા કોઈ સ્થળે પધારવું. તેથી જ ભગવાને પોતાને ગોકુલ પધરાવવા વસુદેવને પ્રેરણા કરી (૧૦।૪।૪૭). વસુદેવ તથા દેવકી એ આવી સૂચના કરેલી હોવાથી નારદનો તેમના ઉપર કોપ થયો, અને તેણે કંસને કહ્યું કેઃ''શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્ર છે અને વસુદેવે તેમને નન્દને ત્યાં પધરાવેલ છે'' (અ.૩૩।૧૭). નારદે કંસને એ કહી તેમનું બીજીવાર બન્ધન કરાવ્યું (અ.૩૨।૧૯).

માયયા પ્રથમે મુક્તિઃ કૃષ્ણેનાગ્રે ભવિષ્યતિ।।૧૩૧।।
માયાવશાત્ તદા યાચ્ઞા કૃષ્ણાર્થં ગમનં મતમ્।।

પ્રથમ બન્ધનમાંથી માયાએ છોડાવ્યા, પાછળથી (બીજા બન્ધનમાંથી) શ્રીકૃષ્ણ છોડાવશે, કારણ કે તે સમયે માયાને વશ થઈ પ્રાર્થના કરેલી અને શ્રીકૃષ્ણને બીજે પધારવાનું શ્રીકૃષ્ણ માટે નક્કી કરેલું.

પહેલાં બન્ધનમાંથી માયાએ તેમને છોડાવ્યા (૧૦।૪।૧૨-૧૪) કારણ કે બાલક ઉપરની માયાને લીધે તેમણે ભગવાન્ પોતાના પુત્ર થાય એવી પ્રાર્થના કરેલી. બીજી વારના બન્ધનમાંથી શ્રીકૃષ્ણ જ તેમને છોડાવશે (૧૦।૪૧।૫૦) કારણ કે ભગવાને બીજા સ્થળે પધારવું એવી સૂચના તેમણે ભગવાન્ માટે જ કરેલી.

અધિકારાત્ નાપરાધો નારદસ્ય ભવિષ્યતિ।।૧૩૨।।
તથાપિ પ્રીયતે નૈવ હરિરિત્યેવ મે મતિઃ।।

અધિકાર હોવાને લીધે નારદને અપરાધ લાગ્યો નહિ, છતાં પણ હરિ તેના કાર્યથી પ્રસન્ન ન જ થયા એવી મારી માન્યતા છે.

નારદને દેવોનું છૂપું કાર્ય કરવાનો અધિકાર હતો, તેથી તેણે કંસને એ વૃત્તાન્ત કહ્યો, તેથી તેને દોષ ન લાગ્યો. પરન્તુ તેનાં એ કાર્યથી ભગવાન્ પ્રસન્ન ન જ થયા. તેણે અપરાધ ક્ષમા કરાવ્યો છતાં ભગવાને તેને ઉત્તર પણ ન આપ્યો અને માત્ર જવાની રજા આપી, તેથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા ન હતા એમ જણાય છે.

અધ્યાય ૩૪ઃ

કંસાદયો રાજસા હિ બુદ્ધ્યા કાર્યસ્ય સાધકાઃ।।૧૩૩।।
તામસં કેશિનં તેન પ્રેષયામાસ રાજસઃ।।

કંસ વગેરે રાજસો બુદ્ધિથી કાર્ય સિદ્ધ કરનારા હતા. તેથી રાજસે (કંસે) તામસ કેશીને મોકલ્યો.

કંસ વગેરે બુદ્ધિથી કાર્ય સિદ્ધ કરનારા હોવાથી રાજસ હતા. રાજસ કંસે તામસ કેશીને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા ગોકુલ મોકલ્યો(શ્લો.૧).

મથુરાયાં તામસસ્ય વધો યુક્તો ન ચ ક્વચિત્।।૧૩૪।।
અતો ગોકુલમાસાદ્ય સોઽપિ નષ્ટો વિમુક્તયે।।

તામસનો વધ મથુરામાં થાય તે કોઈ પણ સંજોગોમાં યોગ્ય ન હતું. તેથી તે પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ગોકુલ આવીને મૂઓ.

કેશીની મુક્તિ થઈ તેમાં સન્દેહ નથી. જુઓ શ્લો.૯ ઉપરના શ્રીસુબોધિની.

જ્ઞાને તુ બાધકઃ કેશી તેનાક્રૂરાદયસ્તથા।।૧૩૫।।
તથા ભક્તાવરિષ્ટોઽપિ તાવુભૌ ગોકુલે હતૌ।।
અન્યથા ગોકુલસ્થાનાં જીવનં ન ભવેત્ ક્ષણમ્।।૧૩૬।।

કેશી તો જ્ઞાનમાં વિઘ્ન કરનારો હતો, તેથી અક્રૂર વગેરે તેવા હતા. તેવી રીતે અરિષ્ટ પણ (ભક્તિમાં વિઘ્ન કરનારો) હતો. તે બન્ને ગોકુલમાં હણાયા. તેઓ હણાયા ન હોત તો ગોકુલમાં રહેનારાઓ એક ક્ષણ પણ જીવી શક્ત નહિ.

કેશી જ્ઞાનમાં વિઘ્ન કરનારો હોવાથી અક્રૂર વગેરે તેવા એટલે ભગવાન્‌ને ન જાણનારા જ હતા. અરિષ્ટ ભક્તિમાં વિઘ્ન કરનારો હતો. તેથી ગોકુલવાસીઓને જ્ઞાન તથા ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને તે બન્નેને ગોકુલમાં હણ્યા, કારણ કે ભગવાન્ શ્રીગોકુલથી બીજે પધારે ત્યારે જ્ઞાન અને ભક્તિ ન હોય તો ગોકુલવાસીઓ એક ક્ષણ પણ જીવી શકે નહિ.

જ્ઞાન-ભક્તિ-પ્રસિદ્ધ્યર્થમ્ અક્રૂરાગમનં પુનઃ।।
ગોકુલે બાધકો વ્યોમો લીલાયાં કર્મણિ સ્થિતઃ।।૧૩૭।।
પરોક્ષેઽપિ હરેઃ સિદ્ધ્યૈ લીલાયાઃ સોઽપિ વૈ હતઃ।।

વળી જ્ઞાન અને ભક્તિ ગોકુલમાં સારી રીતે થઈ શકે તે માટે અક્રૂર ત્યાં આવેલો. કર્મને અનુસરનાર વ્યોમ; ગોકુલમાં લીલામાં વિઘ્ન કરનાર હતો. હરિના વિયોગના સમયમાં પણ લીલા થઈ શકે તે માટે તેને પણ ભગવાને નકકી હણ્યો.

ભગવાન્ ગોકુલથી બીજા સ્થળે પધારી જાય, ત્યારે તેમનો વિરહ હોવા છતાં ગોકુલમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ સારી રીતે થઈ શકે તે માટે અક્રૂર ગોકુલ આવ્યાનું આ પ્રકરણમાં જણાવેલ છે. વ્યોમાસુર પણ ગોકુલમાં ભગવાન્‌ની લીલામાં વિઘ્ન કરનારો હતો. ભગવાન્ ગોકુલમાંથી બહાર પધાર્યા પછી પણ લીલા થઈ શકે તે માટે ભગવાને તેને પણ ગોકુલમાં હણ્યો(શ્લો.૨૮-૩૩).

દ્વાભ્યાં ત્રયોઽત્ર નિહતાઃ પરોક્ષેણ ત્રયોઽત્ર હિ।।૧૩૮।।
માર્ગાઃ પુષ્ટા ભવિષ્યન્તિ તેન રાજસતા સ્થિતા।।

બેથી અહીં ત્રણને હણ્યા. તેથી ભગવાન્‌ના વિરહમાં પણ અહીં ત્રણ માર્ગો પુષ્ટ થશે. તેથી તામસોનું રાજસ થવાપણું પણ દ્દઢ થયું.

તેત્રીસમો અધ્યાય ઐશ્વર્ય દર્શાવે છે. ભગવાને ઐશ્વર્યથી અરિષ્ટને હણ્યો. ચોત્રીસમો અધ્યાય વીર્ય દર્શાવનારો છે, ભગવાને વીર્યથી કેશી તથા વ્યોમાસુરને હણ્યા. ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ગુણોથી ભગવાને અરિષ્ટ, કેશી અને વ્યોમ એ ત્રણને હણ્યા. આ ત્રણ અનુક્રમે ભક્તિ, જ્ઞાન અને લીલા-કર્મ માં વિઘ્ન કરનારા હતા. તેઓ હણાવાથી ભગવાન્‌ના વિરહમાં પણ ગોકુલમાં ભક્તિ જ્ઞાન અને લીલા થઈ શકશે અને ત્રણે માર્ગો પુષ્ટ થશે. ગોકુલવાસીઓ તામસ મટી રાજસ થયા છે એવી પ્રતીતિ દ્દઢ થાય તે માટે ભગવાને એ પ્રમાણે આ ત્રણે માર્ગો પુષ્ટ થાય એમ કરેલ છે.

અધ્યાય ૩૫:

સાત્ત્વિકોઽપ્યુભયૈર્દોષૈઃ અક્રૂરઃ કંસસઙ્ગતઃ।।૧૩૯।।
ઉભયોસ્તુ તતો નાશે ભક્ત્યા કૃષ્ણાન્તિકં ગતઃ।।

અક્રૂર સાત્ત્વિક હોવા છતાં બન્ને પ્રકારના દોષથી તેને કંસનો સઙ્ગ થયો, પરન્તુ પછી બન્ને દોષોનો નાશ થતાં ભક્તિથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયો.

સાત્ત્વિક અક્રૂરને રાજસ અને તામસ એ બન્ને પ્રકારના દોષોથી કંસનો સઙ્ગ થયો, પરન્તુ પાછળથી તેને ભગવાન્ સમ્બન્ધી મનોરથો માર્ગમાં થતાં, તે બન્ને પ્રકારના દોષોનો નાશ થયો અને ભક્તિથી તે શ્રીકૃષ્ણ પાસે પહોંચ્યો.

સિદ્ધાન્તસ્ય પરિજ્ઞાનાદ્ આસુરાણાં તથાઽભવત્।।૧૪૦।।
ભગવચ્છાસ્ત્રવિજ્ઞાનાત્ સન્દિગ્ધં સ ઉવાચ હ।।

અસુરોનો સિદ્ધાન્ત જાણતો હોવાથી તે તેવો થયો. ભગવાન્ સમ્બન્ધી શાસ્ત્રનું તેને જ્ઞાન હોવાથી તેણે સન્દેહવાળો ઉત્તર કંસને આપ્યો.

કંસે શ્રીકૃષ્ણનું અનિષ્ટ કરવાનો વિચાર કરી, તેમ કરવા તેમને બોલાવી લાવવા અક્રૂરને આજ્ઞા કરેલી. આવાં કાર્ય માટે ભક્તે ભગવાન્ પાસે જવું યોગ્ય નથી જ, છતાં અક્રૂરને કંસનો સઙ્ગ હતો અને અસુરોના સિદ્ધાન્ત તે જાણતો હતો. તેથી તેણે અસુર થઈ તે કાર્ય કરવાનું કબુલ કર્યું. છતાં ભગવાન્ સમ્બન્ધી શાસ્ત્ર પણ તે જાણતો હતો. તેથી કંસે એવી આજ્ઞા કરી ત્યારે તેણે ગોળ-ગોળ ન સમજી શકાય તેવો ઉત્તર આપ્યો (શ્લો.૩૮-૩૯).

યથાકથઞ્ચિદ્ દુષ્ટસ્ય પરિત્યાગે તુ સાત્ત્વિકઃ।।૧૪૧।।
ભક્તઃ સન્ ભગવત્પાર્શ્વં યાતિ કૃષ્ણશ્ચ તુષ્યતિ।।

હરકોઈ પ્રકારે દુષ્ટનો ત્યાગ થતાં તો તે સાત્ત્વિક ભક્ત થઈ ભગવાન્ પાસે ગયો અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા.

ત્યાર પછી માર્ગમાં તે એકલો જતાં દુષ્ટના સઙ્ગનો ત્યાગ થવાથી તે સાત્ત્વિક થયો અને ભક્ત થઈ ભગવાન્ પાસે ગયો અને શ્રીકૃષ્ણ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા (શ્લો.૨૮-૩૪-૩૬).

માર્ગત્રયે તતઃ પ્રોક્તા તસ્ય નિષ્ઠા વિશેષતઃ।।૧૪૨।।
કૃષ્ણમાહાત્મ્યવિજ્ઞાનં ભક્તિમાર્ગોપયોગિ હિ।।
સ્વરૂપબોધો જ્ઞાનાર્થઃ કામના કર્મણિ સ્થિતા।।૧૪૩।।
ત્રિભિસ્ત્રયોઽપિ સન્તુષ્ટા નન્દરામૌ તથા હરિઃ।।

તેથી ત્રણે માર્ગોમાં તેને ઘણી શ્રદ્ધા હોવાનું કહેલ છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગમાં ઉપયોગી છે. તેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવનારું છે, અને કામના કર્મમાર્ગમાં થવાનું મનાયેલ છે. એ ત્રણથી નન્દ, બલભદ્ર અને હરિ ત્રણે પ્રસન્ન થયા.

૧.શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યનું અક્રૂરને જ્ઞાન હતું (શ્લો.૩-૮) તે ભક્તિમાર્ગમાં ઉપયોગી છે. ૨.તેમનાં સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન હતું(શ્લો.૧૦-૧૩) તે જ્ઞાન કરાવનારું હોઈ જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપયોગી છે અને ૩.તે કામનાઓ કરતો (શ્લો.૧૬-૨૩) તે કર્મમાર્ગમાં ઉપયોગી છે. ત્રણે માર્ગમાં તેની શ્રદ્ધા હોવાનું જણાવ્યું. તેથી અનુક્રમે શ્રીકૃષ્ણ(શ્લો.૩૬) બલભદ્ર(શ્લો.૪૦)

અને નન્દ(શ્લો.૪૩) એ ત્રણે પ્રસન્ન થયા. અક્રૂરને ભગવાન્‌ના માહાત્મ્ય વગેરેનું જ્ઞાન હોવાનું આ અધ્યાયમાં કહેલ છે, તે ભગવાન્‌નો યશ
જણાવનાર છે.

અધ્યાય ૩૯:

હરેર્નિર્ગમનં તસ્માત્ ન યુક્તમ્ ઇતિ વૈ શુકઃ।।૧૪૪।।
ગોપિકાવાક્યરીત્યૈવ ભગવદ્‌ગમનં જગૌ।।

તે સ્થાનમાંથી હરિ બહાર જાય તે યોગ્ય ન જણાવાથી શુકે ખરેખર ગોપિકાઓના વચનના પ્રકારે ભગવાન્ નીકળ્યાનું કહેલ છે.

ગોકુલવાસીઓ હવે તામસ મટી રાજસ થયેલા. મથુરામાં રહેનારા યાદવો પણ રાજસ હતા. ભગવાન્ મથુરા પધારી ત્યાંથી રાજસ ગોકુલવાસીઓનો નિરોધ કરે, તેવી જ રીતે ગોકુલમાં રહી રાજસ મથુરાવાસીઓનો પણ નિરોધ કરી શકે. તેથી તેમણે મથુરા પધારવાનું કાંઈ યોગ્ય કારણ દેખાતું ન હોવાથી શુક ગોપીઓનાં વચનથી ભગવાન્ મથુરા પધારે છે તેનું વર્ણન કરે છે. આ પ્રમાણે વર્ણન થવાથી ગોપીઓનો ભગવાન્‌માં ઉત્તમભાવ હતો તે જણાય છે, અને તેમનો તેવો ભાવ જણાય તે માટે જ ભગવાન્ મથુરા પધારે છે. શ્લો.૧૧।૧૨।૧૦ થી
આ જણાય છે.

પ્રતિબન્ધાદ્ અરિષ્ટાદેર્ન ગોપીકાયિકોદ્યમઃ।।૧૪૫।।
વાક્યેનૈવ ચ સન્તુષ્ટા વાચિ તાસ્તુ પ્રતિષ્ઠિતાઃ।।

અરિષ્ટ વગેરેથી થતા વિઘ્નને લીધે ગોપીઓએ ભગવાન્‌ને મથુરા જતાં રોકવા માટે કાયાથી ઉદ્યમ ન કર્યો, અને વચનથી જ સન્તોષ રાખ્યો. તેઓ તો વાણીમાં સ્થિર હતા.

વાસનાઓ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્નરૂપ છે એમ સાતમા સ્કન્ધમાં દર્શાવેલ છે. ગોપીઓમાં તો અરિષ્ટનું મૃત્યુ થવાથી થોડી જ વાસના રહેલી અને તે પણ અરિષ્ટ વગેરેને લીધે આવી ચડેલી. છતાં વાસના દુષ્ટ હોવાથી તેને લીધે તેઓએ ભગવાન્‌ને મથુરા પધારતાં રોકવાનો ઉદ્યમ કાયાથી ન કર્યો પણ માત્ર વચનથી જ સન્તોષ રાખ્યો (શ્લો.૨૮). તેઓ ઋષિરૂપ અને ઉપનિષદ્રૂપ હોવાથી ભગવાન્‌ના શ્લો.૩૫માં જણાવેલ વાણીના સન્દેશા ઉપર જ વિશ્વાસ રાખી રહ્યા.

અક્રૂરે ત્રિતયં જાતં વૈકુણ્ઠે સ્થાપનાય હિ।।૧૪૬।।
બ્રહ્મહ્રદે નિમગ્નસ્ય તથા દર્શનમીર્યતે।।
અન્યથા ભગવત્સઙ્ગં ન ત્યજેચ્ચ કથઞ્ચન।।૧૪૭।।

અક્રૂર ઉપર ત્રણની પ્રસન્નતા હતી. તેને વૈકુણ્ઠમાં રાખવાનો છે એમ જણાવવા તેણે બ્રહ્મધરામાં ડૂબકી મારી ત્યારે તેને તેવાં દર્શન થયાનું કહેલ છે. તેમન હોત તો કોઈ પણ સંજોગોમાં તે ભગવાન્‌નો સઙ્ગ તજત નહિ.

ઉપર કહ્યું તેમ અક્રૂર ઉપર નન્દ, બલભદ્ર અને ભગવાન્ ત્રણે પ્રસન્ન થયેલા. તેને વૈકુણ્ઠમાં રાખવાનો છે, એમ જણાવવા ભગવાને તેને કાલિન્દીના ધરામાં શેષશાયી સ્વરૂપે દર્શન આપ્યાં (શ્લો.૪૧-૫૫). જો ભગવાન્ તેને તેમ જણાવવાના ન હોત તો તે ભગવાન્‌નો સઙ્ગ તજી ધરામાં સ્નાન કરવા જાત જ નહિ.

આ અધ્યાયમાં ગોપીઓને ભગવાન્‌નો વિરહ થાય છે એ ભગવાન્‌નાં 'શ્રી' ધર્મનું કાર્ય છે.

અધ્યાય ૩૭:

માહાત્મ્યં જ્ઞાપિતં ત્વર્થાત્ તેન સ્તોત્રમ્ ઉદીરિતમ્।।
સંસ્કારમાત્રતસ્તસ્મિન્ સ્નેહભક્તિઃ પ્રતિષ્ઠિતા।।૧૪૮।।
વ્યવહારો મહદ્ભિઃ સ્યાદ્ યથા કૃષ્ણે તથાऽભવત્।।

વાસ્તવિક રીતે ભગવાને માહાત્મ્ય જણાવ્યું, તેથી તો અક્રૂરે સ્તુતિ કરી. માત્ર સંસ્કારને લીધે તેનામાં ભગવાન્ ઉપર સ્નેહરૂપ ભક્તિ રહેલી. જેવો મોટા પુરુષો સાથે વ્યવહાર થાય, તેવો તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ કરતો.

ભગવાને શેષશાયી સ્વરૂપે દર્શન દઈ અક્રૂરને પોતાનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું, તેથી તેણે આ અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી. માત્ર સંસ્કારને લીધે તે ભગવાન્ ઉપર સ્નેહ રાખતો (પણ સદ્‌ગ તેને સારા પુરુષનો ન હતો). સંસ્કારને લીધે પોતે કાકો છે એવું અભિમાન તજી તે ભગવાન્‌ને નમન કરતો. અક્રૂરે કરેલી આ સ્તુતિ જ્ઞાનનું કાર્ય છે.

અધ્યાય ૩૮:

કુબ્જાનિઃશઙ્કવચનૈઃ સ્વેચ્છાં પૂરયતે હરિઃ।।૧૪૯।।
ઉભયોરન્તરા દણ્ડપ્રસાદૌ સુનિરૂપિતૌ।।
શ્રુતમાહાત્મ્યયુક્તાનાં સન્દેહવિનિવારકૌ।।૧૫૦।।

કુબ્જાને કહેલાં શઙ્કારહિત વચનો (પહેલા) ભગવાન્ પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે છે. તે બન્નેની વચ્ચે જેમણે ભગવાન્‌નાં માહાત્મ્યનું શ્રવણ કરેલું તેઓના સન્દેહને દૂર કરનાર દણ્ડ અને કૃપા સારી રીતે કહેલાં છે.

ભગવાન્ મથુરા પહોંચી અક્રૂરને તેના ઘેર મોકલે છે અને પોતે નગર બહાર ઉતારો કરી નગરી જોશે એવી પોતાની ઈચ્છા જણાવે છે (શ્લો.૧૦). ત્યાર પછી ભગવાન્ નગરી જુએ છે (શ્લો.૧૯-૩૧), ધોબીને હણે છે (શ્લો.૩૨-૩૯), વસ્ત્ર પહેરાવનાર ઉપર (શ્લો.૪૦-૪૨) અને સુદામા માળી ઉપર કૃપા કરે છે (શ્લો.૪૩-૫૨), ત્યાર પછી ભગવાન્ કુબ્જાને મળે છે અને તેને સુંદરી બનાવી શઙ્કારહિત વચનો કહે છે (અ.૩૯।૧-૧૨). તેથી ભગવાન્ નગરી જોવાની પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે છે અને કુબ્જાને શઙ્કારહિત વચનો કહે છે, તે બેની વચ્ચે તેમણે ધોબીને કરેલ દણ્ડ અને વસ્ત્ર પહેરાવનાર તથા સુદામા ઉપર કરેલી કૃપા કહેલાં છે. જેમણે શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય સાંભળેલું તેમનો એવો સન્દેહ કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે કે નહિ તેને આ પ્રસંગો દૂર કરાવનારા છે.

રજકો દણ્ડનીયો હિ પૂર્વધાર્ષ્ટ્યાદ્ ઈહાપિ હિ।।
સીતાયા વિપ્રિયં વક્તા રઙ્ગશોભાર્થમુદ્યતઃ।।૧૫૧।।
અન્ત્યજા દૈત્યપક્ષીયા રજકસ્તેષુ ચાદિમઃ।।
કર્મમાર્ગે ફલં સર્વૈઃ પ્રાપ્યતે તત્ તથોક્તવાન્।।૧૫૨।।
વસ્ત્રદાતુઃ ફલં તે સ્યાદ્ અન્યથા તુ વધઃ સ્મૃતઃ।।

ધોબી દણ્ડ કરવા યોગ્ય હતો, કારણ કે સીતા દોષવાળી હોવાનું કહેનાર તે, અહીં પણ પહેલાંની ઉદ્ધતાઈને લીધે અખાડાની શોભા જોવા તૈયાર થયેલો. અન્ત્યજો દૈત્યોના પક્ષના છે અને તેઓમાં ધોબી મુખ્ય છે. કર્મમાર્ગમાં સર્વ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી ભગવાને તેને તેમ કહ્યું કે ''વસ્ત્ર આપનારને તને ફલ પ્રાપ્ત થશે''. તેમ ન કરતાં તો વધ થવાનું કહેલું છે.

ધોબીએ રામાવતારમાં સીતા દોષવાળી હોવાનું ખોટું કહેલું. તેવી ઉદ્ધતાઈ કરી હમણાં પણ તે અખાડાની શોભા જોવા તૈયાર થયેલો. ભગવાને તેની પાસે વસ્ત્રો માગ્યાં અને તે આપે તો તેનું ઘણું કલ્યાણ થશે એમ પણ તેને કહ્યું (શ્લો.૩૩). છતાં તેણે તેમને ઉદ્ધત ઉત્તર આપ્યો, (શ્લો.૩૫-૩૬) કર્મમાર્ગ પ્રમાણે સર્વને તેમના કર્મનું ફળ મળે છે. તેથી તેણે

ઉદ્ધત ઉત્તર આપ્યો. તેનું ફલ ભગવાને તેને આપ્યું, એ ભગવાન્નો વૈરાગ્ય ગુણ જ દર્શાવે છે. જો તેણે ભગવાન્ને વસ્ત્રો આપ્યાં હોત તો તેને ઘણું જ સારું ફલ મળત. ઉદ્ધત ઉત્તર ન આપ્યો હોત તો તેને ભગવાન્ હણત પણ નહિ.

માલાકારઃ પ્રિયો લોકે ભક્તાનાં સુતરાં પ્રિયઃ।।૧૫૩।।
ઉભૌ પરીક્ષિતૌ સમ્યક્ તતો દણ્ડાદિકં કૃતમ્।।

માળી લોકમાં પ્રિય હોય છે. ભક્તોને ઘણો વધારે પ્રિય હોય છે. બન્નેની ભગવાને સારી રીતે પરીક્ષા કરી. પછી દણ્ડ વગેરે કર્યાં.

ધોબી અને માળી બન્નેની ભગવાને સારી રીતે પરીક્ષા કરી. ભગવાને માળી પાસે કાંઈ માંગેલ પણ નહિ, છતાં તેણે તેમને આસન આપી તેમની પૂજા કરી અને તેમની ઇચ્છા જાણી ઉત્તમ માલાઓ પહેરાવી. તેથી ભગવાને તેના ઉપર કૃપા કરી તેને ઉત્તમ ભક્તિ, બલ, આયુષ્ય વગેરે આપ્યાં. એ પ્રમાણે તેની પણ પરીક્ષા કરી તેને જે આપવા યોગ્ય હતું તે આપ્યું, તે પણ ભગવાન્નો વૈરાગ્ય ગુણ જ દર્શાવે છે.

તયોર્મધ્યે વેષકર્તા નટાનાં સુતરાં પ્રિયઃ।।૧૫૪।।
પ્રસાદસ્ત્રિષુ વક્તવ્યઃ તતસ્તસ્મિન્ પુરોદિતઃ।।

તે બેની વચ્ચે નટોને ઘણો પ્રિય વસ્ત્ર પહેરાવનાર કહેલો છે. ત્રણ ઉપર (કરેલી) કૃપા કહેવાની હતી, તેથી તેના ઉપર કરેલી પહેલાં કહેલી છે.

ધોબી અને માળી એ બે ની વચ્ચે, વસ્ત્ર પહેરાવનાર ઉપર કરેલી કૃપાનું વર્ણન કરેલું છે. વસ્ત્ર પહેરાવનાર, માળી અને કુબ્જા એ ત્રણ ઉપર કરેલી કૃપા જણાવવાની હતી, તે પૈકી વસ્ત્ર પહેરાવનાર ઉપરની કૃપા પ્રથમ કહેલી છે.

અધ્યાય ૩૯:

ધનુષો ભઞ્જનં ચૈવ રક્ષકાણાં વધસ્તથા।।૧૫૫।।
નિગ્રહોઽપિ દ્વિધા જાતઃ તૈઃ સર્વં પ્રકટીકૃતમ્।।

ધનુષ્યનો ભઙ્ગ અને તેવી જ રીતે તેનું રક્ષણ કરનારાઓનો વધ એમ નિગ્રહ પણ બે પ્રકારનો કહેલો છે. તેઓથી સર્વ પ્રકટ કરેલું છે.

સ્થાવર ધનુષ્યનો ભઙ્ગ (શ્લો.૧૭) અને તેનું રક્ષણ કરનારા તથા સૈન્યનો વધ (શ્લો.૨૧-૨૨), એમ બે પ્રકારે ભગવાને નિગ્રહ પણ કર્યો છે. કુબ્જા ઉપરની કૃપા અને આ બે પ્રકારનો નિગ્રહ ધર્મોનું કાર્ય છે. ધોબીને કરેલ દણ્ડ ત્રણ ઉપર કરેલી કૃપા અને બે પ્રકારના નિગ્રહથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે એમ પ્રકટ કરેલ છે.

આ.રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ. અધ્યાય ૪૦-૪૬

પ્રમેયબલમાસાદ્ય તતઃ સપ્તભિરુચ્યતે।।૧૫૬।।
આસક્તિઃ યાદવાનાં ચ દુષ્ટાનાં ચ વધસ્તથા।।

પછી પ્રમેયબલ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાને પોતામાં યાદવોની આસક્તિ કરાવી અને દુષ્ટોનો વધ કર્યો તે સાત અધ્યાયોથી કહેવામાં આવે છે.

જેમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું તે પ્રમેય ભગવાન્નું બલ આ પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવતું હોવાથી આ ‘પ્રમેયપ્રકરણ’ કહેવાય છે.

પ્રમેયે સપ્ત ભક્તા હિ તાવન્તશ્ચાપિ વિદ્વિષઃ।।૧૫૭।।

કારણકે પ્રમેય પ્રકરણમાં સાત ભક્તો છે અને વળી તેટલા જ દ્વેષ કરનારા પણ છે.

સાત અધ્યાયોથી આ પ્રકરણની કથા કહે છે, કારણ કે આ પ્રકરણમાં સાત ભક્તો તેમજ સાત દ્વેષ કરનારાઓ છે.

દેવકી વસુદેવશ્ચ સર્વે એવ ચ યાદવાઃ।।
આધ્યાત્મિકપ્રકારેણ દ્વાવેતૌ પરિકીર્તિતૌ।।૧૫૮।।

૧.દેવકી અને વસુદેવ અને ૨.બધાએ યાદવો આ બેનું આધ્યાત્મિક પ્રકારથી નિરૂપણ કરેલું છે.

દેવકી અને વસુદેવની આસક્તિ (અ.૪૧।૫૦-૫૧ તથા અ.૪૨।૧-૧૧) દર્શાવી છે. બધા યાદવોની આસક્તિનું નિરૂપણ અ.૪૨।૧૫-૧૯માં કરેલું છે. આ બન્નેના મનને સન્તોષ આપીને તેઓની પોતામાં ભગવાને આસક્તિ કરાવ્યાનું કહેલ છે.

અધિદેવો ગુરુઃ પ્રોક્તઃ પુત્રદાનાત્ સ મોચિતઃ।।
નન્દઃ પત્નીયુતશ્ચૈવ ગોપિકાઃ કુબ્જયા યુતાઃ।।૧૫૯।।
અક્રૂરઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ સપ્તૈતે નિષ્પ્રપઞ્ચિતાઃ।।

૩.ગુરુ અધિષ્ઠાતા દેવ કહેલ છે. તેને પુત્ર આપીને મુક્ત કરેલ છે. ૪.વળી પત્ની સાથે નન્દ અને ૫.કુબ્જા સાથે ગોપીઓ ૬.અક્રૂર અને વળી ૭.પાણ્ડવો–આ સાતને પ્રપઞ્ચમાંથી ખેંચી લીધેલા છે.

૩.ગુરુ અધિષ્ઠાતા દેવ છે, તેને તેનો પુત્ર લાવી આપી મુક્ત કરેલ છે, અ.૪૨।૩૧-૪૯. (શ્લો.૩૭ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની જુઓ). ૪.નન્દ અને યશોદા (અ.૪૩।૧૫-૪૩), ૫.ગોપીઓ અને કુબ્જા (અ.૪૪।૧-૬૮, અ.૪૫।૧-૧૦), ૬.અક્રૂર (અ.૪૫।૧૨-૩૬) અને ૭.પાણ્ડવો (અ.૪૬) આ સાતનો ભગવાને આ પ્રકરણમાં પ્રપઞ્ચમાંથી ઉદ્ધાર કરેલો છે.

ગજઃ પઞ્ચ તથા મલ્લાઃ સપ્તમઃ કંસ ઉચ્યતે।।૧૬૦।।
ભ્રાતરસ્તત્પ્રસઙ્ગેન હતાઃ સપ્તૈવ દોષતઃ।।

૧.હાથી અને (૨-૬) પાંચ મલ્લો ૭.સાતમો (દ્વેષ કરનાર) કંસ કહેલો છે. તેના પ્રસઙ્ગને લીધે તેના આઠ ભાઈઓ હણાયા. પોતાના દોષથી સાત જ હણાયા છે.

×ઈ૧×અહાથી કુવલયાપીડ (અ.૪૦।૨-૧૪), ×ઈ૨×અચાણૂર, ×ઈ૩×અમુષ્ટિક, ×ઈ૪×અકૂટ, ×ઈ૫×અશલ અને ×ઈ૬×અતોશલ એ પાંચ મલ્લો (અ.૪૧।૧-૨૮) અને સાતમો ×ઈ૭×અકંસ (શ્લો.૩૧-૩૮); એ સાત ભગવાન્નો દ્વેષ કરનારા હણાયા. કંસના કઙ્ક, ન્યગ્રોધ વગેરે આઠ ભાઈઓ તો કંસનું વેર વાળવા આવ્યા તે પ્રસઙ્ગને લીધે હણાયા (શ્લો.૪૦-૪૧). સાત જ દ્વેષ કરનારા પોતાના દોષથી હણાયેલા.

એતાવાનેવ રૂપે હિ સ્નેહ-દ્વેષવિનિર્ણયઃ।।૧૬૧।।
જીવન્તો મુક્તિમાયાન્તિ ભક્તા દ્વિષ્ટા હતાઃ પુનઃ।।

સ્વરૂપ પ્રતિ સ્નેહ અને દ્વેષ રાખવા સમ્બન્ધી આટલો જ નિશ્ચિત નિર્ણય છે કે ભક્તો જીવતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરન્તુ દ્વેષ રાખનારા મૃત્યુ પામીને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભગવાન્ સાથે હરકોઈ પ્રકારે સમ્બન્ધમાં આવવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્નેહ રાખનાર ભક્તો અને દ્વેષ રાખનાર બન્નેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્તોને જીવતાં અને દ્વેષીઓને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થયા પછી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અધ્યાય ૪૦-૪૧-૪૨:

રૂપં સર્વવિમોક્ષાય સ્નેહાસક્તિનિવારકમ્।।૧૬૨।।
ભયં યસ્માત્ તસ્ય વધઃ કારણં તત્પુરોદિતમ્।।
અધ્યાયદ્વિતયેનૈવ બહિરન્તર્વ્યવસ્થયા।।૧૬૩।।

ભગવાન્નું સ્વરૂપ સર્વને મોક્ષ આપવા માટે છે. તેમાં સ્નેહ અને આસક્તિ ને અટકાવનાર ભય છે તેથી જેને ભય થયેલ હોય તે તદ્રૂપ થવાનું કારણ મૃત્યુ છે. તે પહેલાં કહેલું છે. બહારની અને અન્દરની વ્યવસ્થાથી બે અધ્યાયોથી તે જ કહેલ છે.

ભગવાન્નું સ્વરૂપ તેની સાથે હરકોઈ પ્રકારે સમ્બન્ધમાં આવનારને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. ભયને લીધે તેમાં સ્નેહ અને આસક્તિ થાય નહિ. જેનાથી ભય ઉત્પન્ન થતો હોય, તદ્રૂપ થવાનું કારણ મૃત્યુ છે. ભમરી અને ઈયળના દષ્ટાન્તથી આ.૭૧૧૨૭ માં દર્શાવેલ છે. (તેથી ભગવાન્થી જેમને ભય થાય છે તેવા અસુરોનો વધ થતાં તેઓ ભગવદ્રૂપ થાય છે, કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે). અહીં પણ બહારની અને અન્દરની વ્યવસ્થાથી આ દર્શાવેલ છે. અધ્યાય ૪૧માં મલ્લો તથા કંસ નો વધ કરી ભગવાન્ તેમને મોક્ષ આપે છે. આ બહારની અથવા દ્વેષીઓ સમ્બન્ધી વ્યવસ્થા થઈ. અધ્યાય ૪૧માં ભગવાન્ માતપિતા ઉગ્રસેન, યાદવો, નન્દ તથા ગુરુ સાન્દીપનિની પોતામાં આસક્તિ કરાવે છે, એ અન્દરની વ્યવસ્થા છે. એ પ્રમાણે આ બે અધ્યાયોથી આ જ વૃત્તાન્ત કહેલો છે.

તતઃ કાલસ્ય સર્વેષાં ભયહેતોર્નિવારણમ્।।
તેનૈવ સિદ્ધં માહાત્મ્યમ્ આસક્તઃ સ્યાદ્ ભયાદપિ।।૧૬૪।।
એવં ત્રિભિરિહાધ્યાયૈઃ આસક્તૌ સાધનં જગૌ।।

પછી સર્વને ભય કરનાર કાલનો ભગવાન્ અવરોધ કરે છે. તેનાથી જ ભગવાન્નું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. જીવ ભયથી પણ ભગવાન્માં આસક્ત થાય છે. એવી રીતે ત્રણ અધ્યાયોથી અહીં આસક્તિનું સાધન કહેલું છે.

અ.૪૨।૧૯માં ઘરડાઓ પણ જુવાન થયાનું વગેરે શા માટે કહેલ છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાન્નાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયું ન હોય ત્યાં સુધી સ્નેહ ભક્તિરૂપ થતો નથી. તેથી કાલનો પણ ભગવાન્ અવરોધ કરે છે એમ આ વર્ણનથી જણાવી ભગવાન્નું માહાત્મ્ય દર્શાવેલું છે.

ભગવાન્ કાલનો ભય દૂર કરે તેથી તેમનામાં સ્નેહ થાય, છતાં ભય સ્નેહથી વિરુદ્ધ હોવાથી અહીં ભયનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય નથી–એવો વિચાર આવે, તો જાણવું કે ભયથી પણ ભગવાન્માં આસક્તિ થાય છે. આસક્તિ થવી એટલે એકતાન થવું. ભગવાન્માં એકતાન થવું તે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. જેમ સ્નેહથી એકતાન થવાય છે તેમ ભયથી પણ એકતાન થવાય છે એમ ૭૧૧૨૭માં જણાવેલ ભમરી અને ઈયળના દષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ જણાય છે. ૪૦-૪૨ સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી ભગવાન્માં આસક્તિ કરવાના સાધન જણાવેલા છે.

સ્નિગ્ધાનાં સાન્ત્વનાભાવે પ્રતિબન્ધો ભવેદિહ।।૧૬૫।।
અતશ્ચતુર્ભિઃ ભૂતાનાં ત્રિવિધાનાં ચ સાન્ત્વનમ્।।

વળી સ્નેહવાળાનું જો સાંત્વન કરવામાં ન આવે તો આ વિષયમાં વિઘ્ન થાય. તેથી ચાર અધ્યાયોથી ત્રણ પ્રકારના પ્રાણીઓનું સાંત્વન કરેલું છે.

સ્નેહવાળાનું જો સાન્ત્વન કરવામાં ન આવે તો તેઓની ભગવાન્‌માં આસક્તિ થવામાં વિઘ્ન થાય, આસક્તિ થાય નહિ. તેથી ૪૩-૪૬ સુધીના ચાર અધ્યાયોથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણે ગુણવાળા પ્રાણીઓનું સાન્ત્વન કર્યાનું કહેલ છે.

કાલજં સાન્ત્વને વ્યર્થમ્ અતઃ સદ્ભિર્નિવારિતમ્।।૧૬૬।।

સાન્ત્વન કરવામાં આવે ત્યારે પણ જો કાલથી થતું દુઃખ રહે તો સાન્ત્વન વ્યર્થ ગણાય, તેથી ઉત્તમ પુરુષોથી કાલથી થતું દુઃખ રોકી દીધેલ છે.

ઉત્તમ પુરુષ ઉદ્ધવ વગેરેથી જ્ઞાન આપી બોધ કરી કાલથી થતું દુઃખ રોકી દીધેલું છે.

અધ્યાય ૪૩-૪૪:

અજ્ઞાને સાન્ત્વનં યુક્તં તેન દ્વાભ્યાં વ્રજે જગૌ।।
યશોદા વાડથ નન્દો વા ગોપિકા વા યદા યદા।।૧૬૭।।
કૃષ્ણાસક્તૈકહૃદયાઃ તદાડડવિર્ભાવમેતિ હિ।।
બહિર્મુખદશાયાં તુ ન પશ્યન્તીતિ દુઃખિતાઃ।।૧૬૮।।

અજ્ઞાન હોય ત્યારે સાન્ત્વન કરવું યોગ્ય છે. તેથી બે અધ્યાયોથી વ્રજમાં સાન્ત્વન કર્યાનું કહેલ છે. યશોદા અથવા નન્દ અથવા ગોપિકાઓનાં હૃદય જ્યારે-જ્યારે માત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં જ આસક્તિવાળાં થતાં, ત્યારે-ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ નક્કી પ્રકટ થતા, પરન્તુ તેઓ બહિર્મુખ દશામાં હોય ત્યારે તો તેઓને દર્શન ન થવાથી તેઓ દુઃખી થતા.

ભગવાન્‌માં આસક્તિ થાય અને તે થવામાં વિઘ્ન ન થાય તે માટે સાન્ત્વન કરવાનું છે, પરન્તુ વ્રજવાસીઓની ભગવાન્‌માં પૂર્ણ આસક્તિ હતી અને તે દૂર થાય તેવી ન હતી. તેથી તેઓને સાન્ત્વન કરવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાન્ સર્વત્ર છે એ વિષયનું અજ્ઞાન હોય ત્યારે સાન્ત્વન કરવું ઉપયોગી છે. તેથી ૪૩ અને ૪૪ એ બે અધ્યાયોથી વ્રજમાં નન્દ તથા યશોદા નું અને ગોપીઓનું સાન્ત્વન કર્યાનું કહેલ છે. ભગવાન્ સર્વત્ર હોવાથી જ્યારે-જ્યારે તેઓનાં હૃદય, તેમનામાં જ આસક્તિવાળાં થતાં, ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થઈ તેમને દર્શન દેતા, અને જ્યારે તેમનાં અન્તઃકરણ બહિર્મુખ થતાં ત્યારે તેમને ભગવાન્‌નાં દર્શન ન થવાથી તેઓ દુઃખી થતા.

અતઃ પ્રબોધ એવાત્ર કર્તવ્યો ન તતોડધિકઃ।।
લોકવત્તુ વ્યવસ્થાનં લોકધર્મવિનાશનઃ।।૧૬૯।।
નન્દાદીનાં ન કર્તવ્યઃ પિષ્ટપેષો ન યુજ્યતે।।

તેથી આ વિષયમાં તેઓનો પ્રબોધ જ કરવો જોઈએ. તેથી અધિક કરવાનું નથી. નિર્ણય તો લોક પેઠે કરવો ન જોઈએ. નન્દ વગેરેના લોકના ધર્મનો નાશ કરવો ન જોઈએ. દળેલાંને દળવું, એ યોગ્ય નથી.

નન્દ વગેરેને ભગવાન્ સર્વત્ર છે એ વિષયનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેઓને તે જ્ઞાન જ આપવું જોઈએ. તેથી અધિક કાંઈ કરવાની એટલે ભગવાન્‌ને બહારથી પ્રકટ થવાની જરૂર ન હતી. આ વિષયમાં લોકની પેઠે જ નિર્ણય કરવો જોઈએ. નિષ્ફલ કાર્ય કરવું યોગ્ય નથી.

પ્રપઞ્ચપાતને સક્તાસ્તે કૃષ્ણસ્ય ન સર્વથા।।૧૭૦।।
અન્તર્મુખે ત્વાવિરાસીત્ તતો બોધનમુત્તમમ્।।

પ્રપઞ્ચમાં નાખવામાં આવે ત્યારે તેઓની શ્રીકૃષ્ણમાં સમ્પૂર્ણ આસક્તિ રહેતી નહિ. અંદર ભગવાન્ પ્રતિ દૃષ્ટિ હોય, ત્યારે તો ભગવાન્ પ્રકટ થતા. તેથી પ્રબોધ કરવો ઉત્તમ હતો.

ચૌર્યાદિકં યથાપૂર્વં પ્રપઞ્ચસ્મૃતિશાન્તયે।।૧૭૧।।
તથા બહિર્મુખત્વેઽપિ દુઃખં યચ્છત્યબોધતઃ।।

તેઓના પ્રપઞ્ચના સ્મરણનો નાશ થાય તે માટે જેમ પહેલાં ભગવાન્ ચોરી વગેરે કરતા, તેમ તેઓ જ્યારે અજ્ઞાનને લીધે બહિર્મુખ થાય, ત્યારે ભગવાન્ તેઓને દુઃખ આપે છે.

પહેલાં જ્યારે તેમનું ચિત્ત પ્રપઞ્ચમાં જતું, ત્યારે ભગવાન્ ચોરી વગેરે કરી પ્રપઞ્ચમાંથી ચિત્ત હટાવી પોતામાં પરોવતા. તેમ આ સમયે પણ જ્યારે તેઓનું ચિત્ત અજ્ઞાનને લીધે બહિર્મુખ થાય, ત્યારે ભગવાન્ તેમને દુઃખ આપતા અને ચિત્ત બહિર્મુખ થતાં અટકાવતા. તેથી ભગવાન્‌ની આ લીલામાં પણ ક્યાંય જરાએ દોષ નથી.

મથુરાસ્થા નાઽધુનાપિ નિષ્પ્રપઞ્ચા ન સર્વથા।।૧૭૨।।
અતઃ પ્રપઞ્ચધર્માણાં સઙ્ગ્રહસ્તાં વિચાર્ય હિ।।

મથુરામાં રહેનારાઓ હજી સુધી પણ સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રપઞ્ચરહિત થયા ન હતા. તેથી તેઓની અપૂર્ણ આસક્તિનો વિચાર કરીને ભગવાને તેઓના પ્રપઞ્ચના ગુણોનો સ્વીકાર કર્યો.

ગોકુલમાં રહેનારાઓના પ્રપઞ્ચને હટાવવા ભગવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓની પેઠે મથુરાના રહેવાસીઓનો પણ નિરોધ કરવાનો હોવાથી તેમનો પ્રપઞ્ચ હટાવવા તેવો પ્રયત્ન કેમ ન કર્યો? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. મથુરાના રહીશોની ભગવાન્‌માં સમ્પૂર્ણ આસક્તિ ન હતી, તેથી તેઓને ભગવાન્ ઉપર વિશ્વાસ રહે તે માટે ભગવાને તેમના પ્રપઞ્ચના ગુણોનો (તેમના પુત્ર હોવાપણું વગેરેનો) સ્વીકાર કર્યો.

જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટા દોષભાવં નયન્તિ હિ।।૧૭૩।।
સર્વમેવ સ્વસમ્બન્ધાત્ તથા કૃષ્ણેઽપિ સઙ્ગતાઃ।।

જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય છે, પોતાના સમ્બન્ધથી સર્વને પણ દૂષિત કરે છે તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ સાથે પણ સમ્બન્ધમાં આવ્યા.

મહાભારતમાં રાજાના ગુણોના પ્રસઙ્ગમાં બભ્રુ અને ઉગ્રસેનના સમ્બન્ધમાં આમ થયેલ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. તેવું જ આ પ્રસઙ્ગમાં પણ જાણવું. તેથી મથુરાના રહેવાસીઓની ભગવાન્‌માં પૂરી આસક્તિ થયેલી ન હોવાથી ભગવાને તેઓના પ્રપઞ્ચનો નાશ કરવા આ સમયે પ્રયત્ન કરેલો નથી, પણ માત્ર ગોકુલવાસીઓના પ્રપઞ્ચનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે.

પ્રપઞ્ચવિસ્મૃતિઃ પૂર્વં દોષાભાવાય કારિતા।।૧૭૪।।
કૃષ્ણવિસ્મરણં તત્ર ન યુક્તમ્ ઇતિ બોધનમ્।।

દોષ ન રહે તે માટે પહેલાં (ભગવાને ગોકુલવાસીઓને) પ્રપઞ્ચ ભૂલાવ્યો. તેમાં શ્રીકૃષ્ણનું વિસ્મરણ યોગ્ય ન હોવાથી તેમને જ્ઞાન કરાવ્યું.

ગોકુલવાસીઓમાં દોષ ન રહે તે માટે પ્રથમ ભગવાને તેમને પ્રપઞ્ચ ભૂલાવ્યો. પછી ભગવાન્‌નું વિસ્મરણ ન થાય તે માટે જ્ઞાન કરાવ્યું.

પ્રબોધે દોષહાનિઃ સ્યાદ્ આત્મત્વે સુતરામપિ।।૧૭૫।।
તદુદ્ધવેન ગુરુણા બોધયામાસ કેશવઃ।।

જ્ઞાન થતાં દોષ જતાં રહે વળી ભગવાન્નું સર્વના આત્મા તરીકે જ્ઞાન થતાં દોષ ઘણી સારી રીતે જતા રહે. તેથી કેશવે, ગુરુ ઉદ્ધવદ્વારા તેવું જ્ઞાન કરાવ્યું.

ગોપીઓ પોતાને ભૂલે નહિ, અને સાત્ત્વિકભાવ થવામાં વિઘ્ન કરનારા દોષો તેમનામાં ન રહે, તે માટે ભગવાને ઉદ્ધવ મારફત ગોપીઓને જ્ઞાન કરાવ્યું (અ.૪૭।૨૯-૩૭).

ય એવ સ્યાદ્ ઉપાયોઽત્ર સ કર્તવ્યો ન ચેતરઃ।।૧૭૬।।
અતો બોધનમ્ અત્રોક્તં ન તુ સાક્ષાત્ સ્વયં ગતઃ।।

આ વિષયમાં જે ઉપાય હોય તે જ કરવો જોઈએ, બીજો ઉપાય કરવો ન જોઈએ. તેથી અહીં જ્ઞાન કરાવ્યાનું કહેલ છે, પરન્તુ ભગવાન્ પોતે ગોપીઓ પાસે પધાર્યા નથી.

જે કાર્ય ભગવાને જ્ઞાન કરાવીને કર્યું તે પોતે પધારીને પણ કરી શક્ત, તેથી તે પોતે ગોપીઓ પાસે કેમ પધાર્યા નહિ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે.

આગતઃ સર્વદૈવાસ્તે તદા ચાયાતિ સત્યવાક્।।૧૭૭।।
ઈદં ચ બોધનાત્ સિદ્ધે દોષોઽપિ વિનિવર્તતે।।

ગોકુલ પધારેલા ભગવાન્ ત્યાં સદાએ રહે છે અને સત્ય વદનાર ત્યાં તે સમયે પણ પધારેલા છે. વળી આ (ઉદ્ધવે ગોપીઓને આપેલ) જ્ઞાનથી સિદ્ધ થતાં દોષ પણ નીકળી જાય છે.

અ.૩૬।૩૫માં ભગવાને 'હું પધારીશ' અમે કહેલું અને અ.૪૨।૨૩માં નન્દને પણ એમ કહેલું. જો ભગવાન્ ગોકુલ પધારે નહિ તો આ તેમના વાક્યો ખોટાં ઠરે–એવી શઙ્કા દૂર કરવા આ કહેલ છે. ભગવાન્ ગોકુલમાં નન્દની પાસે પધારેલા (અ.૪૩।૩૪-૩૫ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની), વળી ગોકુલમાં પણ ભગવાન્ સદા રહેલા છે (અ.૪૭।૨૯-૩૦). ઉદ્ધવે ગોપીઓને આપેલ આ જ્ઞાનથી ગોપીઓનો દોષ દૂર થાય છે.

દોષશ્ચતુર્ધા ટીકાયાં વિસ્તરેણ પ્રપઞ્ચિતઃ।।૧૭૮।।
તત્ક્ષાન્તિશ્ચાપિ બોધેન તેન નાત્રોચ્યતે સ્ફુટઃ।।

ચાર પ્રકારનો દોષ ટીકામાં વિસ્તારથી કહેલો છે, અને જ્ઞાનથી તેમાંથી મુક્ત થયાનું પણ કહેલ છે. તેથી અહીં સ્પષ્ટતાથી કહેલ નથી.

ગોપીઓએ ચાર પ્રકારના દોષ કરેલાઃ (૧.માન (શ્લો.૩), ૨.ભગવાન્ પોતાને ભૂલી ગયા છે એવો તેમના ઉપર દોષ મૂકવો તે (શ્લો.૪-૧૦), ૩.ભગવાન્ સાથે સમાધાન કરવાની પણ ના પાડવી (શ્લો.૧૧-૧૮), ૪.ભગવાને પોતાને ઠગેલ હોવાનું કહેવું (શ્લો.૧૯); એ ચાર દોષ જણાય છે.) (અ.૪૭।૩-૧૯ સુધીના શ્લોકોથી) શ્રીસુબોધિનીમાં વિસ્તારથી જણાવેલા છે. વળી ઉદ્ધવે આપેલ જ્ઞાનથી તેઓ દોષથી મુક્ત થયાનું કહેલ છે. તેથી અહીં નિબન્ધમાં તે દોષ સ્પષ્ટ રીતે કહેલ નથી.

અધ્યાય ૪૫-૪૬:

કુબ્જા તુ રાજસી નારી તથાઽક્રૂરશ્ચ યાદવઃ।।૧૭૯।।

ઉપલક્ષણભાવેન દ્વાવેતૌ વિનિરૂપિતૌ।।

કુબ્જા તો રાજસી સ્ત્રી હતી અને અક્રૂર પણ તેવો (રાજસ) યાદવ હતો. આ બેનું (રાજસ સ્ત્રી-પુરુષોનું) ચિન્હ તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે.

(અ.૪૫।૧-૧૦) ભગવાને કુબ્જાનું સાન્ત્વન કરેલું છે, તે જ અધ્યાયના ૧૧-૩૬ સુધીના શ્લોકોથી અક્રૂરનું સાન્ત્વન કરેલું છે. રાજસ સ્ત્રી-પુરુષોના દ્દષ્ટાન્ત તરીકે આ બેનાં સાન્ત્વનનું નિરૂપણ કરેલ છે.

કુન્તી ચ પાણ્ડવાશ્ચૈવ સાત્ત્વિકૌ પૂર્વવન્મતૌ।।૧૮૦।।
ધૃતરાષ્ટ્રકૃતે દુઃખે તસ્યાપિ સ્યાત્તુ બોધનમ્।।
સ તુ સાત્ત્વિકવર્યો હિ પુત્રસ્નેહાત્ તથાऽકરોત્।।૧૮૧।।
અતઃ પ્રબોધ ઉચિતઃ તસ્યાપિ સ્યાન્ ન સંશયઃ।।
એવં ચતુર્ભિરધ્યાયૈઃ સાન્ત્વનં વિનિરૂપિતમ્।।૧૮૨।।

કુન્તી અને પાણ્ડવો સાત્ત્વિક હતા, (અને) ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે વિચારાયેલા. તેમને ધૃતરાષ્ટ્રે દુઃખ દીધું ત્યારે તેને પણ જ્ઞાન આપવું જોઈએ. તે ઉત્તમ સાત્વિક હતો, પરન્તુ પુત્ર ઉપરના સ્નેહને લીધે તેણે તેમ કરેલ. તેથી તેને પણ જ્ઞાન આપવું યોગ્ય હતું તેમાં સંશય નથી. એવી રીતે ૪૩-૪૬ ચાર અધ્યાયોથી સાન્ત્વન કર્યાનું કહેલું છે.

'ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે' એટલે નિરોધ કરવાનો હોવાથી સાન્ત્વન કરવા યોગ્ય વિચારાયેલા હતા, ધૃતરાષ્ટ્ર તેમને દુઃખ આપતો બંધ થાય તે માટે તેને પણ જ્ઞાન આપવું જોઈએ. તેથી છેતાલીસમાં અધ્યાયમાં અક્રૂરદ્વારા કુન્તી અને પાણ્ડવો નું સાન્ત્વન કર્યું (શ્લો.૧૫) અને ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો (શ્લો.૧૭-૨૫). ધૃતરાષ્ટ્ર ઉત્તમ સાત્ત્વિક હતો એમ તેણે અક્રૂરને આપેલ ઉત્તર (શ્લો.૨૬-૨૯) ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. વળી પહેલા સ્કન્ધમાં તેને મુક્તિ મળ્યાનું પણ કહેલ છે.

પ્રમાણેऽપિ પ્રમેયેऽપિ ભગવાન્ સપ્તરૂપધૃક્।।
ક્રમેણૈવાત્ર સંયોજ્યઃ તેન નોક્તો વિશેષતઃ।।૧૮૩।।

અહીં પ્રમાણમાં અને વળી પ્રમેયમાં પણ સાત સ્વરૂપ ધારણ કરનાર ભગવાન્‌નો અનુક્રમે જ સમ્બન્ધ લેવાનો છે. તેથી ખાસ કહેલ નથી.

રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણમાં તેમજ રાજસ પ્રમેય પ્રકરણમાં પણ ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવાન્‌ના છ ગુણો તથા ધર્મી એવા સાત સ્વરૂપવાળા ભગવાન્‌નો સાત અધ્યાયોમાં અનુક્રમે સમ્બન્ધ લેવાનો છે. તેથી એ સમ્બન્ધ અહીં ખાસ દર્શાવેલ નથી.

અલૌકિકેન ભાવેન યાવદ્ધિ ભગવત્કૃતઃ।।
સ પૂર્વાર્ધે હરેઃ સ્વસ્ય ધર્મસ્તાદશ ઉચ્યતે।।૧૮૪।।

જ્યાં સુધી અલૌકિક પ્રકારથી ભગવાને ઉદ્યમ કર્યો, તે પૂર્વાર્ધ છે. ભગવાન્‌નો પોતાનો ગુણ તેવો હોવાનું કહેલ છે.

ભગવાને અલૌકિક પ્રકારે જે ઉદ્યમ કર્યો તે શ્રીભાગવતના દશમા સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધમાં કહેલ છે. આ હરિનો પોતાનો ગુણ છે. આ પૂર્વાર્ધમાં જે લીલા ભગવાને કરેલ હોવાનું કહેલું છે તે ભગવાને સાક્ષાત્ (પોતાની મેળે) કરેલી નથી, પરન્તુ બીજાની ઈચ્છા પ્રમાણે, બીજાની ઈચ્છા ધ્યાનમાં લઈને જ કરેલી છે. હવે ઉતરાર્ધમાં જે લીલાઓ ભગવાને કર્યાનું કહેવામાં આવશે તે ભગવાને પોતે જ કરેલી છે એમ જાણવું (અ.૪૬।૩૧ ઉપરના શ્રીસુબોધિની).

લોકધર્મં પુરસ્કૃત્ય યચ્ચકાર યદૂદ્વહઃ।।
અસ્વભાવાદ્ ઉત્તરાર્ધં કાર્યં તત્તુ પ્રકીર્તિતમ્।।૧૮૫।।
પ્રમેયં ચ ×ઈ*×અતથાત્રાર્ધં રાજસપ્રક્રિયાર્ધતઃ।।
એવં પ્રમેયબલતઃ કૃષ્ણાસક્તાઽભવન્ મુદા।।૧૮૬।।

(* નિર્ણયસાગરવાળી પ્રતમાં દર્શાવેલ પાઠભેદ લીધેલ છે. 'તથા ચાત્ર' એવો પણ પાઠ છે.)

ઉત્તમ યાદવે લોકધર્મનો આદર કરીને પોતાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જે કરેલ, તેમજ રાજસપ્રકરણ અર્ધ (પૂરું) થયા પછી જે અર્ધ પ્રમેય અહીં કહેલ છે તે તો ઉત્તરાર્ધનું કાર્ય કહેલું છે. એવી રીતે પ્રમેયના બલથી આનન્દથી રાજસો શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિવાળા થયા.

લોકધર્મનો આદર કરી લૌકિક પ્રકારે ભગવાને જે લીલા કરી તે ઉત્તરાર્ધમાં કહેલી છે. રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ અહીં પૂરું થાય છે.

।। દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ ।।

ઈ.રાજસ સાધન પ્રકરણ. અધ્યાય ૪૭-૫૩

તતો વ્યસનસિદ્ધ્યર્થં સાધનાન્યાહ સપ્તભિઃ।।
લૌકિકે વ્યસને પ્રાપ્તે તસ્મિંશ્ચ વિનિરાકૃતે।।૧૮૭।।
વ્યસનાસક્તહૃદયાઃ કૃષ્ણવ્યસનિનોઽભવન્।।

પછી શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસન પ્રાપ્ત થાય તે માટે સાત અધ્યાયોથી સાધનો કહે છે. લૌકિક દુઃખ થાય, અને તે શ્રીકૃષ્ણ દૂર કરે, ત્યારે દુઃખમાં જેઓનું હૃદય ચોંટેલ તેઓ શ્રીકૃષ્ણમાં જ વ્યસનવાળા થયા.

આ પ્રકરણમાં રાજસોનું ચિત્ત ભગવાન્‌માં જ ચોટેંલ રહે તેનાં સાધનો કહેલાં હોવાથી આ રાજસ સાધન પ્રકરણ કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તેઓનાં દુઃખ દૂર કરે છે, એ સાધનથી તેઓનાં ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળાં થાય છે.

જરાસન્ધશ્ચ યવનઃ પુનર્બ્રાહ્મણસંયુતઃ।।૧૮૮।।
શિવપ્રસાદપુષ્ટશ્ચ જરાસન્ધો વિશિષ્યતે।।
રાજસસ્તામસશ્ચૈવ સાત્ત્વિકશ્ચ પ્રકીર્તિતઃ।।૧૮૯।।

૧.જરાસન્ધ, ૨.યવન અને ૩.બ્રાહ્મણ સાથે ભળેલો અને શિવની કૃપાથી બલવાન થએલો જરાસન્ધ પાછો પહેલાના કરતાં જુદો છે. આ રાજસ અને તામસ તેમજ સાત્ત્વિક અનુક્રમે કહેલ છે.

રાજસોને દુઃખ દેનારાઓ અહીં જણાવેલા છે. જરાસન્ધની બે જુદી-જુદી અવસ્થા થયેલી હોવાથી તે બે પ્રકારનો છે. તેથી દુઃખ દેનારા ત્રણ થયા. (શિવની કૃપાથી બલવાન થયેલ જરાસન્ધના સમ્બન્ધમાં અ.૪૯।૭ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની જુઓ).

અધ્યાય ૪૭:

કેવલઃ પૌરુષાપોહ્યઃ સ સપ્તદશધોદિતઃ।।
પ્રજાપતિપ્રસૂતત્ત્વાત્ તાવદ્વારં સમાગતઃ।।૧૯૦।।

એકલો(જરાસન્ધ) હરાવી કાઢવા યોગ્ય પુરુષાતનવાળો હતો. તે સત્તર પ્રકારે વર્ણવેલો છે. પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તે તેટલીવાર આવેલો.

જરાસન્ધના ફાડીઆને પ્રજાપતિએ પ્રેરણા કરેલી, જરાએ સાંધેલ હોવાથી તે પ્રજાપતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલો. પ્રજાપતિ બ્રહ્માણ્ડમાં અધ્યક્ષ છે. તે કાલરૂપ અને યજ્ઞરૂપ હોઈ સત્તર પ્રકારના છે. જરાસન્ધ એકલો એટલે બ્રાહ્મણ તથા શઙ્કરની સાહાય્ય વિના પોતાનાં જ પુરુષાતનથી સત્તરવાર આવેલો અને હારેલો. (અ.૪૭।૪૩ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની જુઓ).

અષ્ટાદશે દ્વન્દ્વભાવમ્ આપન્નો સહજો મહાન્।।
તતો વ્યસનકર્તા હિ તદૈશ્વર્યેણ વૈ હરિઃ।।૧૯૧।।
વિશ્વકર્માણમાહૂય મથુરાસમભાવતઃ।।
દ્વારકાં નિર્મમે તત્ર યોગવીર્યં ચકાર હ।।૧૯૨।।
તતો વ્યસનનિર્મુક્તા કૃષ્ણવ્યસનમાગમન્।।
એવમેકેન ભૂતાનાં વ્યસનં વિનિવર્તિતમ્।।૧૯૩।।

અઢારમા સંગ્રામમાં કુદરતથી બલવાળા જરાસન્ધે બેનું અલૌકિક બલ પ્રાપ્ત કરેલું. તેથી તે ખરેખર દુઃખ કરનારો થયો. તે સમયે હરિએ પોતાના ઐશ્વર્યથી ખરેખર વિશ્વકર્માને બોલાવી મથુરાની સમાન સ્થિતિવાળી દ્વારકા બનાવળાવી. ત્યાં યોગનું વીર્ય પ્રકટ કર્યું. પછી દુઃખમાંથી મુક્ત થયેલાઓ શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા થયા. એવી રીતે એક અધ્યાયથી પ્રાણીઓનું દુઃખ દૂર કર્યાનું કહેલું છે.

અઢારમા સંગ્રામમાં બ્રાહ્મણો અને શઙ્કર નું બળ પ્રાપ્ત કરી જરાસન્ધ આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યની સ્થિતિ સ્વીકારેલી હોવાથી તેમણે બ્રાહ્મણોનાં અને શઙ્કરના વચનનો આદર કરવો જોઈએ, તેથી આ સંગ્રામમાં તે દુઃખ દેનારો થઈ શક્યો. તે સમયે ભગવાને દ્વારકા બનાવળાવી અને પોતાના યોગના પ્રભાવથી પોતાના સર્વજનોને દ્વારકા પહોંચાડી દીધા અને દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યા. તેથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા થયા.

અધ્યાય ૪૮:

આધ્યાત્મિકાનાં ચ તથા તદર્થં યવનો હતઃ।।
અદ્યાપિ મથુરાયાં હિ તિષ્ઠન્ત્યાધ્યાત્મિકાઃ સદા।।૧૯૪।।

તેવી રીતે આધ્યાત્મિક દુઃખો પણ દૂર કરવાનાં હતા તે માટે યવનને હણ્યો, કારણ કે આ સમયે પણ મથુરામાં આધ્યાત્મિક દુઃખો સદા રહેતા.

ભગવાન્ સર્વજનોને દ્વારકા લઈ ગયા, તેથી મથુરામાં કોઈ ન રહેવાથી યવનને હણવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે યવનનું ધન ભગવાન્ મથુરામાં લઈ જતા હતા, તેથી જણાય છે કે ત્યાં બલભદ્ર અને બીજા લોકો રહેતા હતા. તેઓના મનનાં દુઃખ (ચિન્તા) દૂર કરવા ભગવાને યવનને હણેલો. જરાસન્ધ પ્રવર્ષણ પર્વતને આગ લગાડી પાછો મગધ ગયાનું ૪૯મા અધ્યાયમાં કહેલ છે, ત્યાં સુધી આ દુઃખ દૂર કરવાની કથા કહી છે.

દૈવિકાશ્ચાપિ તિષ્ઠન્તિ ત્રિભિસ્તાન્ મોચયત્યસૌ।।
રુક્મિણીવ્યસનં તત્ર નિયામકમિતિ સ્થિતિઃ।।૧૯૫।।

આધિદૈવિક દુઃખો પણ હતાં. તેઓમાંથી ત્રણ અધ્યાયોથી તેમણે તેઓને મુક્ત કર્યાનું કહેલ છે. રુક્મિણીનું દુઃખ તે વિષય સારી રીતે જણાવનારું હોવાની સ્થિતિ છે.

આધિદૈવિક દુઃખના સમ્બન્ધમાં રુક્મિણીની કથા કહેલી છે. યાદવોને સર્વ રાજાઓ સાથે વિગ્રહ થવાથી, તેમના કુંવરોના તથા શ્રીકૃષ્ણના અને બલભદ્રના વિવાહો ક્યાં કેવી રીતે થશે? એવી ચિન્તારૂપ દુઃખ થાય, તે આધિદૈવિક દુઃખ. તે દુઃખમાંથી પણ ભગવાન્ મુક્ત કરે છે એમ જણાવવા, રુક્મિણીના વિવાહનું (૪૯-૫૧ સુધીના) ત્રણ અધ્યાયોથી વર્ણન કરેલું છે.

ત્રિભિસ્તસ્ય નિવૃત્તિર્હિ વાક્શરીરં મનસ્તથા।।
માનસં વાચિકં વાઽપિ કાયિકં વા નિરાકૃતમ્।।૧૯૬।।

તે આધિદૈવિક દુઃખ ત્રણ અધ્યાયોથી દૂર કર્યાનું કહેલ છે, કારણ કે વાણી, શરીર અને મન તેવાં દુઃખ દેનારાં છે. મનનું અથવા વાણીનું અને શરીરનું દુઃખ દૂર કરેલ છે.

રુક્મિણીએ શ્રીકૃષ્ણને જે બ્રાહ્મણ સાથે સન્દેશો મોકલેલ, તે બ્રાહ્મણ દ્વારા કહેવરાવેલાં વચનોથી શ્રીકૃષ્ણે રુક્મિણીના મનનાં તથા વાણીનાં દુઃખ દૂર કરેલાં છે. આ ૪૯ તથા ૫૦ મા અધ્યાયમાં જણાવેલ છે. પચાસમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ રુક્મી વગેરે ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી રુક્મિણીના મનના તથા વાણીના દુઃખને દૂર કરે છે. એવી રીતે ત્રણ અધ્યાયોમાં આધિદૈવિક દુઃખ દૂર કર્યાનું કહેલ છે.

આધ્યાત્મિકેઽધિકં કિઞ્ચિદ્ દૈવિકાભેદસિદ્ધયે।।
વ્યસની મુચુકુન્દોઽપિ નિદ્રયા તન્નિવારિતમ્।।૧૯૭।।

આધ્યાત્મિક દુઃખના સમ્બન્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ અધિદેવથી જુદાં નથી એમ સિદ્ધ કરવા કાંઈક અધિક કહેલું છે. નિદ્રાથી મુચુકુન્દ પણ દુઃખ પામેલો તે દુઃખ શ્રીકૃષ્ણે દૂર કરેલું છે.

શ્રીકૃષ્ણે મુચુકુન્દને પોતાના સ્વરૂપના દર્શન કરાવેલ, તે સ્વરૂપ અધિદેવથી જુદું નથી એમ સિદ્ધ કરવા તેમણે એને દર્શન કરાવેલ. મુચુકુન્દ પણ ઘણા લાંબા સમય સુધી ઉંઘવાથી દુઃખી થયેલો. તે તેનું દુઃખ શ્રીકૃષ્ણે યવનદ્વારા દૂર કરેલ છે.

ફલપ્રકરણં નૈતત્ તેન સ્તુત્યાઽપિ નોઽભવત્।।
સાધનં પરમુદ્દિષ્ટં વીર્યાધ્યાયો યતો મતઃ।।૧૯૮।।

આ ફલપ્રકરણ નથી તેથી સ્તુતિ કરવાથી પણ મુચુકુન્દને મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થયો, પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણે સાધનનો ઉપદેશ કર્યો, કારણ કે આ વીર્ય જણાવનાર અધ્યાય નિશ્ચિત કરેલો છે.

બલેન મોચિતઃ સ્વાસ્થ્યં ન પ્રાપ્સ્યતિ કથઞ્ચન।।
અતઃ સાધનમ્ ઉદ્દિષ્ટં પ્રવૃત્ત્યૈ મૃગયાકથા।।૧૯૯।।

બલથી મુક્તિ આપેલો મુચુકુન્દ કોઈ પણ પ્રકારે સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરત નહિ, તેથી સાધન કહેલું. સાધન કરવાનો તે ઉદ્યમ કરે તે માટે મૃગયાની કથા કહેલી છે.

પ્રમેયબલથી શ્રીકૃષ્ણે મુચુકુન્દને મુક્તિ આપી હોત, તો તેને કોઈ પ્રકારે સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાત નહિ, તેથી તેને સુખ થાય તે માટે જ આ સમયે તેને મુક્તિ ન આપી અને સાધન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તે સાધન કરવાનો ઉદ્યમ કરે તે માટે તેણે પ્રથમ મૃગયા કરેલી તે કથા કહેલી છે (અ.૪૮।૬૩).

પ્રારબ્ધકર્મ તદ્વૃત્તં તેન વા તન્ન નાશિતમ્।।
તત્-તદ્ધર્મપ્રધાનત્વાત્ લીલાયાસ્તત્ર તત્ર હિ।।૨૦૦।।

તેન વીર્યગુણાદ્ બુદ્ધઃ સામર્થ્યં પ્રાપ્ય સાધને।।
તેનાર્થાન્ મુક્તિરેવાસ્મૈ તદા ભવતિ સર્વથા।।૨૦૧।।
યવનોઽપિ પ્રવિષ્ટસ્તં તતઃ સિદ્ધિમ્ અવાપ્સ્યતિ।।

અથવા તે પ્રારબ્ધકર્મ હતું તેથી તેનો નાશ ન કર્યો. જુદા-જુદા ગુણના પ્રધાનપણાથી લીલા કરવામાં આવતી હોવાથી, જુદા-જુદા પ્રસઙ્ગે તેમણે તેને પોતાનાં વીર્યગુણથી સાધન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરાવી તે કરવાનું ભાન કરાવ્યું. તેથી વાસ્તવિક રીતે આને તે સમયે સર્વ પ્રકારે મુક્તિ જ પ્રાપ્ત થઈ. યવને પણ તેની અન્દર પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, તે પણ તેનાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે.

મુચુકુન્દે મૃગયા કરેલી, તે કર્મનાં ફલનો ભોગ શરૂ થએલ હોવાથી ભગવાને મર્યાદા સચવાય તે માટે તેનો નાશ ન કર્યો (તેથી તરત મુક્તિ ન આપી). આ વીર્ય અધ્યાય હોઈ, વીર્યગુણનાં પ્રધાનપણાંથી આ અધ્યાયમાં જણાવેલી લીલા ભગવાને કરેલી છે. તેથી વીર્યગુણથી તેને તપ કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત કરાવી તપ કરવાનો તેને બોધ કર્યો. તેથી વાસ્તવિક રીતે મુક્તિ આપ્યા બરાબર જ થયું. યવનને મુચુકુન્દે બાળેલ ત્યારે યવને તેની અન્દર પ્રવેશ કરેલ હોવાથી મુચુકુન્દ મુક્ત થતાં યવન પણ મુક્ત થવાનો.

અધ્યાય ૪૯:

યવનૈર્દૂષિતે સ્થાને ન નિત્યા મથુરા સ્થિતા।।૨૦૨।।
વ્યસનં ચ તતસ્તેષાં વારિતં યવનાર્દનાત્।।

યવનોએ દૂષિત કરેલાં સ્થાનમાં નિત્યની મથુરા રહી નહિ. તેથી તેઓને થયેલું દુઃખ યવનનો નાશ કરી દૂર કર્યું.

'નિત્યની' એટલે ભગવાન્ જ્યાં સદા વિરાજતા તેવી મથુરા ન રહી. તેમ થવાથી મથુરાવાસીઓને થયેલાં દુઃખનો યવનના ઘાતથી નાશ કર્યો.

જરાસન્ધજયાર્થાય યવનાનાં ધનં હૃતમ્।।૨૦૩।।
દુષ્ટદ્રવ્યાત્તુ તસ્યાપિ બુદ્ધિનાશો ભવિષ્યતિ।।
પ્રવર્ષણગિરિસ્થાનાં જીવાનાં ચ વિનાશનાત્।।૨૦૪।।

જરાસન્ધનો વિજય થાય તે માટે યવનોનું ધન ભગવાને હર્યું, પરન્તુ દુષ્ટ દ્રવ્યને લીધે તેની બુદ્ધિનો પણ નાશ થવાનો, અને પ્રવર્ષણ પર્વતપર રહેનારા જીવોનો વિનાશ કરવાને લીધે તેની બુદ્ધિનો નાશ થવાનો.

જરાસન્ધને યવનોનું દ્રવ્ય પણ પ્રાપ્ત થતાં તેનો વિજય સમ્પૂર્ણ થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણ યવનોનું ધન લઈ આવતા હતા (અ.૪૯।૫-૬). પરન્તુ તે દુષ્ટ દ્રવ્યને લીધે પ્રવર્ષણ પર્વત બાળી તેના ઉપર રહેનારા જીવોનો તેણે સંહાર કર્યો (શ્લો.૧૧) તેથી તેની બુદ્ધિનો નાશ થવાનો.

અગ્નેઃ સમ્પ્રાર્થનાત્ કૃષ્ણઃ પ્રવર્ષણમથારુહત્।।
બલાત્મા બલભદ્રોઽયમ્ અતઃ સોઽપિ નિરૂપ્યતે।।૨૦૫।।

પછી અગ્નિની પ્રાર્થનાને લીધે શ્રીકૃષ્ણ પ્રવર્ષણ ઉપર ચઢેલા. આ બલભદ્ર બલરૂપ હોવાથી તે પણ પર્વત ઉપર ચઢેલ હોવાનું કહેલ છે.

પ્રવર્ષણ પર્વતે પોતાની ટાઢ દૂર કરવા ભગવાન્‌ને પ્રાર્થના કરેલી (જુઓ શ્રીસુબોધિની શ્લો.૧૦નો આભાસ), તેથી ભગવાન્ તે પર્વત ઉપર ચઢ્યા. ત્યાર પછી જરાસન્ધે તેમને પર્વત ઉપર સંતાયેલા માની પર્વતને બાળી તેની ટાઢ ઉડાડી.

અતો વિવાહસ્તસ્યાપિ લોકરીતિશ્ચ સમ્મતા।।
બલભાર્યા નિરોધસ્થા નેતિ ભક્તૌ નિરૂપિતા।।૨૦૬।।

તેથી તેમનો પણ વિવાહ થયો (શ્લો.૧૫) અને લોકની રીતનો આદર કર્યો. બલભદ્રની પત્નીનો નિરોધમાં સમાવેશ થયેલ ન હોવાથી તેની કથા ભક્તિમાં કહેલી છે.

મોટાભાઈ બલભદ્રનો વિવાહ પ્રથમ થયો (શ્લો.૧૫) તેમાં લોકની રીતનો આદર કર્યો. બલભદ્રની પત્ની રેવતીનો નિરોધ થયેલ ન હોવાથી તેની કથા ભક્તિમાં એટલે નવમા સ્કન્ધમાં કહેલી છે (જુઓ ૯।૩।૨૯-૩૬).

અતસ્તસ્યાઃ કથામ્ અન્યામ્ અતિદેશાત્ ન ચોક્તવાન્।।
વિવાહો દ્વિવિધો લોકે ધર્માર્થો ભોગસાધકઃ।।૨૦૭।।

તેથી તેમની કથા પહેલાં કહેલી લાગુ પાડી તે સિવાયની અહીં કહેલી નથી. લોકમાં વિવાહ બે પ્રકારના હોય છે. ૧.ધર્મમાટે કરેલો ૨.ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનારો.

નવમા સ્કન્ધમાં બલભદ્રની પત્ની રેવતીની કથા કહી છે. તે જણાવ્યા વિના બીજી તેની કથા અહીં કહેલી નથી, કારણ કે રેવતીને નિરોધમાં સ્થાન નથી. વિવાહ; ધર્મ કરવા અને ભોગ કરવા એવો બે કાર્યમાટે કરવામાં આવે છે. આ કારિકાના ઉત્તરાર્ધથી આરમ્ભી ત્રણ કારિકાઓથી ભગવાન્‌ના યશ ગુણનું કાર્ય જણાવેલ છે.

આદ્યો ધર્મ્યસ્તુ કર્તવ્યઃ પશ્ચાદ્‌ભોગાર્થસાધકઃ।।
ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ ધર્મ્યૌ ક્ષત્રસ્ય તૌ સ્મૃતૌ।।૨૦૮।।

પહેલો તો ધર્મ કરવામાટેનો વિવાહ કરવો જોઈએ, પછી ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનારો કરાય. ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ તે બે જ ક્ષત્રિયમાટે ધર્મ કરવામાટેના વિવાહ શાસ્ત્રમાં કહેલા છે.

વિધિશ્ચ વૈદિકશ્ચૈવ સહ સર્વૈઃ સ્વબાન્ધવૈઃ।।
રુક્મિણ્યાં પ્રથમાયાં તુ વિવાહત્રયમુક્તવાન્।।૨૦૯।।
ગાન્ધર્વો બ્રાહ્મણદ્વારા સ્તોત્રં ભાવાવબુદ્ધયે।।

વિધિ અને વૈદિક (વિવાહ) પણ તે પોતાના સર્વ બાંધવો સાથે ભેગા થઈ કરેલ. પહેલી પત્ની રુક્મિણી સાથે તો ત્રણ વિવાહ કર્યાનું કહેલ છે. ગાન્ધર્વ વિવાહ બ્રાહ્મણદ્વારા કરેલો, તેમાં રુક્મિણીએ કરેલી સ્તુતિ પોતાનો પ્રેમ ભગવાન્ જાણે તે માટે કરેલી છે.

વિધિ અને વૈદિક વિવાહ રુક્મિણી સાથે કર્યાનું શ્લોક ૫૩-૫૮માં કહેલું છે. આ ત્રીજો વિવાહ કહેલો છે. પહેલો ગાન્ધર્વ વિવાહ રુક્મિણીએ બ્રાહ્મણદ્વારા કરેલો(અ.૪૯।૩૭-૪૪).

અધ્યાય ૫૦:

પ્રસહ્ય કન્યાહરણં દ્વિતીયે સ્પષ્ટમેવ હિ।।
તત્સિદ્ધ્યર્થં તથા ચક્રે કાલઃ સત્સેવકો યતઃ।।
ઉત્તરોત્તરભાવસ્ય વૃદ્ધ્યર્થં રુક્મિણીવચઃ।।૨૧૧।।

બલપૂર્વક કન્યાને હરવાનું બીજા વિવાહમાં સ્પષ્ટ જ છે. તે (હરવાનું) થઈ શકે તે માટે કાલે તેમ કર્યું, કારણ કે તે ઉત્તમ સેવક છે. એક પછી એક પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય તે માટે રુક્મિણીનું વચન કહેલ છે.

કાલ ભગવાન્‌નો મુખ્ય સેવક હોવાથી તેણે ભગવાન્‌ની ઈચ્છા જાણી રુક્મિણીને હરવાનું થઈ શકે તે માટે જરાસન્ધ વગેરેમાં એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી કે આપણે રાજાઓ પાસેથી કન્યાને ગોપાલ લઈ જાય તો આપણાં શૌર્યને ધિક્કાર છે, એટલે તેઓમાં અહંકાર ઉત્પન્ન કર્યો. ભગવાન્‌માં પોતાનો પ્રેમ વધ્યા કરે તે માટે રુક્મિણીનું વચન (શ્લો.૪૬) માં કહેલું છે.

વિવાહકાલાત્ પૂર્વેદ્યુઃ હરણં સર્વસમ્મતમ્।।

વિવાહ કરવાના સમયના પહેલાના દિવસે રુક્મિણીનું હરણ કર્યું તે સર્વેનું ઈચ્છેલું હતું.

કારણ કે પહેલાના દિવસે હરણ કરવાથી વિવાહના દિવસે જ દ્વારકામાં વિવાહ થયો, અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું પ્રમાણ પણ સચવાયું. (જુઓ અ.૪૯।૪૨ ઉપરનાં સુબોધિની). વિવાહમાં પણ સર્વની સમ્મતિ હતી (જુઓ અ.૫૦।૫૪ ઉપરના શ્રીસુબોધિની) એ પ્રમાણે ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ બે વિવાહ કહ્યા. ત્રીજો વૈદિક વિવાહ કારિકા ૨૦૯ના પૂર્વાર્ધમાં કહેલો છે. આ ત્રણ વિવાહની કથા સમાધિભાષા નથી, કારણ કે રાજા પરીક્ષિતના પ્રશ્નને લીધે આ બીજા કલ્પની કથા શુકે પોતાના યોગના પ્રભાવથી જાણી કહેલી છે. સમાધિભાષાનો વિવાહ તો અ.૪૯।૧૬માં કહેલ સ્વયંવર વિવાહ જ છે (જુઓ અ.૧૯ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

અધ્યાય ૫૧ઃ

સમુદ્રસ્તુ પિતા તસ્યાઃ કાલકૂટોઽગ્રજઃ સ્મૃતઃ।।૨૧૨।।
સ દૈત્યાનાં હિતાકાંક્ષી હરાવિષ્ટો બલોઽહનત્।।

તેનો પિતા તો સમુદ્ર હતો. કાલકૂટ તેનો મોટો ભાઈ કહેલો છે. તે દૈત્યોનું હિત ઈચ્છનાર હતો, શઙ્કરના આવેશવાળા બલભદ્રે તેને હણ્યો.

રુક્મિણી લક્ષ્મીનો પિતા ભીષ્મક તો સમુદ્ર હતો, અને કાલકૂટ (સમુદ્રમાંથી લક્ષ્મી પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી) તેનો મોટો ભાઈ હતો. તે (કાલકૂટ=રૂક્મી) દૈત્યો (શિશુપાલ વગેરે)નું હિત ઈચ્છતો હતો. ભીષ્મકની ઈચ્છા રુક્મિણીને શ્રીકૃષ્ણ સાથે પરણાવવાની હોવા છતાં માત્ર રુક્મી તેને શિશુપાલને પરણાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેનું કારણ આથી કહેલ છે.

જિઘાંસન્તં જિઘાંસીયાત્ તથાપિ ન હરિઃ સ્વયમ્।।૨૧૩।।
જઘાન રુક્મિણં મૂઢં દૈત્યાનાં બુદ્ધિનાશકમ્।।
વધાનુકલ્પઃ સ્વદ્રોહે ભક્તદ્રોહે વધઃ સ્મૃતઃ।।૨૧૪।।

હણવા ઈચ્છનારને હણવો જોઈએ, છતાં પણ દૈત્યોની બુદ્ધિનો નાશ કરનાર મૂર્ખ રુક્મીને હરિએ પોતે હણ્યો નહિ. હરિનો પોતાનો દ્રોહ કરે ત્યારે વધને બદલે વધ જેવી શિક્ષા કરવાનું અને ભક્તનો દ્રોહ કરે ત્યારે વધ કરવાનું કહેલ છે. રુક્મી શ્રીકૃષ્ણનું અનિષ્ટ કરવા ઈચ્છતો હતો, છતાં ભગવાને તેને ન હણતાં માત્ર મૂંડયો (શ્લો.૩૫) તેનું કારણ આથી જણાવેલ છે.

વધાનુકલ્પરૂપં હિ મુણ્ડનં તચ્ચકાર હ।।
સર્વાત્મા ભગવાન્ કૃષ્ણો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ।।૨૧૫।।

વધના બદલે મૂંડવાનું કરવા યોગ્ય હોવાથી ભગવાને તે કર્યું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વરૂપ છે. જેની જેમાં શ્રદ્ધા હોય તે જ થાય છે.

મુંડન વધ જેવું હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે રુક્મીને મૂંડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ સર્વરૂપ હોવાથી તેમને સર્વ સરખા છે. ત્યારે રુક્મિણીએ રુક્મીના પ્રાણ કેમ બચાવ્યા? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે જેની જેમાં શ્રદ્ધા તે તે જ થાય છે.

યો યથા યં પ્રપદ્યેત સોઽપિ તન્મન્યતે તથા।।
રુક્મિણ્યર્થં સમાગત્ય તથા રુક્મી ચકાર હ।।૨૧૬।।
અતઃ કૃષ્ણં પ્રાર્થયિત્વા રુક્મિણી તં વ્યમોચયત્।।

જે જેને જે પ્રકારે ભજે છે તે પણ તેના વિશે તેવું માને છે. રુક્મિણીમાટે આવીને રુક્મીએ ભગવાન્ સાથે યુદ્ધ કરેલું. તેથી શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરીને રુક્મિણીએ તેને છોડાવ્યો (તેના પ્રાણ બચાવ્યા).

રુક્મિણીની શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્માં શ્રદ્ધા હોવાથી તે ભગવદ્રૂપ હતી. રુક્મીએ પણ રુક્મિણીને છોડાવવા શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરેલું. તેથી શ્રીકૃષ્ણે તેને હણવા તીક્ષ્ણ તલવાર લીધી ત્યારે રુક્મિણીએ તેમને પ્રાર્થના કરી તેને છોડાવ્યો (શ્લો.૩૧-૩૪).

ભગવદ્વ્યતિરિક્તાનામ્ અન્યધર્મઃ પ્રવર્તતે।।૨૧૭।।
નટવત્ કપટાદ્ વાપિ તતઃ પ્રાહ બલસ્તથા।।

ભગવાન્ સિવાયના જુદા ગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી બલભદ્રે નટની પેઠે અથવા કપટથી પણ તેવાં વચન કહેલ.

'બીજા ગુણની' એટલે ગુણોના ખળભળાટથી થયેલા રજોગુણની તથા તમોગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભગવાન્માં તેમ થતું નથી; કારણ કે ભગવાન્ ગુણથી પર છે અને અવતાર પણ શુદ્ધ સત્ત્વવાળા દેહથી લે છે. બલભદ્ર તેવા ન હોવાથી તેમનામાં બીજા ગુણની પ્રવૃત્તિ થતાં તેમણે ભગવાન્ને ઠપકાનાં વચનો કહેલ (શ્લો.૩૭-૪૨) તથા કપટથી નટની પેઠે રુક્મિણીને સાન્ત્વન કરવાનાં વચન કહેલ (શ્લો.૪૩-૪૯).

દ્વારકાયાં તુ નેતવ્યઃ સુખં બધ્વાલ્પબન્ધનૈઃ।।૨૧૮।।
તતો મયા પ્રબોધ્યશ્ચ નાન્યથેત્યન્તરં શ્રિયઃ।।
તદભાવાદ્ વૈમનસ્યં તદ્ રામેણ નિવારિતમ્।।૨૧૯।।

નજીવા બંધનોથી બાંધીને તેને સુખપૂર્વક દ્વારકા લઈ જવો અને પછી મારે તેને બોધ આપવો, બીજા પ્રકારે બોધ નહિ થાય, એવો લક્ષ્મી(રુક્મિણી)નો અભિપ્રાય હતો. તેમ ન થવાથી તેને મનદુઃખ થયેલું, તે બલભદ્રે દૂર કર્યું.

જેમ રુક્મિણીએ ભગવાન્ની પ્રાર્થના કરી રુક્મીના પ્રાણ બચાવ્યા, તેમ તે તેને બન્ધનમાંથી પણ મુક્ત કરાવી શકત. છતાં તેણે તેમ કેમ ન કર્યું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે રુક્મિણીને પણ તેનું નજીવું બન્ધન ઈષ્ટ હતું. તેની ઈચ્છા તેને દ્વારકા લઈ જઈ બોધ આપવાની હતી. તેમ થઈ ન શક્યું તેથી તેને થયેલ મનદુઃખ બલભદ્રે દૂર કર્યું (શ્લો.૪૩-૪૯).

તથા ચેત્ કુરુતે કૃષ્ણઃ તદા લોકો વિરુધ્યતે।।
અસ્માન્ વઞ્ચયિતું રુક્મી કૃષ્ણપક્ષોઽપ્યુપાહ્વયત્।।૨૨૦।।
યાવજ્જીવં તદા દુઃખી દૈત્યો દૈત્યવિસમ્મતઃ।।

જો શ્રીકૃષ્ણ તેમ કરે તો લોકોનો (રુક્મીને) વિરોધ થાય. રુક્મી શ્રીકૃષ્ણના પક્ષનો હોવા છતાં અમને ઠગવા તેણે બોલાવ્યા એમ તેઓ માને. તેથી દૈત્યોથી તિરસ્કારાયેલો દૈત્ય જીવતાં સુધી દુઃખી થાય.

ભગવાન્ સર્વજ્ઞ હોવાથી રુક્મિણીનો અભિપ્રાય જાણતા હતા. તેથી આ કારિકામાં ભગવાન્‌નો વિચાર દર્શાવેલ છે. જો રુક્મિણીના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવાન્ કરે તો જરાસંધ વગેરે દૈત્યો એમ માને કે રુક્મી શ્રીકૃષ્ણના પક્ષનો હોવા છતાં અમને છેતરી તેણે શ્રીકૃષ્ણને બોલાવેલા. તેથી તેઓ તેનો વિરોધ કરી તિરસ્કાર કરે અને રુક્મી જીવતાં સુધી દુઃખી થાય.

જ્ઞાનાધ્યાયે તથા યુક્તં દૈત્યાનાં મુણ્ડનં મતમ્।।૨૨૧।।
અત એવ પુનઃ સ્થાનં કુણ્ડિનં ન વિવેશ હ।।

જ્ઞાન ગુણ દર્શાવનાર અધ્યાયમાં તેવી રીતે દૈત્યોને મૂંડવાનું યોગ્ય વિચારાયેલું છે તેથી જ રુક્મીએ ફરી કુંડિન સ્થાનમાં પ્રવેશ ન કર્યો.

'તેથી જ' એટલે દૈત્ય હોવાથી જ રુક્મી પછી કુંડિનપુર ન ગયો, પરન્તુ ભોજકટ ગામ વસાવી ત્યાં જ રહ્યો (શ્લો.૫૨).

રુક્મિણીસહિતઃ કૃષ્ણઃ સર્વેષાં સુખદોઽભવત્।।૨૨૨।।
એવં ત્રિવિધજીવાનામ્ ઉદ્ધર્ત્તા વ્યસનાર્ણવાત્।।
તતઃ કૃષ્ણવ્યસનિનો જાતાઃ સાધનમીરિતમ્।।૨૨૩।।

રુક્મિણી સાથે રહેલા શ્રીકૃષ્ણ સર્વને સુખ આપનાર થયા એ રીતે તે ત્રણ પ્રકારના જીવોનો દુઃખના સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર થયા. પછી તે જીવો શ્રીકૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા થયા, એમ સાધન કહ્યું.

આ દોઢ કારિકામાં ૪૯-૫૧ સુધીના ત્રણ અધ્યાયોના અર્થનો ઉપસંહાર કરેલો છે.

અધ્યાય ૫૨ઃ

કામેન વ્યસનં લોકે સ સ્વયં વ્યસનં ગતઃ।।
દેહનાશાત્ સર્વનાશાદ્ ભાર્યાહરણતોઽપિ હિ।।૨૨૪।।

લોકમાં કામને લીધે દુઃખ થાય છે. તે પોતે દેહનો નાશ થવાથી, સર્વનો નાશ થવાથી અને સ્ત્રીનું પણ હરણ થવાથી દુઃખી થયો.

કામને શઙ્કરે બાળ્યો એટલે તેના દેહનો નાશ થયો. ધનુષ્ય વગેરે તેનાં સાધન જવાથી તેને પોતાના સર્વસ્વનો નાશ થયો. તેની સ્ત્રી રતિને શંબર હરી ગયો, ત્યારે તેનામાં માયાએ પ્રવેશ કર્યો, તેથી તેનું નામ 'માયાવતી' પડયું. (જુઓ શ્લો.૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

વ્યસનં તદ્દેવદેહાજ્ જાતં ચેન્ નૈવ નશ્યતિ।।
યદા મુક્તિપ્રદાનાર્થં વાસુદેવઃ સમુદ્ગતઃ।।૨૨૫।।
તદા માયા ચ કામશ્ચ તસ્માદ્ બન્ધાર્થમુદ્ગતૌ।।

તે દુઃખ દેવના દેહથી થયેલું હોય તો નાશ ન પામે. જ્યારે મુક્તિ આપવા વાસુદેવ પ્રકટ થયા, ત્યારે માયા અને કામ તે દુઃખમાંથી છૂટવા ઉપાય કરવા બહાર પડયા.

શઙ્કરના દેહ (ત્રીજા લોચન) થી કામને તે દુઃખ થયેલ હોવાથી તેનો નાશ થાય તેમ ન હતું. તેથી જ્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા, ત્યારે કામે અને માયાએ તે દુઃખ દૂર કરવા અલૌકિક પ્રયાસ કર્યો. (જુઓ શ્લો.૧-૨ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

માયયા મોહિતો જીવઃ કામૈર્નાનાવિધોઽભવત્॥૨૨૬॥
કામોત્પત્તિર્યદા કૃષ્ણાત્ તદા તદ્વ્યસનં હતમ્॥

માયાથી મોહ પામેલો જીવ કામનાઓથી જુદા-જુદા પ્રકારનો થતો. જ્યારે કામની શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે તે દુઃખનો નાશ થયો.

શઙ્કરે કામને બાળ્યા પછી રતિ (માયા) એકલી રહી. તેનાથી જીવ મોહ પામી કામનાઓ કરી તે પ્રાપ્ત ન થતાં દુઃખી થતો હતો. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણથી કામ (પ્રદ્યુમ્ન)ની ઉત્પત્તિ થઈ, ત્યારે તે દુઃખનો નાશ થયો.

સ્વસ્થઃ સ્મૃત્યા વિરક્તશ્ચ સર્વાનેવ પ્રબાધતે॥૨૨૭॥
કૃષ્ણસમ્બન્ધિદેહેન રુદ્ધો વા ન તથાવિધઃ॥
એવં ષડ્ભિઃ સમસ્તાનાં વ્યસનાભાવ ઈરિતઃ॥૨૨૮॥

સ્વસ્થ અને સ્મરણથી વૈરાગ્યવાળો થયેલો સર્વને જ દુઃખ દે, અથવા શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધવાળા દેહમાં રહેલો તેવો ન થાય, એવી રીતે છ અધ્યાયોથી સર્વના દુઃખનો નાશ કર્યાનું કહેલ છે.

શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્પન્ન થયા પછી સ્વસ્થ થઈ, પહેલાં પોતાને થયેલ દુઃખનું સ્મરણ થતાં વૈરાગ્યવાળો થઈ સર્વને જ દુઃખ દે, પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધવાળા દેહમાં રહેલો હોવાથી ભગવાન્‌ના સેવકોને દુઃખ ન દે, એવી રીતે ૪૭-૫૨ સુધીના છ અધ્યાયોથી સર્વના આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક દુઃખનો નાશ કર્યાનું કહેલ છે.

અધ્યાય ૫૩:

દુષ્ટવ્યસનભાવત્ત્વાત્ તે કૃષ્ણેઽપિ તથા જગુઃ॥
તેષાં વા વ્યસનં કૃષ્ણ આધિદૈવિકમ્ આત્મનિ॥૨૨૯॥

દુષ્ટ સ્વભાવવાળા હોવાથી તેઓએ શ્રીકૃષ્ણ વિષે પણ તેમ કહ્યું. અથવા આત્મા અધિદેવ શ્રીકૃષ્ણના વિષે તેમ કહેવાથી તેઓને દુઃખ થયું.

'બધાં દુઃખ દૂર થતાં હવે કાંઈ દુઃખ રહ્યું નહિ' એમ જણાય તેથી માયાએ કરેલું આધિદૈવિક દુઃખ બાકી રહેલ છે અને તે દૂર કરવાનો ઉપાય ભગવાન્ પોતે કરે છે એમ આ અધ્યાયમાં જણાવે છે. દુષ્ટ સ્વભાવ હોવાથી દ્વારકાવાસીઓ એમ કહેતા હતા કે સ્યમંતકમણિ શ્રીકૃષ્ણે પ્રસેનને મરાવી લઈ લીધો શ્લો.૧૬. ભગવાન્‌ની તેઓએ એવી નિંદા કરી, તેથી તેમને માયાના મોહથી ઉત્પન્ન થયેલ આધિદૈવિક દુઃખ થયું.

પશ્ચાત્ તં નાશયામાસ ધર્મ્યધ્યાયેન સિદ્ધતા॥
ફલસાધનયોરૈક્યં વક્તુમેકા કથોચ્યતે॥૨૩૦॥

પછી દુઃખનો નાશ કર્યો. એમ આ ધર્મી જણાવનાર અધ્યાયથી વ્યસનીપણું થયું. ફલ અને સાધન એક હોવાનું જણાવવા એક કથા કહેલી છે.

પછી ભગવાને પોતાની નિંદા ખોટી થઈ છે એમ સિદ્ધ કરી, મણિ લાવી આપી તે દુઃખ દૂર કર્યું (શ્લો.૩૮).

આ પ્રકરણમાં રુક્મિણીનો વિવાહ દુઃખરૂપ સાધનના ઉપોદ્ઘાત તરીકે કહેલો છે. તેથી તે વિવાહ થતાં તેનાથી દુઃખ દૂર થતાં સાધન પુરું થઈ જ ગયું. તેથી આ પ્રકરણમાં સત્રાજીતે ભગવાન્‌ને સત્યભામા પરણાવી તે કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે વિવાહ ફલ છે, અને તે વિવાહ જ દુઃખ દૂર કરવાનું સાધન થાય છે, એમ સાધન અને ફલ

એક હોવાનું જણાવવા સત્યભામા વિવાહની કથા કહેલી છે. સત્યભામાનો વિવાહ ફલરૂપ છે અને તે વિવાહ જ ભગવાન્ ઉપરનું તહોમત અને દ્વારકાવાસીઓનું દુઃખ દૂર કરવામાં સાધન થયો.

મણિશ્ચ વ્યસનં હન્તિ લોકે ખ્યાતસ્તતોઽપિ ચેત્।।
વ્યસનાનિ વિનશ્યેરંસ્તદા નૈકાન્તિકો હરિઃ।।૨૩૧।।
ઇતિ તસ્ય નિરાકૃત્યૈ તતો વ્યસનમુચ્યતે।।

મણિ પણ દુઃખ દૂર કરે છે. લોકમાં તેની એવી પ્રસિદ્ધિ હતી. તેનાથી પણ જો દુઃખ દૂર થતાં હોય તો હરિ એકલા જ દુઃખનો નાશ કરનાર ન ગણાય. તેથી તે મણિ તેવો ન હોવાનું જણાય તે માટે તેનાથી દુઃખ થયાનું કહેલ છે.

મણિને લીધે પ્રસેન, સિંહ વિગેરે ઘણા હણાયા તેથી મણિ દુઃખ કરાવનારો પણ છે. માત્ર ભગવાન્ જ દુઃખ દૂર કરનારા છે એમ જણાય માટે મણિની કથા કહેલી છે.

તચ્ચાઽપિ ચેત્ કૃષ્ણવાક્યાત્ સાધ્યતે સર્વભાવનઃ।।૨૩૨।।
તદા વ્યસનનાશાય કલ્પતે નાન્યથા તુ તત્।।
ઇતિ નિશ્ચિત્ય ભગવાન્ સત્રાજિતમુવાચ હ।।૨૩૩।।
મણેર્યાવદ્ ધનં પ્રાપ્યં તદ્રાજા દાસ્યતીતિ હિ।।

જો શ્રીકૃષ્ણનાં વચનથી મણિ સર્વને સુખ આપનાર બનાવવામાં આવ્યો હોય, તો તે સર્વના દુઃખનો નાશ કરનાર પણ થાય. ત્યારે તે દુઃખનો નાશ કરવા શક્તિમાન થાય. બીજા પ્રકારે તો તે દુઃખ નાશ કરનાર ન થાય. એવો નિશ્ચય કરી ભગવાને સત્રાજીતને કહ્યું કે મણિમાંથી તને જેટલું ધન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે તેટલું રાજા તને આપશે.

શ્રીકૃષ્ણે સત્રાજીત પાસેથી મણિ માગ્યો તેનું કારણ અહીં જણાવેલ છે. આવો મણિ રાજા પાસે જ રાખી શકાય, બીજાથી સાચવી શકાય નહિ (શ્લો.૧૨ સુબોધિની સાથે).

અવિશ્વાસં કૃષ્ણવાક્યે કૃત્વા તં નૈવ દત્તવાન્।।૨૩૪।।
તતઃ સર્વક્ષયો જાત ઇતિ વક્તું કથોચ્યતે।।

શ્રીકૃષ્ણના વચનમાં વિશ્વાસ ન રાખી તેણે તેમને તે ન જ આપ્યો. તેથી સર્વનો નાશ થયો એમ જણાવવા કથા કહેલી છે. (મણિની કથા કહેવાનું પ્રયોજન આ કારિકામાં કહેલ છે).

સૂર્યભક્તસ્તુ સત્રાજીત્ તતો લક્ષ્મીં સરસ્વતીમ્।।૨૩૫।।
મણિરૂપાં કન્યકાં ચ દ્વયં ભોગ્યં હરેઃ પરમ્।।
તયોરન્યત્ર સત્રાજીદ્ વિનિયોગં હિ વાઞ્છતિ।।૨૩૬।।

સત્રાજીત તો સૂર્યનો ભક્ત હતો. તેથી મણિરૂપ લક્ષ્મી અને સરસ્વતીરૂપ કન્યા જે બે હરિએ ભોગ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ હતા, તે બેને સત્રાજીત બીજાના ઉપયોગમાં મૂકવા ઇચ્છતો હતો.

અક્લિષ્ટકર્મા ભગવાન્ કન્યાર્થં તત્ તથાઽકરોત્।।
યાદવોપ્યન્યભક્તત્વાત્ ન નિરુદ્ધઃ પ્રસેનકઃ।।૨૩૭।।

ભગવાન્ કલેશ વિના કર્મ કરનારા હોવાથી કન્યાને માટે તેમણે તે-તે પ્રમાણે કર્યું. પ્રસેન યાદવ હોવા છતાં બીજાનો ભક્ત હોવાથી તેનો નિરોધ કરેલો ન હતો.

કન્યા સત્યભામા માટે ભગવાને જાંબવાન્‌ની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રસેનને સિંહે મારેલ અને તે સિંહને રીંછે હણેલ એ દ્વારકાવાસીઓ સમક્ષ ભગવાને દેખાડેલ હોવાથી તેમની નિંદા ખોટી ઠરી ચૂકી હતી. તેથી તેમને જાંબવાન્‌ની ગુફામાં જઈ મણિ લાવવાની જરૂર રહી ન હતી. છતાં કન્યા માટે ભગવાન્ તેવી ગુફામાં પધારેલા. પ્રસેન સૂર્યનો ભક્ત હોવાથી, ભગવાને તેનો નિરોધ કર્યો ન હતો.

મણેરતિક્રમાચ્ચૈવ માયાભૃત્યેન મારિતઃ।।
સોઽપિ વક્ત્રેણ સંસ્પર્શાદ્ રામભક્તેન મારિતઃ।।૨૩૮।।

અને મણિનો તિરસ્કાર કરવાથી જ માયાના સેવકે પ્રસેનને હણ્યો. તેણે પણ મુખથી સ્પર્શ કરેલ હોવાથી, રામના ભક્તે તેને હણ્યો.

પ્રસેને પૂજા કરવા યોગ્ય મણિનો આભરણ તરીકે ઉપયોગ કર્યો (કણ્ઠમાં પહેર્યો), તેથી તેને માયા અથવા દેવીના સેવક(વાહન) સિંહે હણ્યો (શ્લો.૧૪). સિંહે પણ તેનો મુખથી સ્પર્શ કર્યો. સિંહની ચામડી તથા નખો પવિત્ર હોય છે, પણ તેનું મુખ પવિત્ર હોતું નથી. મુખથી સ્પર્શ થતાં મણિ ઉચ્છિષ્ટ થયો. તેથી સિંહને રામના ભક્ત જાંબવાને હણ્યો.

ભક્તબાલકસૌખ્યાય મણિશ્રીસ્તત્ર તિષ્ઠતિ।।
તતઃ સા કન્યકા પ્રાપ્તા કેવલોઽભૂત્ મણિસ્તદા।।૨૩૯।।

ભક્ત બાલકને સુખ થાય તે માટે મણિની કાન્તિ (કાન્તિવાળો મણિ) ત્યાં રહેલો. ત્યાંથી તે કન્યા ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે મણિ કાન્તિરહિત થયો.

જાંબવાને મણિ ઘોડીઆ ઉપર રમકડાં તરીકે બાંધેલો (શ્લોક ૨૦), ત્યાંથી ભગવાન્‌ને કન્યા પ્રાપ્ત થઈ અને મણિ કાન્તિવિનાનો થયો.

તદુચ્છિષ્ટં ન શુદ્ધં હિ કૃપયા તદ્ ઉપાનયત્।।
કન્યાર્થમેવ ગમનં કાલીયહ્રદવત્ પુનઃ।।૨૪૦।।
રાજસાનાં પરીક્ષાર્થં બહુકાલં ન ચાગતઃ।।

કારણ કે તે ઉચ્છિષ્ટ હતો, શુદ્ધ ન હતો. ભગવાન્ કૃપાથી તે લઈ આવ્યા. તે કન્યા માટે જ ગુફામાં પધારેલા, પરન્તુ કાલીયના ધરાની પેઠે રાજસોની પરીક્ષા કરવા ઘણા સમય સુધી ત્યાંથી પાછા પધાર્યા નહિ.

સિંહે મુખથી પકડેલો મણિ ઉચ્છિષ્ટ હતો, છતાં ભગવાન્ પોતા ઉપરનું તહોમત સદંતર દૂર થાય તે માટે કૃપાથી લઈ આવ્યા, પરન્તુ ગુફામાં તો કન્યા જાંબવતી માટે જ પધારેલા. રાજસોની પરીક્ષા કરવા ગુફામાંથી ઝાઝા દિવસો સુધી પાછા પધારેલ નહિ. તેઓ તો બાર દિવસ રાહ જોઈ દ્વારકા પાછા ગયેલા (શ્લો.૩૩).

જામ્બવદ્ રોધસિદ્ધ્યર્થમ્ આત્મતત્ત્વં વિહાય હિ।।૨૪૧।।
સપ્તવિંશતિતત્ત્વાનિ મુષ્ટિભિર્નિહતાનિ વૈ।।
તતઃ સ્વરૂપનિષ્ઠસ્તુ ભગવજ્જ્ઞાનમેયિવાન્।।૨૪૨।।

જાંબવાન્‌નો નિરોધ થાય તે માટે આત્મતત્ત્વને મૂકી દઈ, (બાકીના) સત્તાવીસ તત્ત્વોને ભગવાને મુક્કીઓથી પ્રહાર કર્યા, પછી સ્વરૂપમાં રહેલા જામ્બવાને 'આ ભગવાન્ છે' એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. (જુઓ શ્લો.૨૪-૨૫ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની.)

લક્ષ્મીં ચ કન્યકાં બુધ્વા લીલાર્થે ચાગતિં તથા।।

સત્ત્વં સમ્પાદ્ય પૂર્વં હિ મણિં કન્યાં દદૌ તતઃ।।૨૪૩।।

પોતાની કન્યા લક્ષ્મી છે અને ભગવાન્ લીલા માટે તેવી રીતે ગુફામાં પધાર્યા છે એમ જાણી તેણે પ્રથમ સાધુપણું પ્રાપ્ત કરી, પછી મણિ અને કન્યા ભગવાન્‌ને આપ્યાં. (સાધુપણું એટલે સેવકપણું, જુઓ શ્લો.૩૨નો શ્રીસુબોધિનીનો આભાસ.)

ઉચ્છિષ્ટત્વાત્ મણિં કૃષ્ણઃ સત્રાજિદ્ દત્તમપ્યુત।।
×ઈ*×અન ગૃહ્ણાદ્ આત્મજાં વાણીં યુક્તાં સ્વાં જગૃહે મુદા।।૨૪૪।।

મણિ ઉચ્છિષ્ટ હોવાથી સત્રાજીતે આપવા છતાં શ્રીકૃષ્ણે લીધો નહિ. પુત્રી સરસ્વતીને પોતાની યોગ્ય પત્ની હોવાથી આનન્દથી પરણ્યા (જુઓ શ્લો.૪૪-૪૫.)

* ‘‘નાગૃહ્ણાદ્’’ જોઈએ એમ જણાય છે.

સર્વાત્મનાઽન્યહૃદયં ન ગૃહ્ણાતિ હરિઃ સ્વયમ્।।
સર્વાત્મનાઽપ્રપન્નં ચ નાશાયૈવ કલિં યથા।।૨૪૫।।

જેની અંદર બીજાનું હૃદય ચોટેલું હોય તેનો હરિ પોતે કોઈ પ્રકારે સ્વીકાર કરતા નથી. જે સમ્પૂર્ણ રીતે શરણ આવેલ ન હોય તેને; જેમ કલિ (દુર્યોધન)નો નાશ માટે વિચાર કર્યો તેમ, હરિ પોતાના તરીકે ગણતા નથી.

પૂર્વાર્ધમાં મણિ ન સ્વીકારવાનું કારણ કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધમાં સત્રાજીતે કન્યા આપવા છતાં તેને પોતાનો ન ગણવાનું કારણ કહેલ છે.

ઉચ્છિષ્ટં ભક્તભોગ્યં હિ ફલં ભક્તાય દાસ્યતિ।।
એવં સપ્તભિરધ્યાયૈઃ વ્યસનં સુનિરૂપતિમ્।।૨૪૬।।

ભક્તે ભોગવવા યોગ્ય ઉચ્છિષ્ટ ફલ ભગવાન્ ભક્તને આપશે. એવી રીતે સાત અધ્યાયોથી (રાજસોને થયેલ શ્રીકૃષ્ણમાં) વ્યસનનું વર્ણન કર્યું.

જુઓ અ.૫૪।૩૭ તથા ૪૧, મણિ પોતે રાખવા હકદાર હોવા છતાં અક્રૂરને તે આપી દીધો.

ઈ.રાજસ ફલ પ્રકરણમ્. અધ્યાય ૫૪-૬૦

અતઃ ફલં સપ્તભિર્વૈ રાજસાનાં નિરૂપ્યતે।।
અક્રૂરો યાદવાનાં હિ મુખ્યસ્તસ્ય ફલં પુરા।।૨૪૭।।

હવે સાત અધ્યાયોથી રાજસોનું ફલ કહેવામાં આવે છે. અક્રૂર યાદવોમાં મુખ્ય છે તેથી તેનું ફલ પહેલાં કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકરણમાં રાજસોનું ફલ કહેવાનું હોવાથી આ રાજસફલપ્રકરણ કહેવાય છે. જુદા-જુદા અધ્યાયોમાં જુદું-જુદું ફલ કહેવામાં આવશે. અક્રૂર રાજસોમાં મુખ્ય હોવાથી ૫૪મા અધ્યાયમાં તેનું ફલ કહેવામાં આવશે.

તતઃ પઞ્ચ વિવાહાશ્ચ વિદ્યાપર્વસ્વરૂપકાઃ।।
નાયિકાઃ ફલરૂપા હિ કૃષ્ણસમ્બન્ધતો મતાઃ।।૨૪૮।।

પછી વિદ્યાના અવયવરૂપ સ્વરૂપવાળા પાંચ વિવાહો કહેશે કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધને લીધે નાયિકાઓ ફલરૂપ મનાયેલ છે.

તાસાં ફલં હરિઃ કૃષ્ણઃ તત્સમ્બન્ધાત્ તથેતરે।।
કૃષ્ણં ફલમ્ ઉપાસાદ્ય દુઃખગ્રામાદ્ વિનિર્ગતાઃ।।૨૪૯।।

તેઓનું ફલ હરિ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમના સમ્બન્ધને લીધે બીજાઓ તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરી દુઃખના સમૂહમાંથી મુક્ત થશે.

શ્રીકૃષ્ણ ફલ હોવાનું સિદ્ધ થયું, પરન્તુ આ નાયિકાઓ ફલરૂપ કેમ ગણાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ સાથેના નાયિકાઓના સમ્બન્ધને લીધે, જે બીજાઓ તેમના સમ્બન્ધમાં આવશે તેઓ પણ શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરી દુઃખમાંથી છૂટશે.

તતોઽગ્રે ષોડશકલ-વૃત્તિરૂપાઃ સહસ્રશઃ।।
સમ્બન્ધેન હરિં પ્રાપ્તાઃ તત્સમ્બન્ધાત્ તથેતરે।।૨૫૦।।

ત્યાર પછી એક હજારની સંખ્યામાં સોળ કળાવાળા મનની વૃત્તિરૂપ સ્ત્રીઓને હરિ સમ્બન્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેઓના સમ્બન્ધથી બીજાઓને તેવી રીતે હરિ પ્રાપ્ત થશે.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્માં સોળ કળાવાળું મન હોવાનું કહેલ છે અને તેની સઙ્કલ્પ-વિકલ્પરૂપ વૃત્તિઓ જુદા-જુદા પ્રકારની છે. (આ સોળ હજાર સ્ત્રીઓ નરકના અન્તઃપુરમાં હતી, ત્યાં તેમને હરિની પ્રાપ્તિ થઈ).

ફલં ચતુર્વિધં તત્ર કૃષ્ણપ્રાપ્તિઃ પુરા ફલમ્।।
સ્વપ્રાપ્તિઃ કૃષ્ણદેવસ્ય દ્વિતીયં ફલમુચ્યતે।।૨૫૧।।

તેઓને ચાર પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છેઃ ૧.પહેલાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ એ ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), ૨.શ્રીકૃષ્ણદેવને તેઓની પોતાની પ્રાપ્તિ થવી એ બીજું ફલ કહેલું છે.

૧.શ્રીકૃષ્ણની તેઓને પ્રાપ્તિ થવી એ પહેલું ફલ. તેઓ હતી ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પધારવાથી આ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. (અ.૫૬।૩૪-૩૫), ૨.ભગવાન્ને આ સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિ થવી એટલે શ્રીકૃષ્ણ તેઓની સાથે વિવાહ કરે છે એ બીજું ફલ છે (અ.૫૬।૪૨).

અન્યોન્યાધ્યાસવચ્ચૈતત્ ફલદ્વયમ્ ઉદાહૃતમ્।।
તતો ભગવદંશસ્ય પુત્રભાવેન કાર્યવત્।।૨૫૨।।
લોક-વેદપ્રકારેણ પુત્રપૌત્રાદિકં ફલમ્।।

આ બે ફલ એક-બીજાએ પરસ્પર સ્વીકાર કરેલા હોવાના જેવા કહેલાં છે. ૩.પછી ભગવાન્નો અંશ પુત્રની સ્થિતિવાળો થતાં લોક અને વેદ ના પ્રકારથી કાર્યની પેઠે પુત્રો પૌત્રો વગેરેરૂપ ફલ થાય છે.

આ સ્ત્રીઓને પુત્રો તથા પૌત્રો પ્રાપ્ત થાય છે એ ત્રીજું ફલ. આ ફલ અઠ્ઠાવનમા અધ્યાયમાં કહેલું છે.

તેષાં ચ સર્વભાવેન દેવયુદ્ધાદિના તથા।।૨૫૩।।
કાર્યસાધનમત્યર્થં ચતુર્થં ફલમુચ્યતે।।

૪.અને તેઓનું કાર્ય દેવોની સાથે યુદ્ધ કરી તેમજ બીજા પ્રકારથી ભગવાન્ સમ્પૂર્ણ રીતે ઘણું સિદ્ધ કરે છે એ ચોથું ફલ કહેલું છે.

૪.આ સર્વ પુત્ર તથા પૌત્રો નાં લગ્ન વગેરે કાર્ય ભગવાન્ શઙ્કર વગેરે સાથે યુદ્ધ કરીને અથવા બીજા પ્રકારે સમ્પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરે છે એ ચોથું ફલ છે. આ ૫૯ તથા ૬૦મા અધ્યાયમાં કહેલું છે.

યથા લોકે સર્વભાવો લૌકિકેષુ પ્રજાયતે।।૨૫૪।।
તથા કૃષ્ણે સર્વભાવઃ તેષાં જાત ઈતીર્યતે।।

જેમ લોકમાં કાર્ય સિદ્ધ કરનાર લૌકિક પુરુષો ઉપર સમ્પૂર્ણ પ્રેમ થાય છે, તેવી રીતે તે સર્વનો સમ્પૂર્ણ પ્રેમ શ્રીકૃષ્ણમાં થયો એમ કહેલું છે.

કૃષ્ણોऽપિ ચેત્ તથા કર્તા તદા સ્વપ્નો મનોરથઃ।।૨૫૫।।
પ્રપઞ્ચાદ્વૈતવત્ તત્ર કૃષ્ણાદ્વૈતં ફલં મતમ્।।

શ્રીકૃષ્ણ પણ જો તેમ કરે તો તેમના સ્વપ્ન અને મનોરથ શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધમાં થાય છે (અને) જેમ પ્રપઞ્ચ સાથે અદ્વૈત થાય છે તેમ તેઓને શ્રીકૃષ્ણ સાથે અદ્વૈતરૂપ ફલ થવાનો નિશ્ચય કરેલો છે.

જો એ પ્રમાણે થાય તો બધો પ્રેમ સાધનમાં સમાઈ જતો હોવાથી તે ફલરૂપ ન થાય–એવી શઙ્કા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. જેમ લૌકિક પુરુષોને સર્વ પદાર્થો ઉપર પ્રેમ(કામના) થતાં તેમને તેમના સ્વપ્ન વગેરે થાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ થતાં શ્રીકૃષ્ણ સમ્બન્ધી સ્વપ્ન વગેરે થાય છે. અને શ્રીકૃષ્ણ સમ્બન્ધી મનોરથ પણ થાય છે. તેથી જેમ લૌકિક પદાર્થ ઉપર પ્રેમવાળાઓને પ્રપઞ્ચ સાથે અદ્વૈત થાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ રાખનાર તેઓને શ્રીકૃષ્ણ સાથે અદ્વૈત થાય છે. આવું અદ્વૈત જો કે મુખ્ય ફલના અધિકારીઓને સાધનરૂપ છે, છતાં પણ સાયુજ્ય (મુક્તિ)ના અધિકારીઓને ફલરૂપ છે. તેથી જો કે આવા પ્રેમનો સાધનમાં સમાવેશ થાય છે, છતાં પણ અધિકારના ભેદને લીધે તે ફલરૂપ પણ છે.

અર્થધર્મૌ ધર્મકામૌ કામમોક્ષૌ નિરૂપિતૌ।।૨૫૬।।
કેવલાશ્ચાન્યસંયુક્તાઃ પુરુષાર્થાઃ ફલં મતમ્।।

ધન અને ધર્મ, ધર્મ અને કામ, કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થો કહ્યા. તેઓ છૂટા–છૂટા અથવા એક બીજા સાથે ભળેલા ફલરૂપ મનાયેલા છે.

અધ્યાય ૫૪. અક્રૂરને પ્રાપ્ત થયેલ ફલઃ

અક્રૂરસ્ય ફલં સિદ્ધમ્ અર્થો ધર્મેણ સંયુતઃ।।૨૫૭।।
તદર્થં તાદશીં લીલાં લોકાદ્ ભિન્નાં કરોતિ હિ।।

ધર્મ સાથે ભળેલું ધન અક્રૂરને ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થયું. તે માટે લોકથી જુદા પ્રકારની તેવી લીલા ભગવાને કરી.

અક્રૂરને ધર્મ સાથે ધન(સ્યમન્તક મણિ) પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને લોકથી જુદા પ્રકારની; પોતાના ઉપર પ્રસેનને હણાવવાનું તહોમત આવે અને પોતે તે દૂર કરે તેવી, લીલા કરી.

સ્વતસ્તેષાં કૃતિશ્ચેત્ સ્યાત્ કૃષ્ણસ્તોષં કથં વ્રજેત્।।૨૫૮।।
દુર્યોધનાદિહન્તારો યથા વૈ પાણ્ડવાઃ પ્રિયાઃ।।
સત્રાજિદ્ ઘાતકાસ્તદ્વત્ શતધન્વાદયો મતાઃ।।૨૫૯।।

જો તેઓએ પોતાની મેળે તે કાર્ય કર્યું હોત, તો શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન કેમ થાત? જેમ દુર્યોધન વગેરેને હણનારા પાણ્ડવો ભગવાન્‌ને પ્રિય હતા, તેવી રીતે સત્રાજીતનો વધ કરનારા શતધન્વા વગેરે તેમની પેઠે પ્રિય હોવાનો નિર્ણય થાય છે.

જો અક્રૂર અને કૃતવર્મા એ પોતે જ તે કાર્ય એટલે સત્રાજીતનો વધ કર્યો હોત, તો ભગવાન્ અક્રૂર ઉપર પ્રસન્ન ન થાત. જેમ દુર્યોધન વગેરે કૌરવોને હણનારા પાણ્ડવો ભગવાન્‌ને પ્રિય હતા, તેમ સત્રાજીતને હણનારા શતધન્વા વગેરે ભગવાન્‌ને પ્રિય જ હોય, કારણ કે સત્રાજીત સૂર્યનો ભક્ત હતો અને કોઈ બીજાનો સમ્બન્ધી હોય તે શ્રીકૃષ્ણ સહન કરતા નથી, પરન્તુ બીજાનો સમ્બન્ધ તજાવી, પોતામાં જ આસક્ત કરી મુક્તિ આપે છે.

યુદ્ધેન મારણં મુખ્યં વને વા ગુપ્તભાવતઃ।।
ન તુ સુપ્તસ્ય સર્વાસાં સમક્ષં મારણં મતમ્।।૨૬૦।।
શતધન્વા તતો વધ્યો મુક્ત્યર્થં મારિતઃ સ્વતઃ।।

યુદ્ધમાં હણવું અથવા વનમાં છૂપા પ્રકારથી હણવું મુખ્ય છે, પરન્તુ સર્વ સ્ત્રીઓની હાજરીમાં સૂતેલાને હણવું સારું મનાયેલ નથી. તેથી શતધન્વા વધ કરવા યોગ્ય હતો. તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને પોતે હણ્યો.

ત્યારે પાણ્ડવોની પેઠે ભગવાને શતધન્વાનું રક્ષણ કેમ ન કર્યું? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. તેણે સત્રાજીત સૂતો હતો ત્યારે તેના ઘરમાં સ્ત્રીઓને રડાવી તેનો વધ કર્યો (શ્લો.૫-૬), તેથી તે વધ કરવા યોગ્ય થયો. તેને મુક્તિ મળે તે માટે ભગવાને પોતે તેને હણ્યો (શ્લો.૨૧).

ગુપ્તલીલા ફલે વાચ્યા તેનાજ્ઞાનપ્રકાશનમ્।।
વિદ્યયા બોધનં ચાપિ વિલમ્બશ્ચ પલાયને।।

ફલ પ્રકરણમાં છૂપી રીતે કરેલી લીલા કહેવાની છે, તેથી ભગવાને અજ્ઞાન પ્રકટ કર્યું, અને વળી વિદ્યાથી જ્ઞાન આપેલ જાણ્યું અને નાસવામાં વિલમ્બ શતધન્વાએ કર્યો.

એમ હોય તો ભગવાન્ સર્વ જાણતા જ હતા. તેથી સત્રાજીત હણાયા સમ્બન્ધી તેમણે વિલાપ વગેરે કેમ કર્યા? (શ્લો.૧૦), એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાને છૂપી રીતે કરેલી લીલા આ પ્રકરણમાં કહેલી છે. ભગવાન્, સત્રાજીતને શતધન્વાએ હણેલ હોવાનું જાણવા છતાં, સત્યભામાએ હસ્તિનાપુર આવી તે કહ્યું ત્યારે તેમણે વિલાપ કર્યો. પછી દ્વારકા આવી તેને હણી તેની પાસેથી મણિ લેવાનો ઉદ્યમ કર્યો (શ્લો.૧૦). અક્રૂરે અને કૃતવર્માએ શતધન્વાને ભગવાન્ સમ્બન્ધી જ્ઞાન આપ્યું તે તેમણે જાણ્યું (શ્લો.૧૨-૧૭) અને શતધન્વાને નાસવામાં વિલમ્બ થયો તે પણ જાણ્યું (શ્લો.૧૮).

અક્રૂરવત્ સોઽપિ તિષ્ઠેત્ લીનો વા તત્ર વૈ ભવેત્।।૨૬૨।।
તદા વધ્યો ન ચૈવ સ્યાત્ પરં પાપેન દૂષિતઃ।।
યુદ્ધાર્થં કૃષ્ણદેવેન મિત્રયોઃ પ્રાર્થનાં તથા।।૨૬૩।।
કૃત્વા જ્ઞાત્વાઽપિ માહાત્મ્યં શરણં ન સ આગતઃ।।

જો તે પણ અક્રૂરની પેઠે દ્વારકામાં જ રહે, અથવા ત્યાં જ છૂપો રહે તો તે હણવા યોગ્ય ન જ થાત, પરન્તુ પાપને લીધે તે દોષવાળો થયો. શ્રીકૃષ્ણદેવ સાથે યુદ્ધ કરવા તેણે બે મિત્રોને સાહાય્યમાટે પ્રાર્થના કરી. તેમ કરી ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય જાણ્યા છતાં પણ તે તેમને શરણ ન આવ્યો.

તે હણવા યોગ્ય ન રહેત, પરન્તુ તેણે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી પાપ કર્યું અને ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય જાણ્યા છતાં તેમને શરણ ન આવ્યો અને (તેમને શત્રુ ગણી) નાઠો.

અલૌકિકં ફલં હ્યેતન્ મર્યાદાયાં ન યુજ્યતે।।૨૬૪।।
અતો હિ બલદેવસ્ય નાત્ર સમ્મતિરુત્તમા।।

આ અલૌકિક ફલ છે તે મર્યાદા(માર્ગ)માં ઘટતું નથી તેથી બલદેવની આમાં ઉત્તમ સમ્મતિ થઈ નહિ.

ભગવાન્ શતધન્વાને હણી તેને મુક્તિ આપવાના હતા, તો તેમાં બલભદ્ર કેમ સમ્મત થયા નહિ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે આવી રીતે મુક્તિ આપવી તે અલૌકિક ફલ છે, અને મર્યાદામાર્ગમાં તેવું ફલ ઘટતું નથી. તેથી બલદેવ તેમાં સમ્મત થયા નહિ (શ્લો.૨૧,૨૨,૨૪, શ્રીસુબોધિની સાથે).

અત્રૈવ બલદેવસ્થં ભિન્નમાસીન્ નિવેશિતમ્।।૨૬૫।।
ભગવદ્ધર્મજાતં હિ તતઃ સ મિથિલાં ગતઃ।।

આ પ્રસઙ્ગે જ બલદેવમાં રહેલ ભગવાન્‌ના ગુણોના સમૂહનું જુદું સ્થાન થયું, તેથી તે ત્યાંથી મિથિલા ગયા.

બલભદ્ર ભગવાન્‌ને તજી, મિથિલા કેમ ગયા? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. ભૂમિનો ભાર ઉતારવો એ ભગવાન્‌નો ગુણ છે, અને તે કાર્ય બન્નેએ કરવાનું હતું. લોકો બે પ્રકારના સ્વભાવવાળા હોવાથી ભૂમિનો ભાર ઉતરે તે માટે આ ફલ પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રની શક્તિનો વિભાગ થાય છે (જુઓ શ્લો.૨૪ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

અરુચિશ્ચ હરાવાસીદ્ અન્યધર્મપ્રવેશતઃ।।૨૬૬।।
અતઃ પરં તુ રામેણ નૈકમત્યં ક્વચિત્-ક્વચિત્।।

બલભદ્રમાં બીજા ગુણનો પ્રવેશ થવાથી તેમની હરિમાં અરુચિ થઈ. હવેથી તો કોઈ-કોઈ પ્રસઙ્ગે શ્રીકૃષ્ણ બલભદ્રથી જુદા મતવાળા થવાના.

ભગવાન્ જાણતા હતા કે શતધન્વા પાસે મણિ ન હતો, છતાં તેને હણી તેના કપડાં મણિ માટે જોયાં. પછી બલભદ્ર પાસે આવી ‘‘શતધન્વાને નકામો હણ્યો તેની પાસે મણિ નથી’’ (શ્લો.૨૧-૨૨) એમ કહ્યું. બલભદ્રે માન્યું કે શ્રીકૃષ્ણ મણિ છૂપાવી પોતાની પાસે રાખવા ઈચ્છે છે. (હરિવંશ, સ્કન્દપુરાણ અ.૩૮) એ રીતે બલભદ્રની શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અરુચિ થઈ તેથી તે મિથિલા જઈ ત્યાં જનક પાસે રહ્યા.

લોકેઽપિ ફલમેતાદૃક્ સેવકાનાં ન રોચતે।।૨૬૮।।
અતસ્તદ્ગોપનાર્થાય મારયિત્વાઽન્યથૈવ હિ।।
મણ્યર્થં મારણં વક્તું વૃથા મારણમાહ હિ।।૨૬૮।।

લોકમાં પણ આવું ફલ સેવકોને ગમતું નથી. તેથી તે છૂપાવવામાટે નકામો જ શતધન્વાને હણીને ‘‘મણિ માટે હણ્યો’’ એમ કહેવા માટે ‘‘નકામો હણ્યો(મણિ તેની પાસે નથી)’’ એમ કહ્યું.

પોતાના સાસરાને ઉંઘતો હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને રડાવી હણે, તેવાને પણ ભગવાન્ મુક્તિરૂપ ફલ આપે તે સેવકોને ન ગમે. તેથી મણિમાટે હણ્યો એવો શ્રીકૃષ્ણે દેખાવ કર્યો, અને બલભદ્રને તે પ્રમાણે કહ્યું (શ્લો.૨૨).

સોઽપિ જ્ઞાત્વા વ્યવસિતં ક્ષોભશાન્ત્યૈ તતો ગતઃ।।
કાશ્યાદિતીર્થે ધર્મસ્ય સિદ્ધિરર્થે ન સાધિતા।।૨૬૯।।

અક્રૂરે પણ શ્રીકૃષ્ણનો નિશ્ચય જાણીને ક્રોધ શાંત થાય તે માટે ત્યાંથી જતો રહ્યો. કાશી વગેરે તીર્થમાં તેણે ધનથી ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણે શતધન્વાને માર્યો, અને હવે મણિમાટે મને હણશે એવા ભયથી અક્રૂર અને કૃતવર્મા દ્વારકાથી નાસી ગયા(શ્લો.૨૯). અક્રૂરે કાશીમાં જઈ મણિથી પ્રાપ્ત થતાં ધનથી યજ્ઞો કરી ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો(શ્લો.૩૯)

પુનઃ સ્વસ્થાનમાયાતૌ મણિં ચાવાપતુઃ પ્રભોઃ।।
એવં યાદવવર્યેષુ ફલમ્ એતેન બોધિતમ્।।૨૭૦।।

પાછા તે બે પોતાના સ્થાનમાં આવ્યા અને તેમણે પ્રભુ પાસેથી મણિ મેળવ્યો. એમ આ અધ્યાયથી ઉત્તમ યાદવોને ફલ મળ્યાનું જણાવ્યું.

ભગવાને બોલાવવાથી તેઓ પાછા દ્વારકા આવ્યા (શ્લો.૩૪). ભગવાને મણિ અક્રૂરને આપ્યો (શ્લો.૩૭,૪૧). એ રીતે અક્રૂરે અર્થ(મણિ) અને ધર્મ(યજ્ઞો વગેરે) પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કર્યા.

અધ્યાય ૫૫ઃ

તથૈવ પાણ્ડવાનાં ચ ફલં દાતું વિનિર્ગતઃ।।
સાન્ત્વને તેડપિ નિર્દિષ્ટાઃ તતો વર્ગત્રયં દદૌ।।૨૭૧।।

અને તેવી જ રીતે પાણ્ડવોને ફલ આપવા ભગવાન્ બહાર પધાર્યા. સાન્ત્વનમાં તેઓ પણ કહેલા છે. તેથી ત્રણ વર્ગ તેઓને આપ્યા.

યાદવોનાં ફલની વાત થાય છે, ત્યાં પાણ્ડવોનાં ફલનું કેમ કહો છો? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી પાણ્ડવોનું પણ સાન્ત્વન છેતાલીસમા અધ્યાયમાં અક્રૂરદ્વારા ભગવાને કરેલું છે તે જણાવે છે. પાણ્ડવોને ભગવાને ૧.વિશ્વકર્માદ્વારા નગર કરાવી આપ્યું, ૨.અગ્નિદ્વારા ગાણ્ડીવ અપાવ્યું અને ૩.મયદ્વારા સભા કરાવી આપી, શ્લો.૨૪,૨૬,૨૭. આ ત્રણ અનુક્રમે ધર્મ, અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત કરાવનારા પદાર્થો છે.

આમુષ્મિકં ફલં સૂર્યાત્ સ હિ વેદાત્મકો યતઃ।।
તત્સમ્મતિં જ્ઞાપયિતું કાલિન્દીપ્રાપ્તિરુચ્યતે।।૨૭૨।।

પરલોકનું ફલ સૂર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તે વેદરૂપ છે. તેની સમ્મતિ જણાવવા માટે કાલિન્દીની પ્રાપ્તિ થયાનું કહેલ છે.

યાદવોને પરલોકનું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેમાં વેદરૂપ સૂર્યની સમ્મતિ છે એમ જણાવવા સૂર્યની પુત્રી કાલિન્દી પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે.

તદર્થગમનં જ્ઞાન-નિવૃત્ત્યૈ પ્રાપ્યતાં પુનઃ।।
ઈન્દ્રપ્રસ્થે સ્થિતઃ કાલં તત્કાર્યાણાં હિ સાધકઃ।।૨૭૩।।

તે માટે ભગવાન્ પધારેલા તેવું જ્ઞાન ન થાય તે માટે તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પાણ્ડવોનાં કાર્ય પૂર્ણ કરનાર ભગવાન્ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં કેટલોક સમય રહ્યા.

ભગવાન્ કાલિન્દીને પ્રાપ્ત કરવા જ ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધારેલ એમ લોકો ન જાણે તે માટે, તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ ભગવાન્ પાણ્ડવોનાં કાર્ય પૂરાં થતાં સુધી ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા. આથી એમ જણાય છે કે પાણ્ડવાને જે ફલ પ્રાપ્ત થયેલ તે તો અકસ્માતથી થયેલ. ભગવાન્ પછી દ્વારકા પધારી ત્યાં કાલિન્દીને પરણ્યા (શ્લો.૨૮-૨૯).

આત્મબોધસ્વરૂપેયં તેન વ્યાવર્તિતોઽર્જુનઃ।।
મિત્રવિન્દા તપોરૂપા તેનાનીતા બલાન્ નિજાત્।।૨૭૪।।
અન્તસ્તાપ-બહિસ્તાપૌ ભ્રાતરાવિવ બોધિતૌ।।
સ્વભાગત્વાદ્ હૃતા તસ્યા બન્ધૂનાં ચાખિલાર્થદઃ।।૨૭૫।।

આ આત્મજ્ઞાનનાં સ્વરૂપવાળાં છે. તેથી આમણે અર્જુનને પાછો કાઢેલો. મિત્રવિન્દા તપરૂપ છે. તેથી બલથી પોતાના ભાઈ પાસેથી લાવેલા. અંદરનો તાપ અને બહારનો તાપ બે ભાઈઓ જેવા જણાવેલા છે. તે પોતાના ભાગરૂપ હોવાથી તેનું હરણ કર્યું, અને તેના બન્ધુઓને સર્વ ઈચ્છેલા પદાર્થ આપ્યા.

કાલિન્દી આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. તેથી અર્જુનને તેમણે પાછો કાઢેલો (શ્લો.૧૮-૨૩). બીજા મિત્રવિન્દા તપનું સ્વરૂપ છે. તે ભગવાન્નાં ફોઈ રાજાધિદેવીની પુત્રી હોઈ, ''ફોઈની પુત્રી તારો ભાગ છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્નો ભાગ હોવાથી તેમણે બલથી તેમનું હરણ કર્યું. તેમના ભાઈઓ વિન્દ અને અનુવિન્દ (તપના) અંદરના તાપ અને બહારના તાપ જેવા હતા. તેમની ઈચ્છા મિત્રવિન્દાને દુર્યોધનને આપવાની હતી, પરન્તુ બીજા સગાઓ તેમને ભગવાન્ને જ આપવા ઈચ્છતા હતા. તેથી તેઓના સર્વ ઈચ્છેલા પદાર્થ ભગવાને મિત્રવિન્દાનું હરણ કરી તેમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા.

યોગાત્મિકાં નાગ્નજિતીં સૂર્યવંશસમુદ્ભવામ્।।
વ્યસનાન્યગ્રતો જિત્વા તાં જગ્રાહાઽખિલર્દ્ધયે।।૨૭૬।।

સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી યોગરૂપ પ્રસિદ્ધ નાગ્નજીતીને પહેલાં વ્યસનો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી યાદવોને સર્વ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાન્ પરણ્યા.

સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓ યોગીઓ હોવાનું કહેલ છે, અને નાગ્નજીતી સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી. તેથી તે યોગરૂપ છે. સાત આખલારૂપ વ્યસનો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી ભગવાને આમને મેળવેલા. વ્યસનો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે પણ યોગનું કાર્ય હોવાથી, અને નાગ્નજીતી પણ તેમ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલાં હોવાથી તેમને યોગરૂપ કહેલાં છે.

વ્યસનાવિષ્ટચિત્તાનાં તત્રેચ્છા ન તુ લભ્યતે।।૨૭૭।।
ઈતિ દર્શયિતું પશ્ચાદ્ યુદ્ધમાહ નરેણ હિ।।

દાયજો સિદ્ધિરૂપ છે. તેથી તેના સમ્બન્ધમાં તે કહેલો છે. વ્યસનોમાં જેઓનું ચિત્ત ચોટેંલ હોય તેઓને તેની ઈચ્છા હોય છે. પરન્તુ તે પ્રાપ્ત થતી નથી એમ દર્શાવવા પછી અર્જુન સાથે યુદ્ધ થયાનું કહેલ છે.

યોગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ યોગરૂપ નાગ્નજીતીના દાયજાનું વર્ણન શ્લો.૫૦-૫૧ માં કરેલું છે. વ્યસનીઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોવા છતાં તેમને તે પ્રાપ્ત થતી નથી એમ જણાવવા વ્યસની રાજાઓને પછી અર્જુન સાથે યુદ્ધ થયાનું શ્લો.૫૩-૫૪ માં કહેલ છે.

નિત્યાનિત્યવિવેકાખ્યા ભદ્રા સ્વયમુપાગતા।।૨૭૮।।
ભક્તિરૂપા લક્ષ્મણાઽપિ બલાદ્ બુદ્ધ્યા ચ સઙ્ગતા।।
તસ્યા વિસ્તારકથનં સાત્ત્વિકાનાં ફલે જગૌ।।૨૭૯।।

નિત્યાનિત્યવિવેક નામનાં ભદ્રા પોતાની મેળે આવ્યા. ભક્તિરૂપ લક્ષ્મણાનાં પણ બલને લીધે અને બુદ્ધિથી લગ્ન થયાં. સાત્ત્વિકોનાં ફલ પ્રકરણમાં તેના વિવાહનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોને જાણવાની શક્તિરૂપ ભદ્રાને તેમના ભાઈઓએ જ ભગવાન્‌ને પરણાવ્યાં એટલે તે પોતે જ ભગવાન્‌ને પરણ્યાં. તે વૈરાગ્યરૂપ હતાં, જ્ઞાન, યોગ અને તપ પ્રાપ્ત થતાં વૈરાગ્ય એની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. લક્ષ્મણા ભક્તિરૂપ હતા. આમના વિવાહનું વર્ણન લંબાણથી સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણમાં અધ્યાય ૮૦માં કરેલું છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્‌ને આ બલને લીધે તથા બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલાં (અ.૮૦।૧૭-૩૯).

સર્વાર્થસાધનૈર્યુક્તઃ સ્વતોઽપિ ફલદાયકઃ।।
ફલપ્રકરણે પ્રોક્તઃ કૃષ્ણઃ સર્વહિતપ્રદઃ।।૨૮૦।।

શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પુરુષાર્થ અને સાધનવાળા અને પોતાની મેળે પણ ફલ આપનારા હોવાનું અને સર્વ હિતનું દાન કરનાર હોવાનું આ ફલ પ્રકરણમાં કહેલ છે.

સર્વ મહારાણીઓને શ્રીકૃષ્ણે સર્વ પુરુષાર્થનું દાન કરેલું છે, અને તે સર્વનું હિત કરનારા અને પોતાની મેળે જ ફલ આપનારા હોવાનું આ પ્રકરણમાં કહેલું છે. આ વીર્ય દર્શાવનાર અધ્યાય છે એ સ્પષ્ટજ છે.

અધ્યાય ૫૯:

વિષયાણામ્ ઇન્દ્રિયાણામ્ અનન્તત્વં યદા ભવેત્।।
જ્ઞાનસાધ્યે કર્મસાધ્યે ફલે સ્યાન્ નિર્વૃતિઃ પુરા।।૨૮૧।।
ઇતિ જ્ઞાપયિતું કૃષ્ણઃ સહસ્રાણિ ચ ષોડશ।।
નરાણાં કં સુખં હત્વા દેવાંશ્ચ પરિભૂય હિ।।૨૮૨।।
મહિષીવૃત્તિરૂપાસ્તાઃ કાલદોષનિવૃત્તયે।।
ઉદ્વાહયામાસ મુદા લોકવેદૌ સમર્થયન્।।૨૮૩।।

જ્યારે ભોગના વિષયો અને ઇન્દ્રિયો અનન્ત હોય, ત્યારે પહેલાં જ્ઞાનથી અને કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં ફલ સમ્બન્ધમાં સન્તોષ થાય છે એમ જણાવવા 'નરાણાં'=નરોના 'કં'=સુખ (નર+ક=નરકાસુર)ને હણી અને દેવોનો પરાજય કરી, લોક તથા વેદનું સમર્થન કરતાં શ્રીકૃષ્ણે કાલના દોષોને દૂર કરવા મનની વૃત્તિરૂપ સોળહજાર રાણીઓ (રાજાની કન્યાઓ) સાથે આનન્દથી લગ્ન કર્યાં. (આથી આ યશ ગુણથી કરેલી લીલા છે એમ જણાવેલ છે.)

અવિદ્યાકાર્યરૂપો હિ મુરો નરકરક્ષકઃ।।
તત્પુત્રા પીઠસહિતાઃ પ્રાકૃતાઃ ખાદિવન્મતાઃ।।૨૮૪।।

કારણ કે અવિદ્યાના કાર્યરૂપ મુર નરકનું રક્ષણ કરનારો હતો, પીઠ સહિત તેના પુત્રો ઇન્દ્રિયો વગેરે સાધનવાળા પ્રાકૃત હતા.

પીઠ નરકાસુરનો સેનાપતિ હતો તેની સાથે મુરના પુત્રો યુદ્ધ કરવા આવેલા.

નરકો ભગવત્પુત્રઃ ચતુર્મૂર્તેઃ તપસ્સ્થિતઃ।।
તપસોઽન્તે તપસ્વિભ્યઃ ફલદાતુસ્તુ યાચનાત્।।૨૮૫।।
ભૂમ્યાં જાતો વરઃ પ્રાપ્તો ન વધ્યઃ સકલૈરપિ।।
નારાયણાસ્ત્રયુક્તશ્ચેત્ પરં પુત્રાય તદ્ દદૌ।।૨૮૬।।

ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાન્‌નો પુત્ર નરક તપ કરતો હતો. તપના અન્તે તપસ્વીઓને ફલ આપનાર પાસે (એવી) માગણી કરવાથી તે ભૂમિનો પુત્ર થયો અને તેને એવું વરદાન મળ્યું કે જો તેની પાસે નારાયણાસ્ત્ર હશે, તો કોઈથી પણ તે હણી શકાશે નહીં, પરન્તુ તેણે તે પુત્રને આપ્યું. (નારાયણાસ્ત્ર તેણે પોતાના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું.)

તેન વધ્યો હરેર્જાતઃ તથૈવ સુખમૈહિકમ્।।
દૈવાધીનં તથા પુત્રફલં તત્ર નિવારિતમ્।।૨૮૭।।

તેથી હરિથી હણવા યોગ્ય થયો. તેવી જ રીતે આ લોકનું સુખ દૈવને આધીન છે. અને તે વિષયમાં પુત્રનું ફલ પણ અટકાવેલું છે.

નારાયણાસ્ત્ર તેણે ભગદત્તને આપ્યું એટલે તે તેની પાસે ન હોવાથી જ તે હણી શકાયો. જેમ નરકનો વધ થયો, તેવી જ રીતે અવિદ્યાનાં કાર્ય અહંતા વગેરેથી રક્ષાયેલ, ઇન્દ્રિયો વગેરેથી પુષ્ટ થયેલ, ભૂમિ ઉપર ઉત્પન્ન થયેલ, ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કર્મવાળું નરોનું જે આ લોકનું સુખ છે તે દૈવને અધીન છે. નરકને નારાયણાસ્ત્ર હોય ત્યાં સુધી તે કોઈથી હણી શકાય નહીં, તેવું વરદાન મળેલું. તેના પુત્રને તેવું વરદાન ન હતું તેથી તેને એ અસ્ત્રથી એવું ફળ મળે નહીં. અને મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુને તેને મારી નાખેલ(દ્રોણ પર્વ અ.૨૯).

દૈવાધીનત્વમેતેન વિરક્તો ભક્તિસંયુતઃ।।
ઐહિકામુષ્મિકફલં કૃષ્ણાત્ પ્રાપ્નોત્યસંશયમ્।।૨૮૮।।
યાદવાનાં સમસ્તાનામ્ એવં દાતું હરિસ્તથા।।

આથી દૈવને અધીન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિ સાથે વૈરાગ્યવાળો હોય તે આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં સંશય નથી. સર્વ યાદવોને એવી રીતે ફલ આપવા હરિએ તેમ કર્યું.

સુખ દૈવને અધીન છે એ આથી સિદ્ધ થાય છે. વૈરાગ્ય અને ભક્તિવાળો હોય તેને શ્રીકૃષ્ણ બન્ને લોકનાં ફલ આપે છે જ. સર્વ યાદવોને ફલ આપવામાટે ભગવાને આવી લીલા કરેલી.

અધ્યાય ૫૭:

પરિહાસવિલાસસ્તુ રુક્મિણ્યા યદ્ ઈહોદિતમ્।।૨૮૯।।
તદ્ વાદ્વાચિકતિરોધાનં ગોપીનામિવ કાયિકમ્।।
અભિમાનાદિદોષાણાં નિવૃત્ત્યૈ મધ્યમત્વતઃ।।૨૯૦।।
અન્તિમે ચ તથાઽધ્યાયે માનસં ચ પ્રવક્ષ્યતિ।।
એવં ત્રિધા તિરોભાવો દોષાભાવાય બોધ્યતે।।૨૯૧।।

રુક્મિણી સાથે ભગવાને પરિહાસનો આનન્દ કર્યાનું જે અહીં કહેલ છે તે -જેમ ગોપીઓ પાસેથી કાયાથી તિરોહિત થયેલા તેમ- મધ્યમપણાંને લીધે અભિમાન વગેરે દોષોને દૂર કરવા કરેલું વાણીનું તિરોધાન છે. તેમજ છેલ્લા અધ્યાયમાં મનનું તિરોધાન કહેશે. એવી રીતે દોષો ન રહે તે માટે ત્રણ પ્રકારનો ભગવાન્‌નો તિરોભાવ જણાવેલો છે.

ભગવાન્‌નો વિપ્રયોગ જરા સહન થઈ ન શકે તે પ્રથમ(સર્વથી) હલકો અધિકાર છે. તે વધારે સહન થઈ ન શકે તે મધ્યમ અધિકાર છે, અને તે મુદ્દલ સહન થઈ ન શકે તે ઉત્તમ અધિકાર છે. ભગવાને ભક્તોના દોષ દૂર કરવા કાયાથી, વાણીથી અને મનથી એમ ત્રણ પ્રકારે પોતાનું તિરોધાન કરેલ છે. મનનું તિરોધાન અ.૮૬।૧૫-૨૪માં જણાવેલ છે.

અત્યન્તં કોમલા ભક્તા ન કૃષ્ણરસભોજને।।

સમર્થા ઇતિ દાઢ્ર્યાય તિરોધાનં કરોતિ હિ।।૨૯૨।।

ભક્તો અત્યન્ત કોમળ હોઈ શ્રીકૃષ્ણરસનો ભોગ કરવાની શક્તિવાળા હોતા નથી, તેથી તેઓને દઢ કરવા ભગવાન્ પોતે તિરોહિત થાય છે.

અનેન સર્વભક્તાનાં સામર્થ્યં ચાપિ યચ્છતિ।।
ફલભોગે ફલં ચાપિ તથા દોષં નિવારયન્।।૨૯૩।।

આથી એમ જણાવ્યું છે કે તેવી રીતે દોષ દૂર કરતાં ભગવાન્ સર્વ ભક્તોને ફલનો ભોગ કરવાની શક્તિ અને ફલ પણ આપે છે.

'તેવી રીતે' એટલે પોતાનું તિરોધાન કરીને ભક્તોને ભગવાન્ ફલ અને ફલનો ભોગ કરવાની શક્તિ આપે છે.

અધ્યાય ૫૮:

પુત્રપૌત્રાદિસમ્પત્તિઃ ×ઈ*×અફલપૂર્વમ્ ઉદાહ્રતમ્।।
તત્ર દોષસમુદ્ભાવે દૈત્યેષ્વેવ નિયોજયેત્।।૨૯૪।।
ઇતિ દર્શયિતું રુક્મી હતો રામેણ મઙ્ગલે।।

(* ''ફલં પૂર્વમ્'' પાઠ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે)

પુત્ર-પૌત્ર વગેરેની પ્રાપ્તિ ફલરૂપ હોવાનું પહેલા કહેલું છે, તેમાં દોષ ઉત્પન્ન થતાં ભગવાન્ તેને દૈત્યોનો જ સમ્બન્ધ કરાવે, એમ દર્શાવવા મઙ્ગલ કાર્યમાં બલભદ્રે રુકમીને હણ્યો.

પુત્ર-પૌત્ર વગેરે સમ્પત્તિ ફલરૂપ હોવાનું પાછળ કારિકા ૨૫૨-૨૫૩માં કહેલું છે. તેઓમાં બીજાના સમ્બન્ધને લીધે કોઈ વાર દોષ થાય, તો ભગવાન્ તે દોષ દૈત્યોમાં જ મૂકે છે, એમ દર્શાવવા અનિરુદ્ધના વિવાહરૂપ મઙ્ગલ કાર્યમાં બલભદ્ર રુકમીને હણે છે (શ્લો.૩૬).

અધર્મોદ્વાહજં પાપં તત્રૈવ નિહતં યતઃ।।૨૯૫।।
અતઃ પાપે પ્રતિહતે સુખિનસ્તે સમાગતાઃ।।

કારણ કે અધર્મવાળા વિવાહથી થયેલ પાપ ભગવાને રુકમીમાં જ મૂકેલું, તેથી પાપનો નાશ થતાં યાદવ જાનૈયાઓ સુખી થઈ દ્વારકા પહોંચ્યા.

અનિરુદ્ધને રુકમીએ રોચના પરણાવી. આ વિવાહ અધર્મવાળો થયો (જુઓ શ્લો.૨૫ ઉપરનાં સુબોધિની) તેનું પાપ ભગવાને રુકમીમાં મૂક્યું, તેથી બલભદ્રે રુકમીને હણ્યો, અને યાદવો સુખી થઈ દ્વારકા પાછા આવ્યા(શ્લો.૪૦).

અધ્યાય ૫૯-૬૦:

અતઃ પરં સર્વભાવૈઃ કૃષ્ણો ભક્તાર્થસાધકઃ।।૨૯૬।।
ઇતિ દર્શયિતું પ્રોક્તમ્ ઊષાખ્યાનં મહાદ્ભુતમ્।।
અધ્યાયદ્વિતયેનૈવ વૈરાગ્યેણાપિ ધર્મિણા।।૨૯૭।।

હવે પછી ''શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પ્રકારે ભક્તોનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે'' એમ દર્શાવવા વૈરાગ્ય ગુણ અને ધર્મી જણાવનારા બે અધ્યાયોથી જ ઊષાનું ઘણું અદ્ભુત આખ્યાન કહેલું છે.

ઓગણસાઠ અને સાઠમો અધ્યાય અનુક્રમે વૈરાગ્ય ગુણ અને ધર્મી જણાવનારા છે. આ બે અધ્યાયોમાં ઘણું અદ્ભુત ઊષાનું આખ્યાન કહેલું છે.

તૂષ્ણીં સ્વધર્માન્ સંહૃત્ય જ્ઞાત્વાડપ્યાસ્તે સદા હરિઃ।।
યદોત્કૃષ્ટં ભક્તકાર્યં કુતશ્ચિત્ સિદ્ધિમેતિ હિ।।૨૯૮।।

જ્યારે ભક્તનું ઉત્તમ કાર્ય ક્યાંયથી પણ સિદ્ધ થતું હોય ત્યારે જાણવા છતાં, હરિ પોતાના ગુણોને સંકેલી લઈ સદા શાંત રહે છે.

ચિત્રલેખા અનિરુદ્ધને દ્વારકામાંથી લઈ જવા આવી, ત્યારે ભગવાન્ તે જાણતા હોવા છતાં ચિત્રલેખાને કાંઈ અડચણ આવવા ન દીધી (જુઓ અ.૫।૧૯-૨૦ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

ઈત્યૂષાહરણં જ્ઞાત્વા રક્ષકાંશ્ચ નિવારયન્।।
અનભિપ્રેતકર્તા ચ નારદેન નિવારિતઃ।।૨૯૯।।

તેથી ઊષાએ અનિરુદ્ધનું હરણ કરાવેલ તે જાણીને, અને દ્વારકાનું રક્ષણ કરનારાઓને અટકાવીને યાદવોએ ન ઈચ્છેલું ભગવાને કર્યું. નારદે તેમને શાંત રહેતા અટકાવ્યા.

શ્રીકૃષ્ણ જાણતા હતા કે ઊષા ચિત્રલેખાદ્વારા અનિરુદ્ધનું હરણ કરાવે છે. તેથી દ્વારકાનું રક્ષણ કરનારાને તેમણે રક્ષણ કરતા અટકાવ્યા (અ.૫૯।૧૮ સુબોધિની). અને યાદવોએ ન ઈચ્છેલ અનિરુદ્ધનું હરણ થવા દીધું, ત્યાર પછી પણ ચાર માસ ભગવાન્ શાંત જ રહ્યા અને પાછળથી પણ શાંત જ રહેત, પરન્તુ નારદે દ્વારકા આવી સર્વ વૃતાન્ત કહી, તેમને શાંત રહેતા અટકાવ્યા(અ.૬૦ આરંભની સુબો.કારિ.૩ તથા શ્લો.૧).

એતદર્થં યતો લોકે મુગ્ધભાવસ્થિરો ભવેત્।।
મહાદેવાદિભિર્યુદ્ધં નાટ્યમ્ અત્ર ન સંશયઃ।।૩૦૦।।

ભગવાને તેમ એટલા માટે કરેલું કે જેથી લોકમાં પોતે જાણતા ન હોવાનો વિચાર દૃઢ થાય. મહાદેવ વગેરે સાથે યુદ્ધ કર્યું તે નાટક છે, તેમાં સંશય નથી.

ભગવાન્ ચાર માસ શાંત રહ્યા, અને નારદના કહેવાથી એ જાણવામાં આવ્યું હોય તેમ ત્યાં સુધી પોતાનું અજ્ઞાન જણાવ્યું. મહાદેવ સાથે યુદ્ધ કર્યું તે તો માત્ર નાટક જ હતું.

મહાદેવોક્ત એવાર્થો યતોડયં હરિણા કૃતઃ।।
ભક્તેષુ પક્ષપાતો હિ સર્વદેવેષુ બોધિતઃ।।૩૦૧।।

કારણ કે મહાદેવે કહેલ તે જ આ કાર્ય હરિએ કર્યું. સર્વ દેવોને પોતાના ભક્તો પ્રતિ પક્ષપાત હોવાનું જણાવેલ છે.

મહાદેવે ભગવાન્‌ને જે કરવાની વિનંતી કરી, તે જ તેમણે કર્યું, જુઓ અ.૬૦।૪૫-૪૬. ભક્તો પ્રતિ બધા દેવો પક્ષપાત રાખે છે એમ આ વૃત્તાન્તથી જણાવેલ છે.

તથાપ્યશક્તા નિખિલા ઈતિ બાહૂશ્ચકર્ત હ।।
ભક્તપ્રિયેષુ સર્વેષુ યે કેચિદ્ વિમતાઃ ક્વચિત્।।૩૦૨।।
યાવતા તે ભવિષ્યન્તિ સમ્મતાસ્તત્ કરોતિ હિ।।

છતાં પણ બધા દેવો તેમ કરવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી, ભગવાને બાણના હાથો કાપી નાખ્યા. ભક્તને પ્રિય હોય તે સર્વમાં કેટલાક કોઈ વિષયમાં વિરોધ કરનારા હોય ત્યારે, જેટલું કરવાથી તેઓ અનુકૂલ થાય તે ભગવાન્ કરે છે.

બધા દેવો ભક્તનો પક્ષપાત સમ્પૂર્ણ રીતે કરી શકતા નથી એમ જણાવવા ભગવાને બાણના ૯૯૬ હાથો કાપી નાખ્યા (શ્લો.૪૯ શ્રીસુબોધિની સાથે). ભક્ત (મહાદેવ)ને જે કોઈ પ્રિય હોય, તે સર્વમાં (બાણ જેવા) જે કોઈ અમુક વિષયમાં વિરોધ કરનારા હોય, તેઓ જેટલું કરવાથી વિરોધ તજી સર્વ વિષયોમાં ભક્તને અનુકૂલ થાય, તેટલું સર્વ કાર્ય ભગવાન્ કરે છે, એમ આ કથાથી જણાવેલ છે.

અનિરુદ્ધકથા પ્રોક્તા યાદવાનાં ચ સૂચિકા।।૩૦૩।।
રાજસાનાં ફલં હ્યેતત્ ફલં કૃષ્ણાત્તુ નિર્ગુણમ્।।
એવં ફલપ્રકરણં રાજસેષુ નિરૂપિતમ્।।૩૦૪।।

અનિરુદ્ધની કથા કહી. યાદવોનાં બળે માઝા મૂકેલી એમ તે સૂચવનારી છે. આ રાજસોનું ફલ છે. શ્રીકૃષ્ણથી તો નિર્ગુણ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે રાજસોનું ફલ પ્રકરણ જણાવ્યું.

યાદવોનાં બળે માઝા મૂકી હતી એમ આ અનિરુદ્ધની કથાથી કહેલ છે; કારણ કે ઘણું બળ હોવું એ જ રાજસોનું ફલ છે. સર્વ પ્રકારે સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરવાં તેનેજ રાજસો ફળ માને છે. વાસ્તવિક રીતે શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી તેમને નિર્ગુણ (માયા તેમનાથી હઠી જાય તેવું) ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રકરણ ચોથું: સાત્ત્વિક પ્રકરણ. અ.૬૧-૮૧.

અતઃ પરં સાત્ત્વિકાનાં પ્રક્રિયા વિનિરૂપ્યતે।।
નૃગમોક્ષાદિયજ્ઞાન્તા વસુદેવસ્ય ધીમતઃ।।૩૦૫।।

હવે અહીંથી નૃગની ગરોળાના અવતારમાંથી મુક્તિથી આરમ્ભી બુદ્ધિમાન્ વસુદેવના યજ્ઞના અન્ત સુધીનું સાત્ત્વિકોનું પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

આ સાત્ત્વિક પ્રકરણનો આરમ્ભ અધ્યાય ૬૧ નૃગના વૃત્તાન્તથી થાય છે અને અધ્યાય ૮૧માં કહેલ વસુદેવના યજ્ઞ સુધીનું તે છે. તેથી ૬૧ થી ૮૧ સુધીના એકવીસ અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ થયું.

પ્રમાણાનાં બલં ત્વત્ર સાત્ત્વિકાનાં ન મૃગ્યતે।।
પ્રક્રિયાત્રિતયં ત્વત્ર પ્રમેયાદિ નિરૂપ્યતે।।૩૦૬।।

અહીં સાત્ત્વિકોને પ્રમાણના બલની તો જરૂર નથી. તેથી સાત્ત્વિકોના સમ્બન્ધમાં પ્રમેય વગેરે ત્રણ પેટાપ્રકરણો કહેલાં છે.

સાત્ત્વિક-પ્રમેય, સાત્ત્વિક-સાધન અને સાત્ત્વિક-ફલ એવાં ત્રણ જ પેટાપ્રકરણો છે. તામસ અને રાજસ પ્રકરણો પેઠે આમાં સાત્ત્વિક પ્રમાણ પ્રકરણ નથી, કારણ કે સાત્ત્વિકોમાં સત્ત્વ તો હોય જ, અને તે જ્ઞાનરૂપ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી તે પ્રમાણરૂપ છે. સાત્ત્વિકો સ્વભાવથી જ જાણે છે કે નન્દકુમાર વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ; ભગવાન્ અને ઈશ્વર છે તેથી તેઓને એવું જ્ઞાન કરાવવાની કાંઈ જરૂર ન હોવાથી આ પ્રકરણના ત્રણ જ પેટાપ્રકરણો છે.

સ્નેહસ્તેષાં પૂર્વસિદ્ધ આસક્તિશ્ચાપિ વૈ દૃઢા।।
વ્યસનેનાઽભવન્ શુદ્ધા રાજસાઃ કિન્તુ દોષતઃ।।૩૦૭।।

સંસ્કારમાત્રાત્ પુષ્ટ્યા ચ સમ્પત્ત્યા ×ઈ*×અચોદ્ધૃતાઃ સદા।।
અતો દોષનિવૃત્તિર્હિ સર્વેષામ્ અત્ર વર્ણ્યતે।।૩૦૮।।

(* અહિં 'ચોદ્ધતાઃ' પાઠ હશે એમ જણાય છે)

તે (રાજસો તથા તામસો) ને ભગવાન્માં સ્નેહ પહેલાં થયેલો, અને દૃઢ આસક્તિ પણ થયેલી જ. પરન્તુ માત્ર સંસ્કારથી થયેલા દોષને લીધે અને ભગવાન્ની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલી સમ્પત્તિને લીધે તેઓ સદા ઉદ્ધત રહેતા. તેથી આ પ્રકરણમાં સર્વના દોષ દૂર કરવાનું કહેલ છે.

આ પ્રકરણમાં કોઈક સ્થળે રાજસ અને તામસ ભક્તોનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. તેઓને ભગવાન્માં સ્નેહ અને આસક્તિ થયેલ હોવા છતાં, સંસ્કાર તથા સમ્પત્તિને લીધે તેઓ ઉદ્ધત રહેતા. તેથી ભગવાન્ તેઓના પણ દોષ દૂર કરે છે. દોષ દૂર થતાં તેઓ પણ સાત્ત્વિક થાય છે, તેથી આ સાત્ત્વિક પ્રકરણ જ છે.

અ.સાત્ત્વિક પ્રમેયપ્રકરણ. અધ્યાય ૬૧ થી ૬૬।૬૭ અને ૭૯
નૃગઃ પૂર્વતનો ભક્તઃ સાત્ત્વિકો ધાર્મિકસ્તથા।।
અતિદાનેન દુઃખં સ પ્રાપ્ય કૃષ્ણેન મોચિતઃ।।૩૦૯।।

નૃગ પહેલાંનો ભક્ત હતો. તે સાત્ત્વિક તેમજ ધર્મવાળો હતો. ઘણું દાન કરવાથી તે દુઃખ પામ્યો, શ્રીકૃષ્ણે તેને દુઃખમાંથી છોડાવ્યો.

વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુ (જુઓ ૯।૬।૪) નો નૃગ પુત્ર હતો (શ્લો.૧૦). તેથી આ પહેલાંનો ભક્ત હતો. તે સાત્ત્વિક અને ધર્મવાળો હોવા છતાં દાન કરવામાં જ આસક્ત હોવાથી દુઃખી થયો (શ્લો.૧૬-૨૪). શ્રીકૃષ્ણે જ તેને ગરોળાના અવતારથી છોડાવ્યો(શ્લો.૫).

આજ્ઞેચ્છાऽભાવતો દોષમ્ અભિમાનાત્તુ કેચન।।
અત્યન્તમ્ આગ્રહો ધર્મે વિચારાદેરભાવતઃ।।૩૧૦।।
દુઃખભોગાય ભવતિ કૃષ્ણાદ્ અન્યત્ર સર્વથા।।

ભગવાન્ની આજ્ઞા અને ઈચ્છા તેવું તે દાન કરે તેવી ન હોવાથી તેને દોષ લાગવાનું કેટલાક કહે છે, કેટલાક તો અભિમાનને લીધે દોષ લાગવાનું કહે છે. વિચાર વગેરે ન કરતાં ધર્મમાં અત્યંત આગ્રહ રાખવો એ દુઃખ ભોગવરાવનારૂં છે. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજામાં આગ્રહ સમ્પૂર્ણ પ્રકારે દુઃખ ભોગવરાવનાર થાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે ભગવાન્ની આજ્ઞા વિના અને તેમની ઈચ્છા વિના નૃગે દાન કર્યા કર્યું એ તેનો દોષ હતો. બીજાઓ એમ માને છે કે તેને અભિમાન હતું એ તેનો દોષ હતો. શ્લો.૧૨માં અસંખ્ય ગાયોનું દાન કર્યાનું તેણે કહેલ છે. તેથી તેને દાન કર્યાનું અભિમાન હતું એમ તેઓને જણાય છે. વસ્તુતઃ ભગવાન્ની આજ્ઞા અથવા ઈચ્છાનો વિચાર કર્યા વિના ધર્મમાં અત્યંત આગ્રહ રાખવાથી જ તેને ઘણું દુઃખ થયેલું. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા હરકોઈમાં અત્યંત આગ્રહ રાખવાથી દુઃખ ભોગવવું
પડે છે.

ભક્તિયોગે તુ ભગવાંસ્તાદશમપિ મોચયેત્।।૩૧૧।।
તથા યથા ન કુરુતે તદર્થં તાદશં હરિઃ।।
કૃકલાસં સર્વવધ્યં સર્વક્ષોભાચ્ચકાર હ।।૩૧૨।।

તેવો પણ જો ભક્તિવાળો હોય તો ભગવાન્ તેને દુઃખમાંથી છોડાવે. જે પ્રકારે તેમ ન કરે તે માટે તેવા (નૃગ)ને હરિએ સર્વને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી સર્વે વધ કરવા યોગ્ય ગરોળો બનાવ્યો.

તેવો ધર્મમાં અત્યંત આગ્રહ રાખનારો પણ જો ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરનારો હોય તો ભગવાન્ તેને દુઃખમાંથી છોડાવે છે. તે ધર્મમાં અથવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈમાં અત્યંત આગ્રહ ન રાખે, તેમ કરવા, ભગવાને તેને સર્વને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવનાર ગરોળો બનાવ્યો.

યથૈકો બ્રાહ્મણઃ ક્રુદ્ધઃ તથૈવૈકત્ર કર્મણિ।।
યાવન્તો યોગમાપન્નાઃ તાવતાં ક્લેશદં તુ તત્।।૩૧૩।।
અતોઽન્યત્ર વ્યસનિનો ધર્માદિષુ યથાયથમ્।।
દુઃખભાજો ભવન્ત્યેવ તસ્માત્ કૃષ્ણે તદાચરેત્।।૩૧૪।।

જેમ એક કર્મમાં (કર્મ કરવાથી) એક બ્રાહ્મણને ક્રોધ થયો, તેમ ગરોળા સાથે જેટલા સમ્બન્ધમાં આવેલ તે બધાને તે દુઃખ આપનારું હતું. તેથી શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા ધર્મ વગેરેમાં વ્યસન કરનારાઓ ધીરે-ધીરે દુઃખી થાય છે જ. તેથી શ્રીકૃષ્ણમાં જ તે કરવું.

નૃગે એક બ્રાહ્મણની ગાય બીજાને આપી દીધી, તે કર્મથી બ્રાહ્મણને ક્રોધ થયો. તેમ ગરોળા સાથે જેટલા સમ્બન્ધમાં આવે તે બધાને તેને જોઈ અણગમો તથા દુઃખ થાય. તેથી શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા હરકોઈમાં ધર્મ વગેરેમાં પણ વ્યસન કરવાથી ધીરે-ધીરે દુઃખ થાય છે જ. તેથી બીજામાં વ્યસન ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણમાં જ વ્યસન કરવું.

અસંખ્યાતત્વકથને દષ્ટાન્તત્રયમીરિતમ્।।
તામસાદિવિભેદેન ગુણાશ્ચાપિ ત્રિધા મતાઃ।।૩૧૫।।

અસંખ્ય ગાયોનું દાન કર્યાનું કહેવામાં તામસ વગેરે ભેદથી ત્રણ દષ્ટાન્તો કહેલાં છે, અને ગુણો પણ ત્રણ પ્રકારના વિચારેલા છે.

નૃગે અનંત ગાયોનું દાન કરેલું એમ જણાવવા તેણે; ૧.પૃથ્વીના રજકણોનું, ૨.આકાશના તારાઓનું અને ૩.વૃષ્ટિની ધારાઓનું, એવાં ત્રણ દષ્ટાન્તો કહેલાં છે. ત્રણ અનુક્રમે તામસ, સાત્ત્વિક અને રાજસ છે (શ્લો.૧૨ સુબોધિની સાથે). આ દષ્ટાન્તો તેણે અભિમાન હોવાથી કહેલાં નથી પણ દાનનું અનંતપણું દર્શાવવા કહેલાં છે તેથી અભિમાન તેનો દોષ ન હતો. પરન્તુ દાન ધર્મનું વ્યસન જ તેનો દોષ હતો. શ્લો.૨૫માં તેના ત્રણ ગુણો પણ કહેલા છે (શ્લો.૨૫ સુબોધિની સાથે).

અતસ્તામસધર્મેષુ ભ્રમસ્તસ્ય ફલિષ્યતિ।।
અતોઽત્ર ધર્મનિર્ધારે દોષાભાવો ગુણઃ સ્મૃતઃ।।૩૧૬।।
ગુણસ્તુ દોષ એવ સ્યાદ્ ઇતિ દાનં તથોદિતમ્।।

તેથી તામસ ધર્મોમાં તેને ભ્રમ થવાનો. તેથી ધર્મનો નિર્ણય કરવાના આ વિષયમાં દોષ ન હોવો એ ગુણ કહેલ છે, અને ગુણ તો દોષરૂપ જ થાય. તેથી દાન દોષરૂપ હોવાનું કહેલ છે.

દોષ ન હોવો તે ધર્મના વિષયમાં ગુણ છે. (નૃગે દોષ કરેલો, એક બ્રાહ્મણની ગાય બીજાને આપેલી) ધર્મના વિષયમાં ગુણ દોષરૂપ જ છે. ધર્મમાં ઘણી આસક્તિ રાખવાથી નૃગને દુઃખ થયું.

ધર્મમાર્ગે બ્રાહ્મણાનાં ક્ષોભં નૈવ સમાચરેત્।।૩૧૭।।
મુખ્યે તુ સર્વભૂતાનાં ન કિઞ્ચિત્ તસ્ય નશ્યતિ।।

ધર્મમાર્ગમાં બ્રાહ્મણોને ઉદ્વેગ થાય તેવું ન જ કરવું. મુખ્ય માર્ગમાં તો સર્વ પ્રાણીઓને સંતાપ થાય તેવું ન કરવું. તેમ ન કરે તેને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી.(મુખ્ય માર્ગમાં એટલે ભક્તિમાર્ગમાં.)

તથાઽર્થે બાન્ધવાનાં ચ કામે સ્વાત્મનિ તત્ તથા।।૩૧૮।।
મોક્ષે ત્વીશસ્ય સતતં ચતુર્ભિઃ તન્નિરૂપ્યતે।।

તેવી રીતે અર્થ સમ્બન્ધમાં બાંધવોને અને કામમાં પોતાના આત્માની અંદર રહેલાને અને મોક્ષમાં તો ઈશ્વરને ન થાય તેવું કરવું જોઈએ. તે ચાર અધ્યાયોથી કહેલું છે.

ધર્મમાં બ્રાહ્મણોને સંતાપ ન થાય તેમ કરવું જોઈએ એ ૬૧મા અધ્યાયમાં કહ્યું. અર્થમાં બાંધવોને સંતાપ ન થાય તેવું કરવાનું ૬૨મા અધ્યાયમાં કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણના બાંધવ બલભદ્રને ક્રોધ થાય તેવું યમુનાએ કર્યું×ઈ*×અ. બલભદ્રે બોલાવવા છતાં ગયાં નહીં તેથી યમુનાને ભય થયો. તેવી જ રીતે પોતાના આત્મા ભગવાન્ પ્રતિ ઈર્ષ્યા રાખી તેમને ક્રોધ થાય તેવું પૌંડ્રકે કર્યું તેથી તેને કામ પ્રાપ્ત ન થયો, આ ૬૩મા અધ્યાયમાં કહેલું છે. દ્વિવિદે ભગવાન્ના આવેશવાળા બલદેવને ક્રોધ થાય તેમ કર્યું તેથી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થયો. રામાવતારમાં તે ભક્ત હતો (અ.૬૪।૨ સુબોધિની), છતાં તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થયો.

(* યમુનાના બાંધવ યમને ક્રોધ થાય તેવું યમુનાએ કર્યું એમ વેદમાં કહેલા યમ અને યમીના સંવાદથી જણાય છે. તેથી યમુનાનો ભગવાન્ની પ્રાપ્તિરૂપ સ્વાર્થ તેમને સિદ્ધ ન થયો–યોજના. ૬૨મા અધ્યાયમાં આ સંવાદનો ઉલ્લેખ પણ નથી)

યથા નૃગસ્ય ધર્મો ન યમુનાયાસ્તથા નિજઃ।।૩૧૯।।
સ્વાર્થઃ સિદ્ધઃ તથા કામઃ પૌણ્ડ્રકસ્ય તથા ગતિઃ।।
દ્વિવિદસ્યાપિ નો સિદ્ધઃ તત્તન્મૂલવિરોધતઃ।।૩૨૦।।

જેમ નૃગને ધર્મ ફળ્યો નહીં, તેમ યમુનાને પોતાનો અર્થ સિદ્ધ થયો નહીં. તેવી રીતે પૌંડ્રકને કામ સિદ્ધ થયો નહીં અને દ્વિવિદને પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો નહીં, કારણકે તે-તે પુરુષાર્થના મૂલ સાથે તેમનો વિરોધ થયેલો.

બલભદ્રમાં ભગવાન્નો આવેશ હોય ત્યારે તેમનો વિરોધ કરવાથી ભગવાન્નો વિરોધ થાય. આ કારિકામાં ચારેનાં દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે, તે ઉપર જણાવેલા છે. પોતાના કુદરતી માર્ગે વહેવું એ યમુનાનો અર્થ સિદ્ધ ન થયો એમ જણાય છે(જુઓ અ.૬૨।૩૧).

અનિરુદ્ધે દ્વયોઃ કાર્યં તેન કૃષ્ણો બલસ્તથા।।
અન્તરાન્તરભાવેન ભિન્નાર્થવિનિવારકૌ।।૩૨૧।।

અનિરુદ્ધમાં બેનું કાર્ય છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ અને (શ્રીકૃષ્ણે) અંદર આવેશ કરેલી સ્થિતિથી બલભદ્ર, એ બે જુદા-જુદા કાર્યને અટકાવનારા કહેલા છે.

અનિરુદ્ધ વ્યૂહનું કાર્ય ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું છે. ધર્મનો વિરોધ કરનાર કોઈ ન હોય, તો ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું રહે નહીં. તેથી ધર્મનું રક્ષણ થાય તે માટે ધર્મનો વિરોધ કરનાર તથા તેનું રક્ષણ કરનાર એવા બેની જરૂર પડે છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણે પોતે, અને શ્રીકૃષ્ણના આવેશવાળા બલભદ્રે આ કાર્યો કરેલાં છે, તેથી ભગવાન્ની લીલાનું નિરૂપણ કરતાં આ પ્રકરણમાં બલભદ્રે કરેલાં કાર્ય કહેલાં છે.

અધ્યાય ૬૨:

યમુનાકર્ષણં કાર્યં પશ્ચાજ્જ્ઞાતાશ્ચ ગોપિકાઃ।।
શ્રુતપૂર્વા બલં દૃષ્ટ્વા રેમિરે લૌકિકાસ્તુ તાઃ।।૩૨૨।।

બલભદ્રે યમુનાને ખેંચી તે વીર્યનું કાર્ય છે, અને પછી જેમણે (ભગવાને કરેલ રાસનું) શ્રવણ કરેલ તે પાછળથી ઉત્પન્ન કરેલી ગોપીઓએ બલભદ્રને જોઈ તેમની સાથે રમણ કર્યું. તેઓ તો લૌકિક હતી.

આ ગોપીઓએ પણ બલભદ્ર સાથે નહીં પરન્તુ બલભદ્રમાં જેમનો આવેશ હતો તેવા ભગવાન્ સાથે જ રમણ કરેલું, અને તેમણે જ યમુનાને ખેંચેલી. (શ્લો.૨૭ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

સાત્ત્વિકાસ્તુ પરં સઙ્ગાદ્ દોષસ્તાસાં ચ નાશ્યતે।।
ગોપીનાં કૃષ્ણદેવસ્ય શિષ્ટાનાં સાત્ત્વિકત્વતઃ।।૩૨૩।।
સત્સઙ્ગાત્ સુખમુત્પન્નં નિત્યં કૃષ્ણકથા યતઃ।।

પહેલાંની ગોપીઓએ તો સઙ્ગથી સાત્ત્વિક થઈ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કર્યા અને તે ગોપીઓના શ્રીકૃષ્ણદેવ સમ્બન્ધી દોષનો નાશ કરવામાં આવ્યો. બીજીઓને સાત્ત્વિકપણાંને લીધે સત્સઙ્ગથી સુખ થયું, કારણ કે તેઓ સદા શ્રીકૃષ્ણની કથા કરતા હતા.

પહેલાંની ગોપીઓ તો બલભદ્રના સઙ્ગથી સાત્ત્વિક થઈ અને શ્રીકૃષ્ણ કૃતઘ્ન છે એવો તેમના ઉપર તેઓ જે દોષ મૂકતી તેનો નાશ થયો. નન્દ વગેરે બીજાઓને પણ બલભદ્રના સત્સઙ્ગથી સુખ થયું, કારણ કે તેઓ સદા શ્રીકૃષ્ણની કથા કરતા હતા.

દેવાદીનાં તુ સમ્મત્યૈ દૈત્યાનાં દેવરૂપિણામ્।।૩૨૪।।
મધુધારાદિકં પ્રોક્તં વસ્ત્રદાનાદિકં તથા।।

દેવો વગેરેની સમ્મતિ દર્શાવવા દેવોનું રૂપ ધારણ કરનાર દૈત્યોએ મધુની ધારા વગેરે, અને દેવોએ વસ્ત્ર વગેરે આપ્યાનું કહેલ છે.

અમૃતમથન સમયે લક્ષ્મી સાથે વારુણી ઉત્પન્ન થયેલી. તે વૃક્ષોની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા બધા વૃક્ષોમાં રહે છે અને દૈત્યોને આપવામાં આવેલી. તેથી તે તેમના રાજા વરુણને અધીન છે. જે વૃક્ષોમાં વારુણી રહેતી હોય તેમાંથી જ મધુ એટલે મદિરાની ધારા નીકળે છે. વારુણીએ મધુની ધારા આપી વનને સુગંધિત કર્યું (શ્લો.૧૯-૨૦ સુબોધિની) ભગવાન્‌ની ચોથી શક્તિ કાંતિએ (જુઓ.૧૦।૩૬।૫૫) બલભદ્રને ઘણા કિંમતી આભૂષણો, શ્યામ વસ્ત્રો અને માલા આપ્યા (શ્લો.૨૯). તેમનાં કાર્યમાં દેવોની સમ્મતિ હોવાનું આથી જણાવેલ છે.

અધ્યાય ૬૩:

કામો લોકે હિ સન્માનં કૃષ્ણત્વે તદ્ભવેદ્ ધ્રુવમ્।।૩૨૬।।
પૌણ્ડ્રકસ્તુ તતો જાતો માત્સર્યાત્ કૃષ્ણરૂપધૃક્।।

લોકમાં સન્માન થાય તે કામ. શ્રીકૃષ્ણપણું હોય તો લોકમાં તે ચોક્કસ થાય. તેથી પૌણ્ડ્રકે તો શ્રીકૃષ્ણની ઈર્ષ્યાથી શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ ધારણ કર્યું.

મૂલે કૃત્વા વિરોધં હિ લોકે નષ્ટસ્તથાઽનુગઃ।।૩૨૬।।
પ્રમેયબલમાસાદ્ય મુક્તઃ પૂર્વો ન ચાપરઃ।।

મૂલ સ્વરૂપ સાથે વિરોધ કરીને લોકમાં તે નાશ પામ્યો. તેમજ તેને અનુસરનારો પણ નાશ પામ્યો. પ્રમેયબલ પ્રાપ્ત કરીને પહેલાં કહેલો મુક્તિ પામ્યો, પરન્તુ બીજો મુક્તિ ન પામ્યો.

બાલકોના ચડાવવાથી પોતાને વાસુદેવ માની તેણે શ્રીકૃષ્ણનો વિરોધ કર્યો અને તેથી તેનો તથા તેને અનુસરનાર કાશીના રાજાનો લોકમાં નાશ થયો. પૌણ્ડ્રકની પ્રમેયબલથી મુક્તિ થઈ, કારણ કે હરકોઈ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખવાથી મુક્તિ થાય છે જ, પરન્તુ કાશીના રાજાને મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ.

વાક્યેનૈવ તુ કર્તવ્યમ્ અવિરોધેન વા ક્વચિત્।।૩૨૭।।
ન ત્વન્યથા તીર્થદેવ-ક્ષેત્રૈર્ભક્ત્યાઽપિ કુત્રચિત્।।

ભગવાન્‌ના વિરોધીને ભગવાન્‌નાં વચનથી જ સહાય્ય કરવી, અથવા ભગવાન્‌નો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે કોઈવાર કરવી, પરન્તુ ભક્તિને લીધે પણ તીર્થના દેવોએ તથા તીર્થોએ કોઈ પ્રસઙ્ગે બીજા પ્રકારે સાહાય્ય કરવી નહીં.

ભગવાન્‌ના વિરોધીનો પક્ષ લેવો હોય તો ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી જ અથવા ભગવાન્‌નો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે જ લેવાય. અમૃતમંથન સમયે ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી દેવોએ દૈત્યો સાથે સહકાર કરેલો. વિદુર ભગવાન્‌નો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે જ દુર્યોધનના પક્ષમાં રહેલો. ભગવાન્‌ની આજ્ઞા વિના અથવા તેમનો વિરોધ થાય તેવી રીતે જે તેમના વિરોધીનો પક્ષ લે તેનો નાશ જ થાય. કાશીના રાજાનો તેવી રીતે પૌંડ્રકનો પક્ષ લેવાથી વિનાશ થયો. તીર્થો અને તીર્થના દેવોને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે. પોતાના ભક્તોનો પક્ષ લેવામાં પણ તેમણે આ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

અતઃ કાશ્યપિ નિર્દગ્ધા મહાદેવોઽપિ વારિતઃ।।૩૨૮।।
તથાઽન્યાન્યપિ રૂપાણિ પ્રકટે મુરવૈરિણિ।।

તેથી જ્યારે મુરારિ પ્રકટ હતા ત્યારે કાશી પણ બળી ગઈ. મહાદેવનો પણ પરાભવ થયો, અને બીજા સ્વરૂપોનો પણ પરાભવ થયો.

મુરારિ પ્રકટ હતા, ત્યારે તેમની આજ્ઞા વિના તેમનો વિરોધ થાય તેવી રીતે કાશીના રાજાના પુત્ર સુદર્શનનો પક્ષ લેવાથી તીર્થ કાશી બળી ગઈ (શ્લો.૪૧), અગ્નિરૂપ મહાદેવનો પણ પરાભવ થયો (શ્લો.૨૮,૨૯,૩૯,૪૦). શ્લો.૪૩માં આ ભગવાન્‌નાં કાર્યનાં શ્રવણનું ફલ કહેલું હોવાથી આ યશ ગુણનું કાર્ય છે.

અધ્યાય ૬૪:

ચોસઠમા અધ્યાયમાં બલભદ્રનું ચરિત્ર કહેલ છે. બલભદ્રનું પરાક્રમ તો ગયા અધ્યાયથી જ જણાય છે. કારણ કે બલભદ્ર દ્વારકા હતા ત્યાં સુધી પૌણ્ડ્રક શ્રીકૃષ્ણ પાસે દૂત મોકલવાનું સાહસ કરી શક્યો ન હતો. તે નન્દના વ્રજમાં ગયેલ ત્યારે જ તેણે દૂત મોકલેલ (અ.૬૩।૧ અ.૬૪ ના શ્રીસુબોધિનીની આરમ્ભની કારિકા ૧). વળી આ અધ્યાયમાં બલભદ્રે દ્વિવિદને હણ્યો તે જ કથા કહેલી છે. તેમણે રમતમાં તેને હણ્યો એ શ્રીગુણનું કાર્ય સ્પષ્ટ છે. તેથી આ અધ્યાય સમ્બન્ધી નિબન્ધમાં વિચાર દર્શાવેલ નથી.

અધ્યાય ૬૫:

દોષોત્પત્ત્યૈવ તે ત્યાજ્યાઃ તેન નાત્રોક્તદૂષણમ્।।૩૨૯।।
પાણ્ડવાદિસમસ્તાનાં દોષોઽપ્યત્ર નિવાર્યતે।।

દોષ ઉત્પન્ન થવાથી જ તેઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય થયેલા, તેથી આ વિષયમાં જણાવેલો દોષ નથી. અહીં પાણ્ડવ વગેરે સર્વનો દોષ પણ દૂર કરવામાં આવે છે.

કૌરવોને અભિમાન થયેલ (શ્લો.૨૪-૨૮), એ દોષને લીધે તેઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય થયેલા. તેથી શ્રીકૃષ્ણના આવેશવાળા બલભદ્રે હસ્તિનાપુરને ગઙ્ગામાં નાખવા ખેંચ્યું (શ્લો.૪૧). પછી કૌરવોએ અભિમાન તજ્યું અને બલભદ્રને શરણ આવ્યા (શ્લો.૪૩). તેથી બલભદ્ર પ્રસન્ન થયા, એટલે તેમણે તેઓના ઉપર કૃપા કરી તેમને અભય આપ્યું (શ્લો.૪૦), તેમાં કાંઈ દોષ નથી. આ કાર્યમાં પાણ્ડવો પણ કૌરવો સાથે સામેલ રહેલા એમ શ્લોક ૨૮માં અર્જુનનું નામ હોવાથી જણાય છે. તેથી કૌરવોનો તેમજ પાણ્ડવોનો અભિમાનરૂપ દોષ દૂર કરેલો છે.

અધ્યાય ૬૯:

તથા વૈષ્ણવમુખ્યસ્ય નારદસ્ય વિરક્તયે।।૩૩૦।।

તેવી રીતે પોતાનો વૈરાગ્ય જણાવવા મુખ્ય વૈષ્ણવ નારદનો દોષ પણ અહીં દૂર કરવામાં આવે છે.

'દોષ પણ અહીં દૂર કરવામાં આવે છે' એમ ઉપર કહ્યું તેનો અહીં પણ સમ્બન્ધ છે. પોતાનો વૈરાગ્ય ગુણ નારદને જણાવી ભગવાન્ પોતાના તે ગુણના અજ્ઞાનરૂપ નારદનો દોષ દૂર કરે છે. ભગવાન્ તેને પોતાનો આ ગુણ પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ દેખાડ્યા પછી શ્લો.૪૦ થી જણાવે છે.

એવં પ્રમેયરૂપો હિ હરિર્દોષં ન્યવારયત્।।૩૩૧।।

ધર્મ આચરીને પત્નીઓનો અને નીતિથી યાદવ ક્ષત્રિયોનો, એ પ્રમાણે પ્રમેયરૂપ હરિએ સર્વના દોષ દૂર કર્યા.

ભગવાન્ અરુણનો ઉદય થાય ત્યારથી ધર્મનું આચરણ કરતા, તે તેમની પત્નીઓ વિરહ થવાના ભયથી સહન ન કરતાં કૂકડાને દોષ દેતી (શ્લો.૧). તે ધર્મનું આચરણ સહન ન કરવારૂપ તેઓનો દોષ ભગવાને ધર્મનું આચરણ કરી (શ્લો.૪-૧૩) દૂર કર્યો. યાદવો નીતિ જાણતા નહીં. તેથી તેઓ એવા મતના હતા કે પ્રથમ જરાસંધ સાથે યુદ્ધ કરી તેને હણી તેણે કેદ કરેલ રાજાઓને છોડાવવા અને પછી યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં જવું (શ્લો.૪૫ સુબોધિની). આ તેમનો દોષ ભગવાને ઉદ્ધવને પ્રશ્ન કરી તેનો મત જણાવી, તેમને નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કરાવી દૂર કર્યો. એ પ્રમાણે પ્રમેયરૂપ ભગવાને આ સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણમાં સર્વના દોષ દૂર કર્યા.

સાધનપ્રક્રિયાં વક્તું સાધનાન્તરમુક્તયે।।
રાજ્યાદ્ ભ્રંશસ્તથા દુઃખં રાજ્ઞામ્ અત્ર નિરૂપ્યતે।।
સાધને નારદો મુખ્યઃ તસ્યાપિ પ્રર્થનોચ્યતે।।

બીજા સાધન તજી દે તે માટે સાધન પ્રકરણ કહેવા માટે અહીં રાજાઓના રાજ્યની હાનિ અને દુઃખ કહેલાં છે. સાધનમાં નારદ મુખ્ય છે, તેની પણ પ્રાર્થના અહીં કહેલી છે.

દોષ દૂર કરવાના પ્રસઙ્ગમાં રાજાઓને દુઃખ થયાનું (શ્લો.૨૩-૪૦) કેમ કહેલ છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે હવે સાધન પ્રકરણનો આરમ્ભ કરવાનો છે. તેથી ભગવાન્ સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી એમ જણાવવા રાજાઓનાં રાજ્યની હાનિ અને દુઃખ કહેલાં છે. વળી રાજ્ય દોષરૂપ છે, અને રાજ્યની હાનિ એ દોષના નાશરૂપ છે. તેથી આ પ્રકરણમાં તેનો સમાવેશ કરેલો છે. સાધન આચરવામાં નારદનો ઉપદેશ મુખ્ય છે. તે પણ અહીં ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરે છે (શ્લો.૩૭-૪૪). તેથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે વાસ્તવિક સાધન પણ ભગવાન્ જ છે. બીજા સાધન; કરવા યોગ્ય નથી.

આ.સાત્ત્વિક સાધનપ્રકરણ. અધ્યાય ૬૭।૬૮-૭૪ અને ૮૦

સાત્ત્વિક પ્રકરણ ૬૧-૮૧ સુધીના ૨૧અધ્યાયોનું છે. તેના ત્રણ વિભાગ છે ૧.સાત્ત્વિક પ્રમેય ૨.સાત્ત્વિક સાધન અને ૩.સાત્ત્વિક ફલ. દરેક વિભાગ સાત-સાત અધ્યાયોનો છે. કેટલાક એમ માને છે કે અનુક્રમે ૬૧-૬૭, ૬૮-૭૪ અને ૭૫-૮૧ અધ્યાયોના આ ત્રણ વિભાગો છે. સુબોધિની પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનો મત એવો હોવાનું જણાય છે કે અનુક્રમે ૬૧-૬૬ અને ૭૯, ૬૭-૭૨ અને ૮૦ તથા ૭૩-૭૮ અને ૮૧ અધ્યાયોનાં આ ત્રણ પ્રકરણો છે. આ વિષય સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણનાં સુબોધિનીઅનુવાદના ઉપોદ્‌ઘાતમાં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચાયેલ હોવાથી અહીં વિશેષ વર્ણન કરેલ નથી.

સામર્થ્યે વિદ્યમાનેડપિ સ્વયં જ્ઞાત્વાડપિ સર્વથા।।૩૩૩।।
કૃષ્ણાજ્ઞાં વા સહાયં વા લબ્ધ્વૈવેષ્ટપરો ભવેત્।।
તદા તુ હરિરાગત્ય હિતં વક્તિ કરોતિ ચ।।૩૩૪।।

કાર્ય કરવાની શક્તિ હોવા છતાં પણ, પોતે તે કેમ કરવું તે સમ્પૂર્ણ રીતે જાણતો હોવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા અથવા તેમનું સાહાય્ય પ્રાપ્ત કરીને જ ઈચ્છેલું કર્મ કરવાનો ઉદ્યોગ કરવો. તેમ કરીએ ત્યારે તો હરિ પધારીને કલ્યાણકારક વચન કહે છે અને તેવું કાર્ય કરે છે.

ભગવાને જણાવેલ સાધનનો અથવા સાધનની મર્યાદાનો આ પ્રકરણમાં બોધ કરેલ હોવાથી, આ સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ છે.

સાધને સર્વથા નીતિઃ કર્તવ્યેતિ પ્રબોધયન્।।
ઉદ્ધવં મુગ્ધભાવેન પૃચ્છતિ સ્મ કરોતિ ચ।।૩૩૫।।

સાધન કરવામાં સમ્પૂર્ણ રીતે નીતિ સાચવવી જોઈએ, એવો બોધ કરતાં ભગવાન્ અજ્ઞાનપણાંની સ્થિતિ ધારણ કરીને ઉદ્ધવને પ્રશ્ન કરે છે અને તેના ઉત્તર પ્રમાણે કાર્ય કરે છે.

ભગવાન્ સર્વજ્ઞ છે, છતાં યાદવોના જુદા મત જાણીને પોતે અજ્ઞાની હોય તેમ તેઓને નીતિનો બોધ કરવા, શું કરવું જોઈએ તેવો ઉદ્ધવને પ્રશ્ન કરે છે (અ.૬૭।૪-૬), અને ઉદ્ધવ જે ઉત્તર આપે છે તે પ્રમાણે જ પછી કાર્ય કરે છે. તેથી સડસઠમો તથા અડસઠમો અધ્યાય, સાધન પ્રકરણના ઉપોદ્‌ઘાત જેવા જ હોવાથી તેમનો સાધન પ્રકરણમાં સમાવેશ કરેલો છે.

અધ્યાય ૬૮:

યાવત્ કર્તું હિ જીવાનાં શક્યં તાવદ્ વદત્યયમ્।।
સાહાય્યં વાડત્ર કુરુતે તાવદ્ યેન ભવેત્ ક્રિયા।।૩૩૬।।
ઈતિ બોધયિતું કૃષ્ણઃ સમ્ભૃત્યા સર્વયા ગતઃ।।
સર્વભાવેન પૂજાર્થં શ્રદ્ધાદીનાં ચ વૃદ્ધયે।।૩૩૭।।

જેટલું કરવાનું જીવોથી બની શકે તેટલું કરવાનું આ ઉદ્ધવ કહે છે. અને જેટલાથી કાર્ય થઈ શકે તેટલી સાહાય્ય (ભગવાન્) કરે છે એમ જણાવવા શ્રીકૃષ્ણ; સર્વ સાધન સાથે પાણ્ડવો સર્વ ભાવથી પૂજન કરે અને તેમની શ્રદ્ધા વધે તે માટે ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા.

અ.૬૮।૧ થી ૧૦ સુધીના શ્લોકોથી ઉદ્ધવ; ભગવાન્ના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. તેમાં જીવોથી જેટલું કાર્ય થઈ શકે તેટલું કરવાનું તે કહે છે, અને ભગવાન્ પણ જેટલાથી રાજસૂય યજ્ઞ થઈ શકે તેટલી સાહાય્ય આપવા પોતાનાં સર્વ સાધનો સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યાનું કહેલ છે (શ્લો.૧૨-૧૭).

અધ્યાય ૬૯:

શત્રૂણાં દષ્ટિદોષાય ભક્તમાહાત્મ્યસિદ્ધયે।।
ક્વચિદ્ એકોઽપિ વેષેણ દષ્ટાદષ્ટપ્રકારતઃ।।૩૩૮।।
યથા ભીમસ્ય સામર્થ્યં દત્વા મૃત્યુશ્ચ બોધિતઃ।।

શત્રુઓની દષ્ટિમાં ભગવાન્નો દોષ જણાય અને ભક્તનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય તે માટે કોઈવાર એકલા(સૈન્ય વિના) પણ વેષ બદલીને જાણી શકાય અને ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે-જેમ ભીમને પોતાનું સામર્થ્ય આપીને જરાસન્ધનું મૃત્યુ જણાવ્યું તેમ-ભક્તનું કાર્ય સિદ્ધ કરેછે.

ભક્તનું માહાત્મ્ય (યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ)સિદ્ધ થાય તે માટે ભીમ અને અર્જુન સાથે વેષ બદલી શ્રીકૃષ્ણ જરાસન્ધ પાસે પધાર્યા (શ્લો.૧૬). જરાસન્ધની દષ્ટિમાં ભગવાન્નો દોષ જણાયો. તેણે તેમને હલકા ક્ષત્રિય (શ્લો.૨૩) અને બીકણ માન્યા (શ્લો.૩૧). પછી ભગવાને જરાસન્ધ પાસે દ્વન્દ્વ યુદ્ધ માગી (શ્લો.૨૮), તેનો પરાજય કરવાનું કાર્ય જાણી શકાય તેવા પ્રકારે સિદ્ધ કર્યું. વળી દરમ્યાન તેમણે પોતાનું સામર્થ્ય ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે ભીમને આપ્યું (શ્લો.૪૦) અને તેવી જ રીતે તેને જરાસન્ધનું મૃત્યુ કેવા પ્રકારે થશે તે દર્શાવ્યું (શ્લો.૪૧).

પ્રથમે તુ મનઃપ્રીતિઃ દ્વિતીયે શત્રુમારણમ્।।૩૩૯।।
તેનૈવ યજ્ઞદેહાનાં બન્ધનં વિનિવારિતમ્।।

પહેલામાં તો યુધિષ્ઠિરના મનની પ્રસન્નતા કરી, બીજામાં શત્રુને હણ્યો. તેથી જ યજ્ઞમાં હોમવાના જેઓના દેહો હતા તેઓનાં બન્ધનને દૂર કર્યું.

દરેક પેટાપ્રકરણ પાસે-પાસેના સાત અધ્યાયોનું લેવામાં આવે, તો અડસઠમો અધ્યાય આ પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય થાય. તેમાં યુધિષ્ઠિરના મનની ભગવાને પ્રસન્નતા કરી (શ્લો.૨૩-૨૬). બીજા (૬૯ મા) અધ્યાયમાં જરાસન્ધને હણ્યો (શ્લો.૪૩-૪૫), અને જે રાજાઓને તેણે શઙ્કરના યજ્ઞમાં હોમવા કેદ કરેલા તેમને છૂટા કરાવ્યા (શ્લો.૪૬).

અધ્યાય ૭૦:

તતો બોધનમેકેષાં લૌકિકં ચાપિ કારયન્।।૩૪૦।।
સાધનં કારયામાસ તથાઽન્યત્રાગતસ્તથા।।

પછી તે રાજાઓને ભગવાન્ ઉપદેશ આપે છે અને લૌકિક કાર્ય કરાવતાં પણ સાધન કરાવે છે અને પછી ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધારે છે.

પછી ભગવાન્ તે રાજાઓને સિત્તેરમા અધ્યાયમાં ઉપદેશ આપે છે (શ્લો.૧૮-૨૩). પછી તેમના લૌકિક સંસ્કાર કરાવી (શ્લો.૨૪-૨૭) તેમની પાસે ભગવત્પ્રાપ્તિનાં સાધન કરાવે છે (શ્લો.૨૯,૩૦) અને પોતે ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધારે છે (શ્લો.૩૧-૩૪).

અધ્યાય ૭૧:

તતસ્તુ યજ્ઞસંસિદ્ધિઃ તત્ર દૈત્યસ્ય સન્નિધૌ।।૩૪૧।।

ન નિઃશઙ્કં દેવચર્યાઃ તત્રોપાયો હરેર્ભજિઃ।।
તદૈવ પ્રકટા દૈત્યાઃ સ્વાત્માનં દર્શયન્તિ હિ।।૩૪૨।।

પછી તો યજ્ઞ પૂરો થયો. તે (યજ્ઞ)માં દૈત્યની હાજરીમાં દેવોનું કાર્ય છૂટથી થઈ શક્તું ન હોવાથી તેનો ઉપાય હરિનું ભજન (પૂજન) કરવામાં આવ્યો. તે ઉપાય કરવામાં આવે ત્યારે જ દૈત્યો પ્રકટ થઈ પોતાનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

પછી યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ પૂરો થયો (શ્લો.૪૮). તે યજ્ઞમાં શિશુપાલ દૈત્ય હાજર હતો (શ્લો.૩૦). દૈત્યની હાજરીમાં દેવોથી પોતાનું કાર્ય છૂટથી થઈ શકે નહિ, તેથી દેવોનું કાર્ય છૂટથી થઈ શકે તે માટે યજ્ઞમાં ભગવાન્નું પૂજન કરવામાં આવ્યું (શ્લો.૧૯-૨૯). ભગવાન્નું પૂજન થાય ત્યારે દૈત્યો છૂપા રહી શક્તા નથી, તે પ્રકટ થઈ પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. તેથી યજ્ઞમાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું ત્યારે શિશુપાલે પ્રકટ થઈ પોતાનું દૈત્યસ્વરૂપ જણાવ્યું (શ્લો.૩૦- ૩૮).

અતઃ કૃષ્ણસ્ય પૂજાયાં શિશુપાલો હતોઽસુરઃ।।
માનભઙ્ગસ્તથાઽન્યેષાં દુર્યોધનહિતૈષિણામ્।।૩૪૩।।

તેથી શ્રીકૃષ્ણના પૂજનમાં અસુર શિશુપાલને હણવામાં આવ્યો અને દુર્યોધનનું હિત ઇચ્છનારા બીજાઓના માનનો નાશ થયો.

શ્રીકૃષ્ણના પૂજનમાં અસુર શિશુપાલને હણવામાં આવ્યો (શ્લો.૩૦- ૪૩) અને દુર્યોધનનું હિત ઇચ્છનારા એટલે દૈત્યના અંશવાળા બધાએ રાજાઓના માનનો નાશ થયો (શ્લો.૪૪ શ્રીસુબોધિની સાથે).

અધ્યાય ૭૨:

પૂર્વં તુ બલભદ્રોઽત્ર ન યાગાર્થં સમાગતઃ।।
પ્રદ્યુમ્નપ્રમુખાસ્તત્ર સમાયાતા મહારથાઃ।।૩૪૪।।

પહેલાં બલભદ્ર તો અહીં યજ્ઞમાટે આવેલા નહિ, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે મહારથીઓ ત્યાં આવેલા.

બલભદ્ર; રાજસૂય યજ્ઞ માટે પહેલાં બધા સાથે આવેલા નહિ, પ્રદ્યુમ્ન વગેરે જ આવેલા (અ.૬૮।૧૩ સુબોધિની સાથે).

મુખ્યે યાગે નિવૃત્તે તુ તાન્ પ્રસ્થાપ્ય કુશસ્થલીમ્।।
પાણ્ડવાનાં પ્રાર્થનયા કિયત્કાલં તથાઽવસત્।।૩૪૫।।

મુખ્ય યજ્ઞ પૂરો થતાં પ્રદ્યુમ્ન વગેરેને ભગવાને દ્વારકા મોકલ્યા અને પાણ્ડવોની પ્રાર્થનાથી પોતે પત્નીઓ સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ રહ્યા (શ્લો.૨૯ સુબોધિની સાથે). પાણ્ડવોની પ્રાર્થનાથી ભગવાન્ એવી રીતે ઇન્દ્રપ્રસ્થ રહેલા (શ્લો.૨૮).

દુર્યોધનાદિમાનસ્ય ભઙ્ગે તત્ર સમાગતઃ।।
મિલિતઃ કૃષ્ણદેવેન રામો નોવાચ કિઞ્ચન।।૩૪૬।।
અન્યથા પાણ્ડવાન્ સર્વાન્ હન્યાદેવાઽવિચારયન્।।
એતદર્થં સ્થિતઃ કૃષ્ણઃ પ્રાર્થનાં જનયન્ હૃદિ।।૩૪૭।।

દુર્યોધન વગેરેના માનનો નાશ થતાં બલભદ્ર ત્યાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણદેવને મળ્યા તેથી કાંઈ બોલ્યા નહિ, નહિ તો વિચાર કર્યા વિના સર્વ પાણ્ડવોને મારી જ નાખત. હૃદયમાં પ્રાર્થના ઉત્પન્ન કરાવીને આ પ્રયોજન માટે શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રહેલા.

દુર્યોધન વગેરેના અભિમાનનો નાશ થતાં બલભદ્ર ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવેલા (અ.૭૪।૮). ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોવાથી તેમને મળ્યા એટલે દુર્યોધનના અભિમાનનો પાણ્ડવોએ નાશ કરવા છતાં કાંઈ બોલ્યા નહિ. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રહ્યા ન હોત, તો બલભદ્ર

કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના સર્વ પાણ્ડવોને મારી જ નાખત. તેવું ન થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણ પોતે રોકાય, તે માટે પોતાને પ્રાર્થના કરવાનું પાણ્ડવોને સૂઝાડેલું અને પોતે ત્યાં રહેલા.
*બલભદ્રને પ્રાર્થના કરવાનું પાણ્ડવોએ સૂઝાડયું કે બલભદ્ર તેમને હણે નહિ–યોજના. (શ્રીકૃષ્ણે પોતાને ઈન્દ્રપ્રસ્થ રહેવાની પ્રાર્થના કરવાનું પાણ્ડવોને સૂઝાડયું એવો અર્થ જણાય છે.)

અધ્યાય ૭૩:

મહાદેવાધિદૈવસ્તુ શાલ્વસ્તત્ર સહાયવાન્।।
દ્વારકાયાં યથા પૂર્વં દદૌ ક્લેશં સુદુઃસહમ્।।૩૪૮।।
યાવત્ તત્ત્વાનિ પુરુષ-વ્યતિરિક્તાન્યહાનિ હિ।।

મહાદેવ જેના અધિષ્ઠાતા દેવ હતા તેવો શાલ્વ હતો. તેને મહાદેવ સાહાય્ય કરતા હતા. પુરુષ સિવાયનાં જેટલાં તત્ત્વો છે તેટલા દિવસો સુધી તેણે પહેલાં જરીએ સહન થઈ ન શકે તેવું દુઃખ દ્વારકામાં ત્યાંના રહેવાસીઓને કર્યું.

શાલ્વને મહાદેવનું સાહાય્ય હતું. મહાદેવે તેને 'સૌભ' વિમાન બનાવરાવી આપેલું. પુરુષ સહિત અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો છે (૧૧।૨૨।૧૪-૧૬), પુરુષ ન ગણતાં સત્તાવીસ રહ્યાં, તેટલા દિવસો શાલ્વે દ્વારકાના રહેવાસીઓને ઘણું દુઃખ દીધું.

અત આજ્ઞાં વિના કિઞ્ચિન્ ન કર્તવ્યં કથઞ્ચન।।૩૪૯।।
યતો રામે સમાયાતે દ્વારકાઽત્યન્તપીડિતા।।
કાલાદેરનુરોધેન ભગવાંશ્ચાપિ મન્યતે।।૩૫૦।।
આત્માનમ્ અન્યથાઽન્યત્ર કા શઙ્કા કાર્યસાધને।।

તેથી ભગવાન્‌ની આજ્ઞા વિના કાંઈ પણ કાર્ય કોઈ પણ પ્રકારે કરવું નહિ, કારણ કે ભગવાન્‌ની આજ્ઞા વિના બલભદ્ર (ઈન્દ્રપ્રસ્થ) આવ્યા ત્યારે (શાલ્વથી) દ્વારકાને ઘણું દુઃખ થયું અને ભગવાને પણ કાલ વગેરેને અનુસરીને પોતાના વિષે ખોટા વિચાર કર્યા. બીજા પ્રસઙ્ગે ભગવાન્ કાર્ય સિદ્ધ કરે તેમાં શું શઙ્કા હોય?

ભગવાન્‌ની આજ્ઞા વિના બલભદ્ર દ્વારકાનું રક્ષણ કરવાનું તેમને સોંપેલ કાર્ય મૂકી ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા, તેથી શાલ્વ દ્વારકાને પીડા કરી શક્યો. તેથી ભગવાન્‌ની આજ્ઞા વિના કાંઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ.

એવં સપ્તભિરુદ્દિષ્ટં સાધનં યદ્ હરિર્વદેત્।।૩૫૧।।
અન્યથા સેવનં તસ્ય કર્તવ્યમ્ ઈતિ નિશ્ચયઃ।।

એ પ્રમાણે જે હરિ કહે તે જ સાધન હોવાનું નક્કી કરેલું છે. હરિ કાંઈ સાધન કરવાનું ન કહે તો તેમની સેવા કરવી, એવો નિશ્ચય છે.

જે સાધન કરવાની ભગવાન્ આજ્ઞા કરે તે સાધન જ કરવું. તેવી આજ્ઞા ન હોય તો સાધન ન કરતાં ભગવાન્‌ની સેવા જ કરવી એવો નિશ્ચય છે.

ઈ.સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણ. અધ્યાય ૭૩-૭૮ અને ૮૧

અતઃ પરં સાત્ત્વિકાનાં ફલં સપ્તભિરુચ્યતે।।૩૫૨।।
ઉભયોરૈક્યસિદ્ધ્યર્થં કથાશ્લેષો વિધીયતે।।

હવે પછી સાત અધ્યાયોથી સાત્ત્વિકોનું ફલ કહેવામાં આવે છે. બન્ને એક છે એમ સિદ્ધ થાય તે માટે કથાનો સમ્બન્ધ જણાવેલ છે.

હવે પછી સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણનો આરમ્ભ થાય છે. (આ કારિકા આગળ ૩૬૬।। કારિકા પછી જોઈએ એમ શ્રીપુરુષોત્તમજી સૂચવે છે એવી સંશોધક શાસ્ત્રીજી શ્રીચીમનલાલની નોટ છે, પરન્તુ ૭૩મા અધ્યાયથી ફલ પ્રકરણનો આરમ્ભ થાય છે, એવા મત પ્રમાણે આ કારિકાનું આ સ્થલ યોગ્ય જ છે. શ્રીસુબોધિની પ્રમાણે પણ આ પ્રકરણ ૭૩મા અધ્યાયથી જ શરૂ થાય છે (જુઓ અ.૭૩ના આરમ્ભની કારિકાઓ તથા શ્લો.૧નો આભાસ)) અ. ૭૩-૭૮ અને ૮૧ નું આ પ્રકરણ છે. સાધન અને ફલ બન્ને એક છે, એમ સિદ્ધ થાય તે માટે અહીં કથાનો સમ્બન્ધ દર્શાવે છે. ''બલભદ્ર ભગવાન્‌ની આજ્ઞા વિના દ્વારકાથી ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા અને દુર્યોધનનાં અભિમાનનો નાશ થવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભેગા થવાથી કાંઈ બોલ્યા નહિ'' એ વૃત્તાન્તને દુર્યોધનનાં અભિમાનના નાશ એટલે સાધન સાથે સમ્બન્ધ હોવાથી સાધન પ્રકરણમાં કહ્યો અને તેની તે જ કથાને દ્વારકાના લોકનાં દુઃખનો નાશ કરવારૂપ ફલ સાથે સમ્બન્ધ હોવાથી તે અહીં ફલ પ્રકરણમાં પણ કહેલી છે. સાધન અને ફલ બન્ને એક જ છે એમ જણાવવા એક જ કથાનો બન્ને પ્રકરણો સાથે સમ્બન્ધ હોવાનું જણાવેલ છે.

પ્રદ્યુમ્નસ્ય જયસ્મૃત્યા ભગવત્સ્મરણાદપિ।।૩૫૩।।
શાલ્વે પ્રવિષ્ટો રુદ્રો હિ તેન પ્રદ્યુમ્નમારણમ્।।

પ્રદ્યુમ્નના વિજયનું ચિન્તન થવાથી અને ભગવાન્‌નું પણ સ્મરણ કરવાથી શાલ્વમાં રુદ્રે પ્રવેશ કર્યો, તેથી પ્રદ્યુમ્નના સૈન્યને પ્રહાર થયા.

આરમ્ભમાં શાલ્વ સાથેના યુદ્ધમાં પ્રદ્યુમ્નનો વિજય થયો (શ્લો.૧૭-૨૪). તે વિજયનું ચિન્તન કરી, શાલ્વે પોતાના માયાવી ભગવાન્‌નું સ્મરણ કર્યુ. એટલે રુદ્રે શાલ્વમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી શાલ્વના સૈનિકોએ યાદવ વીરો ઉપર પ્રહાર કરી તેઓને પીડા કરી (શ્લો.૨૫).

કામજેતા યતઃ પ્રોક્તાઃ તેનાત્રાપ્યભવત્ જયઃ।।૩૫૪।।
દ્યુમત્યભૂત્ તદાવેશઃ પ્રદ્યુમ્નસ્યાપકર્ષણે।।
અનેન તસ્મિન્ સમયે સર્વેષામેવ રુદ્રતઃ।।૩૫૫।।

શઙ્કર કામ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર કહેવાયેલા છે, તેથી અહીં પણ શાલ્વનો વિજય થયો. પ્રદ્યુમ્નને રણમાંથી પાછો કાઢવા માટે દ્યુમાનમાં શઙ્કરનો આવેશ થયો. આથી એમ જણાવ્યું કે તે સમયે શઙ્કરથી બધાએ યાદવોનો પરાભવ થયો.

પ્રદ્યુમ્ન કામદેવનો અવતાર છે, અને શઙ્કર કામ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનારા છે. તેથી શઙ્કરને લીધે શાલ્વનો આ યુદ્ધમાં પણ વિજય થયો. ધુમાન પ્રદ્યુમ્નને રણમાંથી પાછો કાઢે તે માટે શઙ્કરનો દ્યુમાનમાં આવેશ થયો. દ્યુમાનમાં રહેલા શઙ્કરે પ્રદ્યુમ્ન ઉપર ગદાનો પ્રહાર કરી, તેનું હૃદય ભેદ્યું, એટલે સારથિ પ્રદ્યુમ્નને રણભૂમિમાંથી દૂર લઈ ગયો (શ્લો.૨૬-૨૭). એવી રીતે યાદવોનો જે કાંઈ પરાભવ થયો તે શઙ્કરનું સન્માન સાચવવા થયેલો (શ્લો.૨૭ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

પાણ્ડવાનાં યાદવાનાં સર્વેષામેવ કાલતઃ।।
ફલં તદૈવ ભગવાન્ પ્રયચ્છતિ યદાઽખિલાઃ।।૩૫૬।।
અત્યન્તં તાપમાયાન્તિ નો ચેત્ સ્વાદુ ફલં ન હિ।।

જ્યારે કાલને અનુસરી સર્વેને ઘણુંજ દુઃખ થાય ત્યારેજ ભગવાન્ પાંડવો, યાદવો ને બધાઓને ફલ આપે છે. તેમ ન કરે તો ફલ મીઠુંન લાગે.

ઘણું દુઃખ થયા પહેલાં ફલ પ્રાપ્ત થાય તો તે મીઠું લાગતું નથી. તેથી જેમ પાણ્ડવોને ઘણું દુઃખ થયા પછી જ ભગવાને ફલ આપેલું, તેમ અહીં યાદવોને પણ ફલદાન કરતાં પહેલાં ઘણું દુઃખ થવા દીધું.

અધ્યાય ૭૪:

ઈતિ કેચિદ્ વિચાર્યાત્ર કૃષ્ણેઽપિ પરમાત્મનિ।।૩૫૭।।
સાક્ષાદ્ ઉદ્ભૂતરૂપેઽપિ પ્રાકૃતત્વપ્રતીતિતઃ।।
અવતારાન્તરે યદ્વત્ તથા વક્તું વિચારણામ્।।૩૫૮।।
કુર્વન્તિ લોકમોહાય ... ...

એ વિચારીને કેટલાક અહીં સાક્ષાત્ પ્રકટ સ્વરૂપ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં પણ પ્રાકૃતપણું જોવામાં આવતું હોવાથી; બીજા અવતારો વિષે જેમ કહે છે તેવું લોકને મોહ કરાવવા કહેવામાટે નિર્ણય કરે છે.

યાદવોને પણ દુઃખ પડે, તેઓનો પણ પરાજય થાય, વગેરે જોઈને શ્રીકૃષ્ણ પણ બીજા અવતારો જેવા છે અને તેમનામાં પ્રાકૃતપણું છે એવો લોકોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા કેટલાક નિર્ણય કરે છે (શ્લો.૨૩-૨૯).

... ... તદર્થં તન્મતં ક્વચિત્।।
ફલાત્ પૂર્વં પૂર્વપક્ષરીત્યોક્ત્વા દૂષયત્યતઃ।।૩૫૯।।
શુકઃ પરમતત્ત્વજ્ઞઃ કેચિત્ પ્રક્ષેપમૂચિરે।।
પૂર્વપક્ષકથાયાં તુ મોહલીલેતિ નિશ્ચયઃ।।૩૬૦।।

તેથી તેઓનો મત ખોટો ઠરાવવા માટે પરમ તત્ત્વ જાણનાર શુક ફલ કીધાં પહેલાં કોઈક પ્રસઙ્ગે પૂર્વપક્ષની રીતથી તે મત કહી, તેના દોષ જણાવે છે. કેટલાક તે ઘુસાડી દીધેલ હોવાનું કહે છે. પૂર્વ પક્ષની કથામાં તો મોહ કરાવનારી લીલા કહેલી, એવો નિશ્ચય છે.

તેઓનો મત પૂર્વપક્ષ તરીકે (શ્લો.૨૩-૨૯ સુધીની) કહેલો છે. કેટલાક મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓ વગેરે આ શ્લોકો કોઈએ ઘુસાડી દીધેલ હોવાનું કહે છે. આ પૂર્વપક્ષ તરીકે કહેલી કથા મોહ કરાવવા કરેલી લીલા છે એવો સિદ્ધાન્ત ૩૦-૩૨ સુધીના શ્લોકોથી કહેલો છે.

મહાદેવસ્ય તોષાર્થં ક્વચિત્ કલ્પે તથાઽભવત્।।
તત્સ્મૃતિઃ યોગધર્મેણ તત આહુઃ મુનીશ્વરાઃ।।૩૬૧।।
તચ્ચાપિ ન શુકો મેને ભક્તિયુક્તાચ્ચ યોગતઃ।।
હૃદિસ્થદુષ્ટભાવેન સહિતં સ્મરણં તથા।।૩૬૨।।
ન તુ શુદ્ધેન યોગેન તથા દૃષ્ટમ્ અતો ન હિ।।

મહાદેવને સન્તોષ થાય તે માટે કોઈક કલ્પમાં તેમ થયેલું. તેનું સ્મરણ યોગના ગુણથી થયેલું, તેથી મોટા મુનિઓએ તેમ કહેલું તેનો પણ ભક્તિ સાથેના યોગથી શુકે આદર કરેલો નથી. મુનિઓને તેવું સ્મરણ હૃદયમાં રહેલા દુષ્ટ વિચાર સાથે થયેલું, પરન્તુ શુદ્ધ યોગથી તેઓએ તેવું જાણેલું નહિ. તેથી તે સત્ય નથી.

જે કલ્પમાં પૂર્ણ ભગવાન્નો અવતાર થયેલ નહિ તેવા કોઈ એક કલ્પમાં તે પ્રમાણે બનેલું. બધા યોગીઓને યોગથી ભગવાન્ સમ્બન્ધી જ્ઞાન થતું નથી. તે સર્વ ભગવાન્ની લીલા વગેરે જાણી શક્તા નથી પરન્તુ ''ભક્તિથી મને જાણે છે'' એ ભગવાન્નાં વાક્ય પ્રમાણે ભક્ત યોગીઓને જ ભગવાન્ સમ્બન્ધી જ્ઞાન થાય છે. શુકદેવ ભક્ત યોગી હોવાથી, તેમણે પરમ તત્ત્વ (ભગવાન્) સમ્બન્ધી વિચાર કરી તે યોગીઓના મતને ખોટો ઠરાવેલ છે, તેથી તે ખોટો જ છે. તે યોગીઓને

તેવું સ્મરણ તેમના હૃદયમાં રહેલા દુષ્ટ ભાવથી જ થયેલું, પરન્તુ શુદ્ધ યોગથી થયેલ નથી, છતાં તેઓ એવી કથા કહેતા હતા, તેથી પૂર્વપક્ષ તરીકે તે કહી શુકે તેનું ખણ્ડન કરેલું છે.

એતસ્ય કથનાદ્ એવં જ્ઞાપિતં સર્વથા યદા।।૩૬૩।।
કાર્યાવેશો વિતનુતે તદા મોહો ભવેદ્ ઇતિ।।
તેન કેનાપિ લીલાऽપિ ન કર્તવ્યા કથઞ્ચન।।૩૬૪।।

આ (પૂર્વપક્ષ તથા સિદ્ધાન્ત) કહીને એમ જણાવેલું છે કે જ્યારે ભગવાન્ કાર્ય કરવામાં ઘણા આસક્ત થાય છે, ત્યારે ×ઈ*×અમોહ થાય. તેથી કોઈએ પણ ભગવાન્ની આવી લીલાનું અનુકરણ કોઈપણ પ્રકારે ન કરવું.

(*'ભગવાન્ જીવને કાર્યમાં ઘણી આસક્તિવાળો કરે ત્યારે મોહ થાય છે–યોજના. અહીં જીવને મોહ થવાની વાત નથી, પરન્તુ ભગવાન્ના અવતારને મોહ થવાની વાત છે. તેથી જ સત્ત્વવાળા અવતારમાં આવો મોહ થાય છે એમ નીચે કહે છે. જીવને તો મોહ થયા જ કરે, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.)

અહીંથી ૩૬૬।। સુધીની કારિકાઓથી આ પૂર્વપક્ષ તથા સિદ્ધાન્ત જણાવવાનું કારણ કહેલ છે.

તદાऽધિકારિણો દેવા મન્યન્તે દુષ્ટભાવનામ્।।
સત્ત્વાવતારપક્ષે હિ ભવેદ્ એતન્ન ચાન્યથા।।૩૬૫।।
નિર્ગુણસ્તુ હરિઃ કૃષ્ણઃ સ્વયમાવિર્બભૂવ હ।।

તેવા પ્રસઙ્ગે અધિકારવાળા દેવો એ લીલાનું અનુકરણ કરનારની દુષ્ટ ભાવના હોવાનું વિચારે છે, કારણ કે ભગવાન્ના સત્ત્વાવતારની સ્થિતિમાં આ બને છે, બીજી સ્થિતિમાં બનતું નથી. હરિ શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે નિર્ગુણ પ્રકટ થયેલા છે.

ભગવાન્નો સત્ત્વાવતાર હોય ત્યારે જ આવી લીલા થાય છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે નિર્ગુણ પ્રકટ થયેલા છે. તેથી તેમના સમ્બન્ધમાં આવી લીલા થયાનું વિચારવામાં આવે તો અધિકારી દેવો તે વિચાર દુષ્ટ હોવાનું વિચારી, તેવા વિચાર કરનારનું અનિષ્ટ કરે છે.

સન્દેહે તસ્ય ભક્તૈસ્તુ નિર્ણયો જ્ઞાયતાં યથા।।૩૬૬।।
તં શસ્ત્રપૂગૈરિત્યાદિ શુદ્ધં નાન્યત્ તતોऽધિકમ્।।

સન્દેહ રહેતો હોય તો તેમના ભક્તોએ તો "શસ્ત્રોના સમૂહોથી પ્રહાર કરતા શાલ્વને" વગેરેથી વાસ્તવિક નિર્ણય કરવો. શ્રીકૃષ્ણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે, તેમનાથી અધિક બીજું તત્ત્વ નથી.

જો આ વિષયમાં સન્દેહ રહેતો હોય, તો શ્રીકૃષ્ણના ભક્તોએ શાલ્વ સાથેના યુદ્ધમાં ખરેખર શું થયેલ તેનો નિર્ણય ૩૩ થી ૩૬ સુધીના શ્લોકથી કરવો. શ્રીકૃષ્ણ જ શુદ્ધ પરબ્રહ્મ છે. તેમનાથી બીજું કાંઈ અધિક તત્ત્વ છે જ નહિ.

અધ્યાય ૭૫:

આદૌ ત્રિવિધદુષ્ટાનાં વધોऽત્ર વિનિરૂપ્યતે।।૩૬૭।।
શાલ્વસ્ય હરભક્તસ્ય દન્તવક્રસ્ય ચાત્મનઃ।।
તદ્ભ્રાતુશ્ચ દ્વિતીયસ્ય રાજસસ્ય વધઃ સ્મૃતઃ।।૩૬૮।।

આ પ્રકરણના આરમ્ભમાં ત્રણ પ્રકારના દુષ્ટોનો વધ જણાવવામાં આવે છે. ૧.શઙ્કરના ભક્ત શાલ્વનો ૨.પોતાના (ભગવાન્ના ભક્ત) દન્તવક્રનો અને ૩.તેના બીજા રાજસ ભાઈ વિદૂરથનો વધ કહેલ છે.

શઙ્કરના ભક્ત તામસ શાલ્વનો, ભગવાન્ના ભક્ત સાત્ત્વિક દન્તવક્રનો અને તેના રાજસ ભાઈ વિદૂરથનો વધ કર્યાનું કહેલ છે. (શાલ્વનો વધ અ.૭૩ તથા ૭૪માં કહેલ છે, તે અધ્યાયોનો પણ સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણમાં સમાવેશ થાય છે. દન્તવક્ર અને વિદૂરથ ના વધ અ.૭૫માં કહેલ છે).

એવં દોષપ્રણાશો હિ ફલે પૂર્વમ્ ઉદીરિતઃ।।
તેનૈવ યાદવાનાં હિ સર્વવ્યસનનાશતઃ।।૩૬૯।।
કૃષ્ણાત્મકં ફલં સિદ્ધં યત એવં કરોતિ હિ।।

એ પ્રમાણે ફલના પ્રકરણમાં પહેલા દોષનો નાશ કર્યાનું કહેલ છે. તેથી જ યાદવોનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થવાથી તેઓને શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થયું તેથી જ ભગવાને એ પ્રમાણે કરેલું.

યાદવોને શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ ભગવાને એ ત્રણનો નાશ કરી તેઓનાં દુઃખ દૂર કર્યા, આનું વર્ણન અ.૭૫।૧૬ સુધીથી કરેલું છે.

તતઃ સર્વસુખાર્થાય બલદેવવિનિર્ગમઃ।।૩૭૦।।
તીર્થે સ્વધર્મનાશાય દોષે યાતે સુખં સ્વતઃ।।

પછી સર્વને સુખ થાય તે માટે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવા બલભદ્ર; તીર્થ કરવા ગયા. દોષ દૂર થતાં સુખ પોતાની મેળે (પ્રાપ્ત થાય છે).

પછી પાણ્ડવો તથા કૌરવો નાં યુદ્ધનો પ્રારમ્ભ થાય છે. આ યુદ્ધનું પરિણામ અનિષ્ટ જ હતું, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો એ જ ધર્મ હતો. તેમાં પણ તીર્થયાત્રાના મિષથી ત્યાગ કરવો એ ઉત્તમ ધર્મ ગણાય. વળી તે યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ પાણ્ડવોના પક્ષમાં હતા, અને બલભદ્ર કૌરવોના પક્ષમાં રહે તો અંદર-અંદર વિગ્રહ થાય. તેથી બલભદ્ર ક્ષત્રિય હોઈ તેમનો ધર્મ યુદ્ધ કરવાનો હોવા છતાં પોતાના તે ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી; સર્વને સુખ થાય તેમ હોવાથી, સર્વને સુખ થાય તે માટે પોતાના તે ધર્મનો ત્યાગ કરવા તે તીર્થ કરવા નીકળ્યા.

સ્વયં તુ પાણ્ડવાનાં હિ દુઃખનાશં ચકાર હ।।૩૭૧।।
એવં ત્રિભિરિહાધ્યાયૈઃ દુઃખનાશો નિરૂપ્યતે।।
સ્પષ્ટાસ્પષ્ટવિભેદેન ત્રિવિધાનાં વિશેષતઃ।।૩૭૨।।

ભગવાને પોતે તો પાણ્ડવોનાં દુઃખનો નાશ કર્યો. એ પ્રમાણે ત્રણે અધ્યાયોથી સ્પષ્ટ પ્રકારે અને અસ્પષ્ટ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારના જીવોનાં દુઃખનો નાશ સારી રીતે કર્યાનું કહેલ છે.

શાલ્વ વગેરેના નાશથી યાદવોનાં દુઃખનો સ્પષ્ટ પ્રકારે (જણાઈ આવે તેવી રીતે) નાશ કર્યો અને પાણ્ડવોના દુઃખનો અસ્પષ્ટ રીતે (જણાઈ ન આવે તેવી રીતે) નાશ કર્યો.

કાલદોષાત્ તુ ઋષયો વક્તારં મેનિરેઽધમમ્।।
અતોઽજ્ઞાત્વૈવ રામેણ સૂતો ધર્માર્થમ્ આહતઃ।।૩૭૩।।
સન્તોષાર્થમ્ ઋષિણાં ચ સ્વાવતારં ×ઈ*×અવિધાય હિ।।
તત્ર તં સ્થાપયામાસ કાર્યં ભાગવતે સ્થિતમ્।।૩૭૪।।
શુકોક્તમ્ અન્યથા વાક્યં હૃદયં ન વિશેત્ ક્વચિત્।।

(*અહીં 'વિચાર્ય' પાઠ હશે એમ જણાય છે–યોજના)

કાલના દોષને લીધે ઋષિઓએ તો અધમ સૂતનો વક્તા તરીકે આદર કરેલો. તેથી તે જાણ્યા વિના જ બલભદ્રે ધર્મનાં પ્રયોજનથી સૂતને હણ્યો, અને ઋષિઓને સન્તોષ થાય તે માટે પોતાના અવતારનો વિચાર કરીને, ત્યાં તેનું સ્થાપન કર્યું. પ્રયોજન ભાગવતના શ્રવણમાં હતું. તેમ કર્યું ન હોત તો શુકે કહેલું વાક્ય કોઈ સમયે હૃદયમાં પ્રવેશ ન કરત.

બલભદ્ર તીર્થયાત્રા કરતાં નૈમિષમાં આવે છે. ત્યાં ઋષિઓ લાંબા સમય સુધી ચાલે તેવો યજ્ઞ કરતા હતા. તેઓએ સૂતને કથા કહેનાર ઠરાવી બ્રહ્માસન આપેલું અને પોતાનું બ્રહ્મપણું તેનામાં મૂકેલું. આવો શૂદ્ર સૂત ઋષિઓને ઉપદેશ કરે તે ધર્મથી વિરુદ્ધ છે એમ માની ઋષિઓએ તેની અંદર પોતાનું બ્રહ્મપણું મૂકી તેને બ્રહ્માસન આપેલ. પરન્તુ તે જાણ્યા વિના જ, ધર્મનું રક્ષણ કરનાર બલભદ્રે ધર્મ પ્રમાણે જ આચરણ થવું જોઈએ એમ માની સૂતનો વધ કર્યો. શ્લો.૨૮ પછી ઋષિઓએ તેને પોતે બ્રહ્માસન આપેલ વગેરે જણાવતાં બલભદ્રે તેઓને સન્તોષ થાય તે માટે અને પોતાના અવતારનું પ્રયોજન વિચારી, સૂતના પુત્ર ઉગ્રશ્રવસને તેની જગ્યાએ કથાનો વક્તા ઠરાવ્યો(શ્લો.૩૬). જો તેને એ પ્રમાણે વક્તા ઠરાવ્યો ન હોત તો, તે શૂદ્ર રહેવાથી તેનો પરીક્ષિતની સભામાં પ્રવેશ થાત નહિ અને તે શુકના મુખથી શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરી શક્ત નહિ, અને તેથી ભાગવતનો પ્રચાર બરાબર થાત નહિ (જુઓ ૧।૧।૫ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

અધ્યાય ૭૬:

બલ્વલસ્ય વધો મુખ્યો દોષસ્તેષાં ચ નાશિતઃ।।૩૭૫।।
બલ્વલો દોષસૂતૌ ચ ત્રયોઽત્ર વિનિવારિતાઃ।।
જ્ઞાનોપદેશો લીલાર્થો યથા તીર્થાટનં તથા।।૩૭૬।।

બલ્વલનો વધ મુખ્ય છે, અને તે (ઋષિ)ઓના દોષનો નાશ કરેલો છે. ૧.બલ્વલ ૨.ઋષિઓનો દોષ અને ૩.સૂત એ ત્રણનો નાશ થયાનું અહીં કહેલ છે. જેમ તીર્થમાં ફરવાનું બલભદ્રે લીલા માટે કરેલું તેવી જ રીતે ઋષિઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલ.

બલ્વલ, ઋષિઓનો દોષ અને સૂત એ ત્રણનો નાશ થયાનું કહેલ છે. તેમાં બલ્વલનો વધ મુખ્ય છે (શ્લો.૬). તીર્થાટન પેઠે બલભદ્રે ઋષિઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ (શ્લો.૩૧) પણ લીલા માટે કરેલો.

શુદ્ધિસ્તીર્થૈસ્તથા યજ્ઞૈઃ જ્ઞાનેનાપિ ભવેદ્ ધ્રુવમ્।।
ઋષીણાં ત્રિતયં સિદ્ધમ્ અગ્રે મોહનિવૃત્તયે।।૩૭૭।।
જ્ઞાનોપદેશોઽનન્યાર્થો દોષા એવં વિનાશિતાઃ।।
દ્વાભ્યાં પઞ્ચભિરગ્રે તુ ગુણૈઃ દોષનિવારણમ્।।૩૭૮।।

તીર્થોથી અને યજ્ઞોથી તેમ જ જ્ઞાનથી પણ નક્કી શુદ્ધિ થાય છે. ઋષિઓને તે ત્રણે પ્રાપ્ત થયાં. ભવિષ્યમાં મોહ દૂર થાય તે માટે બલભદ્રે ઋષિઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો, તેનું બીજું પ્રયોજન ન હતું. એવી રીતે બે અધ્યાયોથી દોષો દૂર કર્યા. પછીના પાંચ અધ્યાયોથી તો ગુણોથી દોષો દૂર કરશે.

અન્તઃકરણ વગેરેની શુદ્ધિ તીર્થો કરવાથી, યજ્ઞો કરવાથી અને જ્ઞાનના ઉપદેશથી થાય. ઋષિઓ નૈમિષ તીર્થમાં જ રહેતા હતા અને ત્યાં જ યજ્ઞો કરતા હતા(અ.૭૫।૨૦) અને બલભદ્રે તેઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ પણ કર્યો (અ.૭૬।૩૧) તેથી તેઓને અન્તઃકરણ વગેરેની શુદ્ધિનાં ત્રણે સાધનો પ્રાપ્ત થયાં. એ પ્રમાણે અ.૭૫ તથા ૭૬ એ બે અધ્યાયોથી દોષો સ્વરૂપથી દૂર કર્યા.

અધ્યાય ૭૭-૭૮:

દારિદ્ર્યનાશઃ સમ્પત્ત્યા દ્વાભ્યાં તત્ર નિરૂપ્યતે।।

ત્રિભિશ્ચ ત્રિવિધાનાં ચ પૂર્વોક્તાનાં ચ સર્વશઃ।।૩૭૯।।

તે પૈકી બે અધ્યાયોથી સમ્પત્તિવડે ગરીબાઈનો નાશ કર્યાનું કહેલ છે, અને ત્રણ અધ્યાયોથી ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના જીવોના દોષનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થયાનું કહેલ છે.

સત્તોતેર અને અઠ્ઠોતેર એ બે અધ્યાયોથી સુદામાને અલૌકિક સમ્પત્તિ પ્રાપ્ત કરાવી તેનાં દારિદ્ર્યનો નાશ કર્યો એ કહેલ છે. અને ૭૯ થી ૮૧ સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં પ્રથમ કહેલ તામસ, રાજસ તથા સાત્ત્વિક જીવોના દોષ દૂર કરી તેઓને ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરાવ્યાનું કહેલ છે.

સુદામા બ્રાહ્મણઃ કશ્ચિદ્ અર્ધ ચ ઋષિસમ્મતઃ।।
ભાર્યા તુ બ્રાહ્મણી તસ્ય નર્ષી દારિદ્ર્યદર્શનાત્।।૩૮૦।।
વિરુદ્ધમ્ ઉભયં કાલાત્ તત્રૈકસ્ય નિવારણમ્।।

સુદામા કોઈ એક બ્રાહ્મણ હતો, અને તે અર્ધ ઋષિ ગણાયેલ છે. તેની પત્ની બ્રાહ્મણીને તો દારિદ્ર્યની અસર થતી હોવાથી તે ઋષિ ન હતી. બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ હતાં, તે પૈકી એકને કાલે દૂર કર્યું.

શ્રીભાગવતમાં આ બ્રાહ્મણનું નામ આપેલ નથી, પરન્તુ બીજા પુરાણમાં તેનું નામ 'સુદામા' હોવાનું કહેલ છે. સુદામામાં પોતામાં ઋષિના ગુણો હતા. દારિદ્ર્યની તેના ઉપર અસર થતી ન હતી, પરન્તુ તેની પત્ની ઉપર દારિદ્ર્યની અસર થઈ હતી અને તેથી તેનામાં ઋષિપત્નીના ગુણો ન હતા. તેથી પતિ અને પત્ની એક ગણાતાં હોવાથી સુદામાને અર્ધ ઋષિ (ગામમાં રહેતો હોવાથી "અર્ધ ઋષિ" કહેલ હોવાનું જણાય છે–યોજના)) કહેલ છે. સુદામામાં ઋષિના ગુણ હતા એમ અ.૭૭।૬-૭ થી જણાય છે. ઋષિપણું અને દારિદ્ર્યની અસર થવી એ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. સુદામાના ઋષિપણાના ગુણોને કાલે દૂર કર્યા, તેથી તેવા ગુણોવાળો પણ પત્નીના સમજાવવાથી ભગવાન્ પાસે ધન માંગવા ગયો.

તત્ર કૃષ્ણઃ પુષ્ટિમાર્ગે સ્ત્રીણાં ચૈવ હિતે રતઃ।।૩૮૧।।
અતોઽર્ધજરતીયં તં ભક્તં ચક્રે સ્વસઙ્ગિનમ્।।

પુષ્ટિમાર્ગમાં તેમ જ સ્ત્રીઓનાં કલ્યાણમાં તત્પર રહેનારા શ્રીકૃષ્ણે તેઓમાંના તે અર્ધ નાશ પામતા ભક્તને પોતાના સઙ્ગવાળો કર્યો.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સુદામાનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અઙ્ગીકાર કરેલો, અને તે સદા સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ કરનારા છે, તેથી આ અર્ધ ઋષિ અને અર્ધ સંસારી ભક્તને તેમણે પોતાના સઙ્ગવાળો કરી પોતાનો મિત્ર બનાવેલ.

યથા હિ ભગવાન્ અત્ર પૂર્ણકામોઽપિ તિષ્ઠતિ।।૩૮૨।।
તત્સઙ્ગિભિઃ તથૈવાત્ર સ્થેયમ્ ઇત્યેવ નિશ્ચિતમ્।।

જેમની કામનાઓ પૂર્ણ છે તેવા ભગવાન્ પણ અહીં જેમ રહે છે તેવી જ રીતે તેમના સઙ્ગવાળાઓએ અહીં રહેવું જ જોઈએ એવો જ આથી નિશ્ચય થાય છે.

આ કથાથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે ભગવાન્ પૂર્ણકામ હોવા છતાં જેમ ભૂતલ ઉપર અવતાર લઈ રહે છે, તેવી જ રીતે તેમના સઙ્ગવાળા મિત્રે ભૂતલ ઉપર રહેવું જોઈએ.

નાશો ન કોઽપિ ભવિતા ઋક્ષીણાં ચાપિ મોચકઃ।।૩૮૩।।
અલૌકિકં ચ પ્રદદૌ ન દૂષણમ્ ઇહાણ્વપિ।।

ભગવાન્ ઋષિઓને પણ મોક્ષ આપનારા છે. પત્નીને ધન આપવાથી સુદામાને કાંઈ પણ હાનિ થવાની ન હતી. ભગવાને પત્નીને અલૌકિક ધન આપ્યું. અહીં સુદામામાં જરા પણ દોષ આવ્યો નથી.

ભગવાન્ મુક્તિ આપનાર હોવા છતાં તેમણે બન્ધન કરાવે તેવું ધન કેમ આપ્યું? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. સુદામાની પત્નીને ભગવાને ધન આપ્યું, તેથી સુદામાને કાંઈ હાનિ થઈ નથી. તેણે પત્ની સાથે બહુ લમ્પટ થયા વિના વિષયો ભોગવ્યા, એટલે જરા લમ્પટ તો થયેલો (અ.૭૮।૩૮ ઉપરના શ્રીસુબોધિની). પરન્તુ ભગવાન્ પોતાના ભક્તને ભોગ આપવા છતાં કાંઈ હાનિ થવા દેતા નથી (જુઓ પાછળ કારિકા ૨૯૩).

સ્વતુલ્યત્વાય તુ કથા પૂર્વજાતા નિરૂપિતા।।૩૮૪।।
સમક્ષં ભગવાંસ્તન્તુ ઋષિમેવાકરોત્ સ્વતઃ।।
અતો ન કિઞ્ચિત્ પ્રદદૌ ભાર્યાયૈ તત્ર દત્તવાન્।।૩૮૫।।

સુદામા પોતાની સમાન છે એમ જણાવવા ભગવાને પહેલાં બનેલી કથા કહેલી છે. ભગવાને રૂબરૂમાં તો પોતાની મેળે તેને ઋષિ જ કર્યો (રાખ્યો). તેથી ત્યારે કાંઈ પણ ન આપ્યું. ત્યાં (તેના ઘેર તેની) પત્નીને આપ્યું.

સુદામાની પહેલાંની કથા (અ.૭૭।૩૧-૪૨) તેને ભગવાન્‌ની સમાન જણાવવા કહી છે. સુદામા પોતાની પાસે રહ્યો ત્યાં સુધી ભગવાને તેનું ઋષિપણું જ માન્ય રાખ્યું, તેથી તે સમયે તેને કાંઈ ધન આપ્યું નહિ. તેના ઘેર તેની પત્નીને દેવોને પણ દુર્લભ અલૌકિક ધન આપ્યું.

અનભિપ્રેતપક્ષે હિ દાનાભાવો વિશિષ્યતે।।
અતોઽદાને તસ્ય તોષો ગચ્છતો વર્ણ્યતે પથિ।।૩૮૬।।

દાન ઇચ્છેલું ન હતું એ મત પ્રમાણે દાન ન થાય તે ઉત્તમ છે. તેથી દાન થયેલું ન હતું ત્યારે માર્ગે જતાં તેના સંતોષનું વર્ણન કરેલુંછે.

અ.૭૮।૧૪-૨૦માં સુદામાના સન્તોષનું વર્ણન કરેલું છે. વિશેષે કરી શ્લો.૨૦ જુઓ.

સાંસર્ગિકસ્ય દોષસ્ય નિવૃત્ત્યૈ ભગવત્પરઃ।।
ભક્તિમાર્ગાનુસારેણ વિષયાન્ બુભુજેઽવશઃ।।૩૮૭।।

સંસર્ગનો દોષ દૂર થાય તે માટે ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખી તેણે વિષયોને વશ ન થતાં ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે વિષયોનો ભોગ કર્યો.

ભગવાને સુદામાની પત્નીને ઘણું જ ધન આપ્યું. સુદામા ભોગ તદ્દન ન કરે તો પત્નીને રસ ઉત્પન્ન થાય નહિ, અને ભોગ કરે તો પત્નીના સઙ્ગથી તેને દોષ લાગે. તેથી ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખી વિષયોને વશ થયા વિના તેણે ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે વિષયોનો ભોગ કર્યો. તેથી પત્નીને ભોગમાં રસ થયો અને તેના સઙ્ગથી દોષ લાગ્યો નહિ.

એવમ્ ઋષિત્વં ભક્તત્વં ધનં દારિદ્ર્યમેવ ચ।।
વિરુદ્ધં સ્થાપયામાસ સ્વકીયત્ત્વપ્રસિદ્ધયે।।૩૮૮।।

એ પ્રમાણે ઋષિપણું અને ભક્તપણું, ધન અને ગરીબાઈ એ વિરુદ્ધ ગુણોનું ભગવાને સુદામા પોતાનો ભક્ત હોવાનું પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે તેનામાં સ્થાપન કર્યું.

સુદામા પોતાનો ભક્ત છે એમ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે પોતાની અંદર વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા હોવાથી ભગવાને સુદામામાં પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનું સ્થાપન કર્યું. ધન અને ગરીબાઈ વિરુદ્ધ છે એ સ્પષ્ટ છે. ઋષિપણું ભક્તપણાંથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે ઋષિ વેદ અથવા પ્રમાણને સર્વથી પર જાણે છે, જ્યારે ભક્ત ભગવાન્‌ને સર્વથી પર જાણે છે.

દ્વાભ્યાં દ્વાભ્યાં ત્રિભિશ્ચૈવ ફલત્રયમ્ ઉદીરિતમ્।।૩૮૯।।
દુઃખાભાવ-સુખોત્કર્ષૌ કૃષ્ણશ્ચ ત્રિવિધસ્તથા।।
સર્વેષાં વાઞ્છિતાકારઃ સ્ત્રીણામ્ અત્યન્તવલ્લભઃ।।૩૯૦।।
ઋષિદેવપિતૄણાં ચ લૌકિકાલૌકિકત્વતઃ।।
ફલદાતા સર્વભાવૈઃ સર્વતોઽત્ર નિરૂપ્યતે।।૩૯૧।।

આગળ ત્રણ અધ્યાયોથી ભગવાન્ પૂર્ણ ફલ (હોવાનું) કહેલ છે. બે-બે અને ત્રણ (અધ્યાયો)થી ૧.દુઃખનો અભાવ, ૨.ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ અને ૩.ત્રણ પ્રકારના શ્રીકૃષ્ણ; એવા ત્રણ ફલ કહેલાં છે. શ્રીકૃષ્ણને અહીં ૧.સર્વના ઇચ્છેલા રૂપવાળા ૨.સ્ત્રીઓના અત્યન્ત પ્રિય અને ૩.ઋષિઓ દેવો અને પિતૃઓ ને લૌકિક અને અલૌકિક પ્રકારે સમ્પૂર્ણ રીતે સર્વ તરફથી ફલનું દાન કરનારા કહેલા છે.

આ ત્રણ અધ્યાયો વાસ્તવિક રીતે સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રણ પેટાપ્રકરણના ધર્મીનું સ્વરૂપ જણાવનારા અધ્યાયો છે. તેથી ભગવાન્ જ પૂર્ણ ફલ છે એમ આ અધ્યાયોમાં જણાવેલ છે. ૭૫ તથા ૭૬મા અધ્યાયમાં દુઃખના નાશરૂપ ફલ કહેલ છે. ૭૭-૭૮મા અધ્યાયમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં સુખરૂપ ફલ કહેલ છે. આ ૭૯-૮૧ સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં ત્રણ સ્વરૂપથી શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ પ્રકારનાં ફલરૂપ થાય છે એમ દર્શાવેલ છે અને તે ત્રણ સ્વરૂપો ૧.સર્વના ઇચ્છેલા રૂપવાળા વગેરેથી ઉપર જણાવેલાં છે.

અધ્યાય ૭૯:

તત્કાલસ્થાઃ સર્વ એવ વર્ણા એતે ચ માનુષાઃ।।
સર્વતસ્તે સમાગત્ય કૃષ્ણસાન્નિધ્યદર્શનૈઃ।।૩૯૨।।
શુદ્ધસાત્ત્વિકભાવં તે પ્રાપ્તા રોધનમાગતાઃ।।

તે સમયે હતા તે બધાએ વર્ણો અને આ મનુષ્યો(કહેલા છે)-તેઓએ સર્વ તરફથી આવી શ્રીકૃષ્ણનાં સાન્નિધ્ય અને દર્શનથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, નિરોધ પ્રાપ્ત કર્યો.

તે સમયના બધાએ વર્ણના પુરુષોએ સર્વ તરફથી ભગવાન્ પાસે કુરુક્ષેત્રમાં આવી, ભગવાન્‌નાં દર્શન કરી શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી અને નિરોધ પ્રાપ્ત કર્યો. ભગવાન્ તે સર્વના ઇચ્છેલા રૂપવાળા હોવાનું જણાવેલ છે, કારણ કે ભગવાન્‌નાં દર્શનથી સર્વને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થઈ (શ્લો.૨૩). જો ભગવાન્ તેઓએ ઇચ્છેલા રૂપવાળા ન હોય, તો તેઓને તેમનાં દર્શનથી પરમાનન્દ પ્રાપ્ત ન થાત.

દેહાદિકં જગત્સર્વં વિસ્મૃત્ય ભગવત્પરાઃ।।૩૯૩।।
જાતા ઇતિ ફલં તેષાં હરિરેવ ન સંશયઃ।।

દેહ વગેરે સર્વ જગત્‌ને ભૂલી, તેઓ ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખનારા થયા, તેથી તેઓનું ફલ હરિ જ છે, એમાં સંશય નથી.

પોતાના દેહ વગેરે સર્વ જગત્‌ને ભૂલી, તેઓ પોતાનું ચિત્ત ભગવાન્‌માં પરોવે છે. તેથી તેમને ભગવાન્ જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

અન્તે ચ ગોપિકાઃ પ્રોક્તાઃ શુદ્ધસત્ત્વપ્રસિદ્ધયે।।૩૯૪।।
નિરોધશ્ચાપિ તાસાં હિ સર્વભાવેન રૂપિતઃ।।
તદન્તાઃ સર્વ એવૈતે તત્ફલા ઇતિ નિશ્ચિતમ્।।૩૯૫।।

અને અધ્યાયના અન્તમાં ગોપીઓનું શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે ગોપિકાઓની કથા કહેલી છે, અને તેઓનો નિરોધ પણ સમ્પૂર્ણ રીતે થયાનું જણાવેલ છે. ત્યાં સુધીના આ બધાએ ઉપાયો, તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

ગોપીઓ તમામ હતી, તે રાજસ થયાનું પહેલાં કહેલું છે. હવે તેઓ સાત્ત્વિક થયેલી છે એમ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે આ અધ્યાયના અન્તે તેઓની કથા કહેલી છે. અન્તે ભગવાન્ ગોપીઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે (શ્લો.૪૨-૪૭), ત્યાં સુધીના બધાએ ઉપાયો તેઓનો સમ્પૂર્ણ રીતે નિરોધ થાય તે માટે જ હતા.

સંસારો ભગવાંશ્ચૈવ વિરુદ્ધં દ્વિતયં ફલમ્।।
ઉભયૈર્યત્સુખં તદ્ધિ તાસાં પુષ્ટ્યાઽભવત્ તદા।।૩૯૬।।
તથૈવ પ્રાર્થિતં તાભિઃ સમ્મતં ચાપિ વૈ હરેઃ।।

સંસાર અને વળી ભગવાન્ એ બે વિરુદ્ધ ફલ છે. બન્નેથી જે સુખ થાય તે તેઓને તે સમયે ભગવાન્‌ની કૃપાથી થયું. તેઓએ તેવી જ પ્રાર્થના કરેલી અને હરિએ ખરેખર તેમાં સમ્મતિ આપી.

સંસાર અને ભગવાન્ એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. સંસાર જેને હોય તેને ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને જેને ભગવાન્ પ્રાપ્ત થયા હોય, તેનો સંસાર ન રહે. છતાં સંસાર અને ભગવાન્ બન્નેથી જે સુખ થાય તે ગોપીઓને તેમનો નિરોધ સમ્પૂર્ણ થયો ત્યારે પ્રાપ્ત થયું. ગોપીઓએ ભગવાન્ પાસે શ્લો.૪૯માં તેવી જ પ્રાર્થના કરી ભગવાને તે તેમનું ઇચ્છેલું આપ્યું(અ.૮૦।૧).

'ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં' યતઃ પ્રાહ હરિઃ સ્વયમ્।।૩૯૭।।
'અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં' 'યે તુ સર્વાણિ' ચોક્તવાન્।।

કારણ કે હરિએ પોતે કહેલું છે કે ''જ્ઞાન તેમ જ વૈરાગ્ય અહીં કલ્યાણકારક થતા નથી'' ''અવ્યક્ત ફલ દેહ ધારણ કરનારાઓને દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે'' ''જેઓ મને સર્વ કર્મો અર્પણ કરી''.

ભગવાન્‌નાં પોતાનાં વચનો નીચે પ્રમાણે છેઃ
''મારી ભક્તિવાળા અને મારામાં ચિત્ત રાખનારા યોગીઓને ઘણા ભાગે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય અહીં કલ્યાણકારક થતાં નથી''
(ભાગ.પુરા.૧૧।૨૦।૩૧)
''અવ્યક્ત બ્રહ્મમાં ચિત્ત પરોવનારને ઘણું દુઃખ થાય છે, કારણ કે અવ્યક્ત ફલ; દેહ ધારણ કરનારાઓને દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે''
(ભગ.ગીતા૧૨।૫)
''પરન્તુ જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી મારામાં ચિત્ત રાખી અનન્ય યોગથી મારું ધ્યાન ધરતાં મારી ભક્તિ કરે છે, તેઓનો હું અલ્પ સમયમાં જ સંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરું છું.''
(ભગ.ગીતા૧૨।૬,૭).
ભગવાને પોતે જ આમ કહેલ હોવાથી સંસારમાં રહીને પણ ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવી એ જ્ઞાન વૈરાગ્ય વગેરે કરતાં ઉત્તમ છે, અને ભગવાન્‌માં નિરોધ થવો એ જ ફલ છે.

જીવતશ્ચ સ્થિતિર્મૃગ્યા તથા વૃત્ત્યાદિ સર્વથા।।૩૯૮।।
સ્વાભાવિકં ન દુઃખાય પરત્રેહ ચ નિશ્ચિતમ્।।

અને જીવનારે રહેવાનું સ્થાન તથા જિંદગીનું સાધન વગેરે સર્વ પ્રકારે રાખવા જોઈએ. સ્વાભાવિક સ્થિતિથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખ થતું નથી એવો નિશ્ચય છે.

ગોપીઓએ તેઓનાં લિઙ્ગદેહનો ત્યાગ કર્યો (શ્લો.૪૮), તેથી કૈવલ્ય જ ફલ છે, નિરોધ ફલ નથી–એવી શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે શ્લો.૪૯, અ.૮૧।૧-૨ તથા ૬૯ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીઓને દેહ તો હતા જ. તેઓએ લિઙ્ગદેહનો ત્યાગ કર્યાનું કહેલ છે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓના લિઙ્ગદેહને સ્થાને આધિદૈવિક અથવા કુદરતી સર્વ શક્તિવાળા ભગવાન્ જ પ્રગટ થયેલા. તેથી ગોપીઓના દેહ હતા, અને જ્યાં સુધી જીવતાં હોઈએ ત્યાં સુધી રહેવાનું સ્થાન અને જીવન ચાલુ રાખવાં જોઈએ. તેથી જ તેઓએ ભગવાન્ પાસે એમ માગેલ કે તેઓ ઘરમાં રહે છતાં ભગવાન્નું ચરણકમલ સદા તેઓના મનમાં પ્રકટ રહે(શ્લો.૪૯). ભગવાન્નાં ચરણકમલમાં મન રહે એ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને તેવી સ્થિતિથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખ થતું નથી.

લોકદ્વયેષ્ટદં તુલ્યં હરેર્નાન્યત્ પરં સુખમ્।।૩૯૯।।
વિરોધ્યન્યોન્યમન્યત્ર યાચિતં તેન તદ્વિધમ્।।

હરિ પાસેથી બન્ને લોકનું ઇચ્છેલું સમાન રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. હરિથી બીજું કાંઈ અધિક સુખ નથી. બીજામાં બન્ને લોકનાં ફલ એક-બીજાથી વિરુદ્ધ છે. તેથી ગોપીઓએ તેવા પ્રકારનું માગ્યું.

બન્ને લોકમાં આપણું ઇચ્છેલું ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાન્ છે. સંસાર અને ભગવાન્માં આસક્તિ વિરુદ્ધ છે, પરન્તુ ભક્તિમાર્ગમાં તે બે પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. તેથી સંસારમાં રહેતા હોવા છતાં ભગવાન્નું ચરણકમલ સદા પોતાના મનમાં પ્રકટ રહે એવું જ ફલ ગોપીઓએ માગ્યું (શ્લો.૪૯) અને તે જ ઉત્તમ ફલ છે.

અધ્યાય ૮૦:

અતિદેશાર્થમન્યેષાં નિકટે કથનં મતમ્।।૪૦૦।।
સ્ત્રીણાં સ્વસ્વપતૌ સ્નેહઃ સહજસ્તન્નિવૃત્તયે।।
કૃષ્ણસ્ત્રીણાં વિવાહાનાં કથા ત્વત્ર નિરૂપ્યતે।।૪૦૧।।

બીજાઓને લાગુ પડે તે માટે નજીકમાં બીજાઓની કથા કહેલી હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. સ્ત્રીઓને પોત-પોતાના પતિમાં કુદરતી સ્નેહ હોય છે, તે દૂર થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓની વિવાહોની કથા આ અધ્યાયમાં કહેલી છે.

ગોપીઓનો નિરોધ ભગવાને ગયા અધ્યાયમાં કર્યો. તે નિરોધની કથા બીજાઓને પણ લાગુ પડે તે માટે, ત્યાર પછી તરત જ આ અધ્યાયમાં બીજા; યુધિષ્ઠિર વગેરેનો નિરોધ કર્યાનું કહેલ છે. સ્ત્રીઓને પોતાના પતિમાં કુદરતી પ્રેમ હોય છે. લૌકિક પતિ ઉપરનો આ પ્રેમ દૂર થઈ ભગવાન્ ઉપર તેઓને પ્રેમ થાય, તે માટે શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓના વિવાહોની કથા આ અધ્યાયમાં કહેલી છે.

લોકાદ્ ભયં ગોપિકાભિઃ પૂર્વમેવ નિવારિતમ્।।
પુરુષોત્તમભાવેન વૈદિકં ચ નિવારિતમ્।।૪૦૨।।

લોકથી થતો ભય પહેલાં જ ગોપિકાઓએ દૂર કરેલો છે, અને શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એવા વિચારથી વેદનો ભય પણ દૂર કરેલ છે.

ગોપીઓએ લોકના ભયનો તો પ્રથમથી જ ત્યાગ કરેલો. તેમના દૃષ્ટાન્તથી લોકનો ભય દૂર થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એવા વિચારથી વેદનો ભય પણ દૂર થાય છે, કારણ કે પુરુષોત્તમ વેદથી પર છે. લૌકિક પતિ ઉપરનો પ્રેમ દૂર કરવામાં લોક અને વેદ એ બેથી જ ભય રહે છે, તેથી તે બન્ને ભય દૂર કરેલા છે.

ઉત્કર્ષે તુ શ્રુતે સ્ત્રીણાં પૂર્વભાવો વિનશ્યતિ।।
પશ્ચાત્તાપશ્ચ જાયેત વિવાહખ્યાપનં તતઃ।।૪૦૩।।

શ્રીકૃષ્ણની સરસાઈનું શ્રવણ થાય ત્યારે તો સ્ત્રીઓની પહેલાંની સ્થિતિનો નાશ થાય છે અને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તેથી વિવાહો કહેલા છે.

ભગવાન્‌ની શ્રેષ્ઠતાનું શ્રવણ થાય, ત્યારે ત્યાં સુધીના સમય સુધી ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ ન રાખવાની તેમની સ્થિતિ દૂર થાય છે, તેમને ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ થાય છે. અને શ્રેષ્ઠતાનું શ્રવણ થયું ત્યાં સુધી ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ રાખેલ ન હોવાથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે. એવું થાય તે માટે ભગવાન્‌ની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવનાર તેમની પત્નીઓના વિવાહોની કથા કહેલી છે.

કૃષ્ણે કામાદ્યભાવાય દાસ્યં સર્વત્ર વર્ણ્યતે।।
સર્વભાવેન સર્વાસાં વિવાહકરણે ક્ષમઃ।।૪૦૪।।

સુતરાં ભક્તિયુક્તાનાં લક્ષ્મણાયાઃ કથા તતા।।

શ્રીકૃષ્ણમાં કામ વગેરે નથી એમ જણાવવા સર્વ સ્થલે દાસ્યનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન્ સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરવા સમ્પૂર્ણ રીતે શક્તિવાળા છે. ભક્તિવાળી સ્ત્રીઓ સાથે ઉત્તમ પ્રકારે વિવાહ કરે છે. લક્ષ્મણાના વિવાહની કથા વિસ્તારથી કહેલી છે.

શ્રીકૃષ્ણમાં કામ વગેરે દોષો નથી એમ જણાવવા બધા વિવાહોમાં ભગવાન્‌ની પત્નીઓની તેમનું દાસ્ય કરવાની અભિલાષા હોવાનું કહેલ છે. ભગવાન્ સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરવા શક્તિમાન્ છે. આઠ પટરાણીઓ આઠ ભક્તિરૂપ છે (જુઓ શ્લો.૧૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આપેલી કારિકાઓ) તેઓની સાથે ભગવાન્ ઉત્તમ પ્રકારે વિવાહ કરે છે. (ભૌમાસુરના અન્તઃપુરમાંથી આવેલી રોહિણી વગેરે પત્નીઓ આત્મનિવેદનરૂપ નવમી ભક્તિનું સ્વરૂપ છે એમ તેઓના વિવાહની કથા શ્લો.૪૦-૪૩ સુધીમાં કહી તેથી જણાય છે). આ વિવાહો પૈકી લક્ષ્મણાના વિવાહની કથા દ્રૌપદીનાં અભિમાનનો નાશ કરવા લંબાણથી કહેલી છે (શ્લો.૧૭ ઉપરનાં સુબોધિનીનો આભાસ જુઓ).

દ્રૌપદી પુષ્ટિમાર્ગસ્થા તતઃ પૃચ્છતિ યત્નતઃ।।૪૦૫।।
તદુત્કણ્ઠપરાઃ સર્વા રુક્મિણ્યાદિવદેવ તાઃ।।
જાતા ઇતિ પુરા પ્રોક્તાત્ ફલાદ્ એતદ્ વિશિષ્યતે।।૪૦૬।।

તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલી દ્રૌપદી પ્રયત્ન કરીને આ વિવાહોની કથા પૂછે છે. બીજી સર્વે આતુરતા રાખી તેનું શ્રવણ કરે છે. તેઓ પણ રુક્મિણી વગેરેના જેવી જ થઈ, એવો પહેલાં કહેલાં ફલથી આ ફલનો ભેદ છે.

દ્રૌપદીએ આ કથા પૂછેલી. બીજી બધી સ્ત્રીઓ પણ આતુરતાથી આ વિવાહોની કથાનું શ્રવણ કરતી હતી, તેઓનો પણ ભગવાન્ ઉપર રુક્મિણી વગેરેના જેવો પ્રેમ ધીરે-ધીરે થયો. તેઓ પણ ભગવન્મય થઈ. તેમનો ભગવાન્‌માં નિરન્તર સ્નેહ થયો અને તેમને વિસ્મય થયો (અ.૮૧।૧ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીનો આભાસ).

વિસ્મયાવિષ્ટચિત્તાનાં ભવિષ્યતિ તથા હરિઃ।।

પૂર્વોક્તાનામપિ તથા ક્રમવૃદ્ધ્યા ક્ષણે ક્ષણે।।૪૦૭।।
મહિષીણાં યથા ભાવઃ તથા સાધુ ભવિષ્યતિ।।

ઉપર કહેલી વિસ્મય પામેલ ચિત્તવાળી સ્ત્રીઓને પણ હરિ તેવા (નિરોધ કરનારા) થશે. તેઓનો ભગવાન્ ઉપરનો પ્રેમ પણ તેવી રીતે ક્ષણે-ક્ષણે ક્રમથી વધતાં, જેવો પટરાણીઓનો પ્રેમ હતો તેવો ઉત્તમ થશે.

ઉપર આ વિવાહોનું શ્રવણ કરનારી જે સ્ત્રીઓ કહેલી છે (અ.૮૦।૫ અને અ.૮૧।૧) તેઓનો પણ શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનો પ્રેમ ક્ષણે-ક્ષણે વધતાં પટરાણીઓના પ્રેમ જેવો ઉત્તમ પ્રકારનો થશે. એવી રીતે ભગવાને સર્વ લૌકિક જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો.

અધ્યાય ૮૧:

લૌકિકાન્ અખિલાનેવં સમુદ્ધૃત્ય મનીષયા।।૪૦૮।।
વૈદિકાન્ ઋષિદેવાંશ્ચ પૂર્વભાવસ્ય સિદ્ધયે।।
તતઃ પ્રભૃતિ પૂજ્યન્ત ઈતિ ન્યાયેન વૈ હરિઃ।।૪૦૯।।
સ્તોત્રં તેષાં ચકારાદ્યે ... ...

સર્વ લૌકિક પુરુષોનો એવી રીતે ઉદ્ધાર કરીને વૈદિક ઋષિઓ અને દેવોને તેઓની પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે, ત્યાર પછી તેઓનું પૂજન થાય એવા નિર્ણયથી, ભગવાને આરમ્ભમાં તેઓની બુદ્ધિપૂર્વક સ્તુતિ કરી.

વેદને ઉત્તમ માનનાર ઋષિઓ અને દેવોનું પહેલાંની પેઠે લોકમાં પૂજન થાય તે માટે ભગવાને આ અધ્યાયના આરમ્ભમાં તેઓનો બુદ્ધિપૂર્વક સત્કાર કરીને તેઓની સ્તુતિ કરેલી છે (શ્લો.૬-૧૩).

... ...નિરોધાર્થં તુ તે પુનઃ।।
વિપરીતં સર્વમાહુઃ શાસ્ત્રાર્થોઽયં હિ પુષ્ટિતઃ।।૪૧૦।।
સાન્નિધ્યાદેવ સર્વેષાં હૃદ્યેવં સમુપાગતમ્।।

તેઓ તો પોતાનો નિરોધ થાય તે માટે સર્વ (આથી) વિરુદ્ધ કહે છે. આ તેઓનાં વચન શાસ્ત્રાર્થ છે. ભગવાન્‌ની સન્નિધિને લીધે જ પુષ્ટિને લીધે એવી રીતે તે સર્વનાં હૃદયમાં ઉતરે છે.

ઋષિઓ તો પોતાનો નિરોધ થાય તે માટે ભગવાને પોતાની સ્તુતિનાં વચન કહેલાં તેથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત કહે છે. તેઓ ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે, તેમને નમન કરે છે અને તેમના ચરણાવિન્દનાં દર્શનથી કૃતકૃત્ય થયાનું કહે છે (શ્લો.૧૬-૨૬). અહીં મુનિઓ કહે છે તે શાસ્ત્રાર્થ છે અને ભગવાન્ ત્યાં સમીપમાં જ હોવાથી તે શાસ્ત્રાર્થ સર્વનાં હૃદયમાં ઉતરે છે.

અનેનૈવોપદેશોઽભૂત્ ફલં ચાપિ ×ઈ*×અસ્વસમ્મતત્।।૪૧૧।।

(*'સમં મતમ્' પણ પાઠ છે)
આથી જ ઉપદેશ થયો અને પોતે ઈચ્છેલા ફલની પ્રાપ્તિ પણ થઈ.

આ ઋષિઓના વચનથી જ સર્વ સભાસદોને ઉપદેશ પણ થયો અને સર્વને પોતાનાં ઈચ્છેલાં ફલની પ્રાપ્તિ પણ થઈ. સર્વનો પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે નિરોધ થયો.

પ્રમેયબલમાસાદ્ય યાદવાનાં ફલં પુનઃ।।

કૃતં સન્દેહજનનાત્ પ્રમાણેનોચ્યતે પુનઃ।।૪૧૨।।

વળી યાદવોને પ્રમેયબલના સમ્બન્ધથી ફલ આપેલું. તેમાં સન્દેહ ઉત્પન્ન થવાથી ફરીથી પ્રમાણથી તે કહેવામાં આવે છે.

સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણમાં પ્રમેય બલથી યાદવોના દોષનો નાશ કરવારૂપ ફલ તેઓને આપ્યાનું કહેલ છે. તેમાં સન્દેહ થવાથી અહીં ફરીથી પ્રમાણબલથી તે જણાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણથી જણાવવા માટે જ વસુદેવે કરેલ યજ્ઞની કથા અહીં કહેલી છે.

વસુદેવસ્ય સમ્પ્રશ્નઃ તતો યાગાર્થમુચ્યતે।।
ઈશલીલાં સુદુર્બોધાં મત્ત્વા તે સંશયં ગતાઃ।।૪૧૩।।

તેથી યજ્ઞ થાય તે માટે વસુદેવને પ્રશ્ન કહેલો છે. ઈશ્વરની લીલા જાણવી ઘણી કઠણ છે એવા વિચારથી તેઓને સંશય થયો.

તેથી યજ્ઞ થાય તે માટે વસુદેવે ઋષિઓને પ્રશ્ન કર્યાનું કહેલ છે. વસુદેવ તેઓને કર્મનો નાશ કરવાના ઉપાય સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરે છે (શ્લો.૨૯).

ભગવાન્‌ની લીલા જાણી શકાય તેવી નથી. ઋષિઓ પણ વસુદેવ આ પ્રશ્ન કેવા અભિપ્રાયથી કરે છે તે જાણી શક્તા નથી અને તેથી તેઓને વસુદેવના અભિપ્રાય સમ્બન્ધમાં સંશય થાય છે (શ્લો.૨૯ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની).

નારદઃ પૂર્વવત્ પ્રાહ સર્વસન્દેહવારકઃ।।
સાત્ત્વિકપ્રક્રિયાનાં હિ પ્રમાણં ન હિ દર્શિતમ્।।૪૧૪।।
તતઃ કૃષ્ણકૃતં સર્વં લૌકિકં મેનિરેઽખિલાઃ।।

પહેલાંની પેઠે સર્વ સન્દેહોને દૂર કરનાર નારદ ઉત્તર કહે છે. સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં પ્રમાણ દર્શાવેલ નથી, તેથી બધા શ્રીકૃષ્ણે કરેલાં સર્વ કાર્ય લૌકિક માનતા હતા.

ઋષિઓના સન્દેહનો ઉત્તર આપી નારદ તેઓનો સન્દેહ દૂર કરે છે (શ્લો.૩૦-૩૩). શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એવું પ્રમાણ આ પ્રકરણમાં દર્શાવેલ નથી, તેથી શ્રીકૃષ્ણના કાર્યને સર્વ યાદવો લૌકિક માને છે, એવો આ ઉત્તરનો સાર છે.

અતો યાગોત્સવો જાતો લૌકિકં વૈદિકં તથા।।૪૧૫।।
એકીભૂયાભવદ્ભક્તૌ તેન સર્વેઽભવન્ સમાઃ।।

તેથી યજ્ઞનો ઉત્સવ થયો. લૌકિક અને વૈદિક સાધનો ભેગાં થઈ ભક્તિમાં ઉપયોગી થયા. તેથી સર્વ સરખા થયા.

ઋષિઓએ વસુદેવને યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, તેથી યજ્ઞનો ઉત્સવ થયો. યાદવોનાં પહેલાનાં લૌકિક અને આ અલૌકિક સાધન ભક્તિમાં પરિણમ્યા, એટલે સર્વ રાજસ યાદવોના મનમાંથી વિષમપણું દૂર થયું, અને તે બધા સાત્ત્વિક થયા.

સર્વેષાં સર્વભાવો હિ ફલાદપિ હરિઃ ફલમ્।।૪૧૬।।
સાત્ત્વિકપ્રક્રિયાયાં હિ સર્વ એવ નિરૂપિતાઃ।।
નિર્ગુણત્વં સમાપન્ના નિરોધોઽત્રૈવ રૂપિતઃ।।૪૧૭।।

બધાનો ભગવાન્‌માં સમ્પૂર્ણ પ્રેમ થયો, અને બીજા બધા ફલ કરતાં પણ હરિ જ ફલરૂપ હોવાનું તેમણે જાણ્યું. સાત્વિક પ્રકરણમાં જણાવેલા બધાઓએ નિર્ગુણપણું પ્રાપ્ત કર્યું. અહીં જ નિરોધ જણાવેલ છે.

સર્વ ફલોમાં હરિ જ ફલરૂપ છે એમ જાણવામાં આવતાં, આ પ્રકરણમાં બધા નિર્ગુણ થયા. સર્વનો નિરોધ થયાનું કહેલ છે.

૫.ગુણપ્રકરણ. અધ્યાય ૮૨-૮૭

હરિણા કેવલેનૈવ ધર્મેણૈવાખિલં કૃતમ્।।
ઈતિ સંશયનાશાય ગુણાનાં પ્રક્રિયોચ્યતે।।૪૧૮।।

કેવલ હરિએ જ (અથવા) માત્ર ગુણથી જ સર્વ (નિરોધ) કરેલ છે, એવી શઙ્કાનો નાશ કરવા ગુણોનું આ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

'કેવલ' એટલે ભગવાન્‌ના ગુણો વિનાના હરિએ જ આ સર્વ નિરોધ કરેલો, અથવા માત્ર ભગવાન્‌ના ગુણે જ આ સર્વ નિરોધ કરેલો, એવી શઙ્કા દૂર કરવી એ આ ગુણપ્રકરણમાં પ્રયોજન છે.

નિર્ધર્મકો વા ભિન્નો વા નિરોધં કુરુતે યદિ।।
તદા વ્યર્થં સમસ્તં સ્યાદ્ ઈતિ ષડ્ગુણવર્ણનમ્૪૧૯।।

ગુણ વિનાનાએ અથવા તેમનાથી જુદા કોઈએ જો નિરોધ કરેલ હોય તો સર્વ વ્યર્થ થાય, તેથી ભગવાન્‌ના છ ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે.

ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણો વિનાનાએ કોઈએ નિરોધ કરેલ હોય, તો તે સર્વ માયિક હોય અને તેથી તેનાથી કાંઈ ફલ પ્રાપ્ત ન થાય. વળી જો અન્તર્યામી અથવા કોઈ દેવમાં પ્રવેશ કરેલ ભગવાન્‌ના ગુણે જ નિરોધ કરેલો હોય, તો તેના શ્રવણથી મુખ્ય ફલ પ્રાપ્ત ન થાય અને તેથી આ સર્વ લીલા નિરર્થક થાય.

યેનૈતાવત્કૃતં સર્વં સ કૃષ્ણો ભગવાન્ પરઃ।।
ઈતિ દર્શયિતું ષડ્ભિઃ અધ્યાયૈઃ ષડ્ગુણાન્ જગૌ।।૪૨૦।।

જેમણે આટલું કરેલ છે તે શ્રીકૃષ્ણ સર્વને વશ રાખનાર ભગવાન્ છે એમ દર્શાવવા છ અધ્યાયોથી તેમના છ ગુણો શુકે ગાયેલા છે.

તેથી ભગવાન્‌ના છએ ગુણો જેમનામાં છે તેવા સર્વને વશ રાખનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જ આ સર્વ નિરોધ કરેલો છે એમ દર્શાવવા, આ પ્રકરણના છ અધ્યાયોમાં શ્રીકૃષ્ણના છ ગુણો શુકે ગાયેલા છે.

અધ્યાય ૮૨. ઐશ્વર્યઃ

ઐશ્વર્યેણ સમગ્રેણ પ્રથમં જ્ઞાનદો હરિઃ।।
પ્રશ્ચાત્ પુત્રપ્રદશ્ચાપિ બાહ્યાભ્યન્તરભેદતઃ।।૪૨૧।।

સર્વ ઐશ્વર્યથી હરિ; બહારના અને અંદરના ભેદથી, પ્રથમ જ્ઞાન આપનાર અને પછી પુત્ર લાવી આપનાર પણ થયેલ છે.

આ અધ્યાયમાં વસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે (શ્લો.૧-૨૦), પછી શ્રીકૃષ્ણ તેમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે (શ્લો.૨૧-૨૫). ત્યાર પછી દેવકીજી તેમને પોતાના કંસે હણેલ પુત્રો દેખાડવાની પ્રાર્થના કરે છે (શ્લો.૨૭-૩૩), અને શ્રીકૃષ્ણ તેઓને દેવકીજી પાસે લાવે છે (શ્લો.૩૪-૫૩). તેથી આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ વસુદેવને જ્ઞાન આપી આનન્દનું દાન કરે છે. આ અંદરનો આનન્દ છે. પછી દેવકીજીને પુત્રો લાવી આપી આનન્દ કરાવે છે. આ બહારનો આનન્દ છે.

જ્ઞાનેનાન્તર આનન્દઃ પુત્રાદિભ્યસ્તથા બહિઃ।।

પિતૃમાતૃવિભેદેન વૈદિકં લૌકિકં તથા।।૪૨૨।।
ઐશ્વર્યભક્તિસિદ્ધ્યર્થં પ્રકટીકૃતવાન્ હરિઃ।।

જ્ઞાનથી અંદરનો આનન્દ થાય છે, અને પુત્રો વગેરેથી બહારનો આનન્દ થાય છે. ઐશ્વર્યથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પિતા અને માતાના ભેદથી હરિએ વૈદિક અને લૌકિક આનન્દ પ્રકટ કર્યો.

પિતા તથા માતાને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ઐશ્વર્ય ગુણથી પિતાને જ્ઞાન આપીને અને માતાને પુત્રો લાવી આપીને તેમને અનુક્રમે વૈદિક તથા લૌકિક આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવ્યા.

ગુરુત્વં દેવતાત્વં વા ન સ્વીકૃત્ય સુતત્વતઃ।।૪૨૩।।
તદુક્તમેવ નિખિલં સર્વં બ્રહ્મેતિ બોધિતમ્।।

ભગવાને પોતામાં પુત્રપણું હોવાને લીધે, ગુરુપણાંનો અથવા દેવપણાંનો સ્વીકાર કર્યા વિના વસુદેવે કહેલું સર્વ સ્વીકારીને, ''સર્વ બ્રહ્મ છે'' એવો તેમને બોધ કર્યો.

ભગવાન્; વસુદેવને જ્ઞાન આપવા છતાં, પોતે ગુરુ અથવા દેવ હોવાનું જણાવતા નથી. પોતે પુત્ર જ હોવાની સ્થિતિમાં રહી, વસુદેવે કહેલ તે બધું યોગ્ય જ હોવાનું જણાવી તેમને અખણ્ડ અદ્વૈતનો બોધ કરે છે.

ક્વચિત્તુ બ્રહ્મભાવો હિ ખણ્ડજ્ઞાનમિહોચ્યતે।।૪૨૪।।
લોકેઽધુના તદેવાસ્તે જીવેશ્વરવિભેદતઃ।।

અહીં કોઈ સ્થલે તો ખણ્ડજ્ઞાનને બ્રહ્મભાવ કહેવામાં આવે છે. હાલમાં લોકમાં જીવ અને ઈશ્વરમાં ભેદને લીધે તે જ મત પ્રર્વતે છે.

જૈમિનિ, બોધાયન વગેરેના સૂત્રોમાં કોઈ-કોઈ સ્થલે ખણ્ડજ્ઞાનને જ બ્રહ્મવાદ જણાવેલ છે. લોકમાં પણ તેવી જ રીતે રામાનુજ, મધ્વ વગેરે જીવ અને ઈશ્વરમાં ભેદ હોવાનું કહે છે. રામાનુજના મત પ્રમાણે જીવ અને જડ (ચિત્ અને અચિત્) ઈશ્વરનો દેહ છે, અને ઈશ્વર તેમના આત્મા છે. મધ્વાચાર્ય તો જીવ અને ઈશ્વર તદ્દન જુદા જ હોવાનું માને છે.

માયાવિનસ્તુ મન્યન્તે જીવમાત્માનમીદશમ્।।૪૨૫।।
વસુદેવોક્તમખિલં વૈષ્ણવાઃ પુરુષોત્તમમ્।।
વસ્તુતો યાદશં સર્વં તત્કૃષ્ણેન નિરૂપ્યતે।।૪૨૬।।

માયાવાદીઓ તો જીવાત્માને બ્રહ્મ માને છે. વૈષ્ણવો; વસુદેવે કહેલું સર્વ પુરુષોત્તમ (બ્રહ્મ) હોવાનું માને છે. વાસ્તવિક રીતે જેવું સર્વ છે તે શ્રીકૃષ્ણે જણાવેલ છે.

માયાવાદીઓ તો જીવ જ બ્રહ્મ છે એમ માને છે. વૈષ્ણવશાસ્ત્ર પંચરાત્રમાં વસુદેવે આ અધ્યાયમાં ભગવાન્ની સ્તુતિ કરતાં જે કહેલ છે તે વાસ્તવિક મત હોવાનું કહેલ છે, પરન્તુ ભગવાને વસુદેવને આ અધ્યાયમાં ૨૩મા શ્લોકથી આરમ્ભી જે બોધ કરેલ છે તે જ વાસ્તવિક સિદ્ધાન્ત છે.

અતિદેશપ્રકારેણ સ્થાપિતં ચાપિ વૈષ્ણવમ્।।
દષ્ટાન્તાર્થં યતઃ સાધુઃ જીવોઽપ્યેતેન સિદ્ધ્યતિ।।૪૨૭।।

વળી દૃષ્ટાન્તમાટે વૈષ્ણવ મત (બીજાને) પણ લાગુ પાડી તેનું સ્થાપન કરેલું છે, તેથી આથી જીવ પણ શુદ્ધ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

વસુદેવે જણાવેલ વૈષ્ણવ મત શ્લો.૨૨માં કબૂલ રાખી, શ્લો.૨૩માં તે બીજાઓને લાગુ પાડેલ છે. તેથી વૈષ્ણવ મતનું પણ સ્થાપન કરેલું છે. તેથી જીવ પણ બ્રહ્મ પેઠે શુદ્ધ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

એતેન સર્વવેદાનામ્ અર્થો જ્ઞાનાધિકારતઃ।।
પ્રચ્યુતાનામ્ ઈશ્વરત્વ-બલાદેવ નિરૂપિતઃ।।૪૨૮।।

આથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓને સર્વ વેદોનો અર્થ ઈશ્વરપણાનાં બલથી જ જણાવ્યો.

ઈશ્વર 'કર્તુમ્' એટલે સાધન વિના પણ ફલદાન કરવા, 'અકર્તુમ'-ફલ પ્રાપ્ત કરવાનાં સર્વ સાધનો કરેલાં હોય છતાં પણ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું અટકાવવા, અને 'અન્યથાકર્તુમ્'-સાધનથી વિરુદ્ધ કરવા, અથવા જેણે ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તેવાં જ કાર્ય કરેલ હોય તેવાને પણ ફલદાન કરવા શક્તિવાળા છે.

વસુદેવ પોતાની સ્તુતિમાં ચોથા શ્લોકથી આરમ્ભી જે રૂપો કહે છે તે બધાં ભગવાને ધારણ કરેલાં છે. ભગવાન્ સર્વનાં કારણ છે, અને સર્વને વશ રાખનારા અને સર્વ શક્તિવાળા છે. વસુદેવે કહ્યું તે સર્વ સ્વીકારી, પોતે વસુદેવના પુત્ર જ હોવાનું જણાવી, ભગવાને એવો બોધ કરેલ છે કે પદાર્થ માત્ર બ્રહ્મ છે અને જુદા-જુદા જણાતા હોવા છતાં એક જ છે. હરકોઈ એક જેને જુદાં-જુદાં રૂપો ધારણ કરવાનું સાધન ન હોય તે જુદા-જુદા રૂપ ધારણ કરી શકે નહિ. વળી જુદા-જુદા રૂપો ધારણ કરવાનાં સાધન હોય અને જુદા-જુદા રૂપો ધારણ કરેલ હોય, તે સર્વ રૂપો એક પણ થઈ ન શકે, તેમજ જે પ્રકારનાં સાધન હોય તેથી વિરુદ્ધ પ્રકારનું પણ થઈ ન શકે. ભગવાને તો એવાં સર્વ કાર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો અને તેથી શ્લો.૨૯માં જણાવ્યા પ્રમાણે વસુદેવને ફલ પણ પ્રાપ્ત થયું, તેમની ભેદબુદ્ધિ જતી રહી. એ પ્રમાણે વસુદેવને ભગવાને સર્વ વેદોનો અર્થ પોતાના ઈશ્વરપણાના બલથી જ જણાવી તેમને જ્ઞાન આપ્યું. આથી ભગવાન્નો ઐશ્વર્યગુણ શ્રીકૃષ્ણમાં હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ગુરુપુત્ર ઈવાત્રાપિ કાલગ્રસ્તા વિમોચિતાઃ।।
ષડેતે ષડ્ગુણત્વાય દેવકીસુતદેહિનઃ।।૪૨૯।।
સમાનત્વનિવૃત્ત્યર્થં સ્નેહસ્તસ્યાસ્તુ વર્ણ્યતે।।

ગુરુના પુત્રની પેઠે અહીં પણ કાલે ગળેલાને મુક્ત કરાવેલા છે. આ છ-છ ગુણરૂપ થાય તે માટે તેઓએ દેવકીજીના પુત્રના દેહ ધારણ કરેલા. તેઓ સમાન વયવાળા ન રહે તે માટે દેવકીજીના સ્નેહનું વર્ણન કરેલું છે.

ભગવાન્ મૃત્યુ પામેલા ગુરુપુત્રને લઈ આવેલા તેવી જ રીતે આ છ દેવકીજીના પુત્રોને લઈ આવેલા. તેમને ભગવાન્ લેવા ગયેલા ત્યારે તેઓ સમાન વયવાળા હતા, પરન્તુ જ્યારે કાલે તેમનું ભક્ષણ કરેલું ત્યારે તે દરેકનું જેટલું વય હતું તેટલા વયના તે દરેકને કરીને લઈ આવ્યા. જેથી દેવકીજીને તેમને માટે સ્નેહ થાય. આ દેવકીજીના સ્નેહનું વર્ણન શ્લો.૫૩-૫૪માં કરેલું છે. કાલે ભક્ષણ કરેલા આ દેવકીજીના પુત્રોને માત્ર પોતાના સ્પર્શથી પોતાનાં દર્શન કરાવી, બીજો અવતાર લેવરાવ્યા વિના જ ભગવાને મુક્ત કર્યા, અને દેવકીજીને સ્નેહ ઉત્પન્ન કરાવે તેવું, તેમનું કાલે ભક્ષણ કર્યું ત્યારે જેવું રૂપ હતું, તેવું જ પ્રાપ્ત કરાવ્યું. એ પ્રમાણે ભગવાને ક્રિયાથી પોતાનું ઐશ્વર્ય જણાવ્યું. આ છ પુત્રો ગુણરૂપ થાય, દેવકીજીના છ શત્રુઓના સમૂહને દૂર કરે તે માટે જ, યોગમાયા તેમણે નિન્દ્ય કર્મ કરેલ હોવા છતાં તેમને દેવકીજીનાં ઉદરમાં લઈ ગયેલી (શ્લો.૪૯ શ્રીસુબોધિની સાથે).

નન્દાદિવદ્ ઈદાનીં હિ દેવક્યપિ પુરા સ્થિતા।।૪૩૦।।
અતઃ સ્નેહદશાયાં હિ સ્તન્યં નિત્યં હરિઃ પપૌ।।
પીતશેષમ્ અતઃ પ્રોક્તં વૈષ્ણવત્વાય મુક્તયે।।૪૩૧।।

હાલ નન્દ વગેરેની પેઠે પહેલાં દેવકીજી પણ નિરોધવાળાં જ હતાં. તેથી ભગવાન્ ઉપરના સ્નેહવાળી તેમની સ્થિતિ હોય ત્યારે હરિ સદા તેમના ધાવણનું પાન કરતા. તેથી તેઓ મુક્ત થાય તે માટે વૈષ્ણવ થયેલા એમ જણાવવા ''પાન કરતાં વધેલું'' એમ કહેલું છે.

કુરુક્ષેત્રમાં નન્દ વગેરેને ભગવાન્‌નાં દર્શન થયેલાં ત્યારે તેમનો પૂર્ણ નિરોધ થયેલો, તેવી જ સ્થિતિમાં આ સમયે પણ તેઓ હતા. તેવી જ રીતે દેવકીજીનો પણ (ભગવાન્ ગોકુલમાં તેમની પાસે બાલક તરીકે હતા ત્યારે) પૂરો નિરોધ થયેલો. તેથી વિરહ સમયે પણ જ્યારે-જ્યારે તે ભગવાન્‌ને સંભારી તેમના ઉપર સ્નેહ કરતાં, ત્યારે-ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થઈ તેમના ધાવણનું સદા પાન કરતાં તેથી ''ભગવાન્ ૧૧ વર્ષના થયા પછી; વ્રજમાંથી દેવકીજી હતા ત્યાં, મથુરા પધારેલા હોવાથી, તેમણે દેવકીજીનાં ધાવણનું પાન કરેલ હોવાનું સમ્ભવતું ન જ હોવાથી શ્લો.૫૫માં 'ગદા ધારણ કરનારે પાન કરતાં વધેલું દેવકીજીનું અમૃતમય ધાવણ પીને એમ કહેલું છે તે સમ્ભવતું નથી'' એવી શઙ્કા અસ્થાને છે.

પ્રાકૃતત્વદશાયાં વા સદ્યઃ પીતં વિનિર્ગમે।।
ઉચ્છિષ્ટભોજિનો માયાં તરન્ત્યેવ ન સંશયઃ।।૪૩૨।।
એવમૈશ્વર્યચરિતમ્ એકેન વિનિરૂપિતમ્।।

અથવા મથુરાથી ગોકુલ પધારવા નીકળતી વખતે પ્રાકૃત બાલકની અવસ્થામાં ભગવાને ધાવણનું તરત જ પાન કરેલ. ઉચ્છિષ્ટનું ભોજન કરનારાઓ માયાને તરી જાય છે જ તેમાં સંશય નથી. એવી રીતે એક અધ્યાયથી ઐશ્વર્યથી કરેલ ચરિત કહ્યું.

અથવા ભગવાને જ્યારે મથુરાથી ગોકુલ પધારતી વખતે પોતાનું ચાર ભુજાઓવાળું સ્વરૂપ સંકેલી લઈ પ્રાકૃત બાલકનું રૂપ ધારણ કર્યું, તે સમયે તરત જ દેવકીજીનાં ધાવણનું પાન કરેલું. તેથી દેવકીજીનાં કંસે હણેલા છ પુત્રોને ભગવાન્ કાલ પાસેથી લઈ આવ્યા અને દેવકીજીને સ્નેહ ઉત્પન્ન થતાં તેમને ધવરાવ્યા, ત્યારે તેમને ભગવાને પાન કરતાં વધેલાં ધાવણનું પાન પ્રાપ્ત થયું, તેથી શ્લો.૫૫માં એ પ્રમાણે કહેલું છે. ભગવાન્‌નાં ઉચ્છિષ્ટનું ભોજન કરનાર ભગવાન્‌ની માયાને તરી જાય છે તેમાં કાંઈ સંશય નથી. તેથી આ છની મુક્તિ થઈ એ પ્રમાણે ભગવાને ઐશ્વર્ય ગુણથી કરેલ ચરિતનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન કરેલું છે.

અધ્યાય ૮૩ઃ

તતો વીર્યકથાં પ્રાહ તથૈવૈકેન સા ત્રિધા।।૪૩૩।।
એતેષાં સઙ્ગતિઃ ષણ્ણાં ન પરસ્પરમ્ ઉચ્યતે।।
ગુણત્વાય કથાપક્ષઃ પૂર્વમેવ નિવારિતઃ।।૪૩૪।।

તેવી જ રીતે વીર્યની કથા એક અધ્યાયથી કહેલી છે. તે ત્રણ પ્રકારની છે. આ છ ગુણો છે એમ જણાય તેથી તેઓની પરસ્પર સઙ્ગતિ કહેલી નથી. કથામાં સઙ્ગતિ હોવાનો મત ખોટો હોવાનું પહેલાં જ જણાવેલું છે.

આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણનાં વીર્યની કથા કહેલી છે. તે પણ ઐશ્વર્યની કથા પેઠે ત્રણ પ્રકારની છે. આ કથામાં પરસ્પર સઙ્ગતિ હોવાનું કહેલ નથી. છ જુદા-જુદા ગુણોની કથા કહેવાની, એટલે તેમાં સઙ્ગતિ ન જ હોય. કથામાં પણ સઙ્ગતિ નથી એમ પહેલા સ્કન્ધના નિબન્ધના આરમ્ભમાં જ જણાવેલ છે. તેવી રીતે આ ગુણ પ્રકરણમાં પણ ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે, પરન્તુ સઙ્ગતિ ઈચ્છેલી નથી.

બુદ્ધિવીર્યં ક્રિયાવીર્યં ક્રિયા ચ દ્વિવિધા મતા।।
સિદ્ધમાત્માનમેકં હિ દ્વિરૂપં કુરુતે યતઃ।।૪૩૫।।
અતર્ક્યભાવમ્ આપન્નઃ તથાઽન્યેષાં ચ તાન્ પ્રતિ।।

૧.બુદ્ધિનું વીર્ય અને ૨.ક્રિયાનું વીર્ય કહેલા છે. ક્રિયા બે પ્રકારની મનાયેલી છે. કારણ કે એક નિશ્ચિત થયેલા, ચિન્તન થઈ ન શકે તેવી સ્થિતિવાળા (ભગવાન્) પોતાને બે સ્વરૂપવાળા કરે છે તેવી રીતે બીજાઓને પણ તેઓ પ્રતિ તેવા કરે છે.

આ અધ્યાયમાં બુદ્ધિનું વીર્ય અને ક્રિયાનું વીર્ય એવા બે પ્રકારનું ભગવાન્નું વીર્ય દર્શાવેલ છે. તેમાં ક્રિયાનું વીર્ય બે પ્રકારનું દર્શાવેલ છે, કારણ કે ભગવાન્ પોતાનાં એક જ સ્વરૂપને બે સ્વરૂપવાળું દર્શાવે છે અને તેવી રીતે કોઈથી ચિન્તન થઈ ન શકે તેવું પોતાનું અલૌકિક વીર્ય દર્શાવેલ છે. વળી દરેક મુનિ પણ એક જ હોવા છતાં તેઓ એટલે મિથિલાના વતનીઓને બ-બે જણાય તેમ ભગવાન્ કરે છે.

માયાવિવાહે ભગવાન્ બુદ્ધિવીર્યં ચકાર હ।।૪૩૬।।
માયા તુ ત્રિવિધા પ્રોક્તા શક્તિર્વૈ વાસુદેવગા।।

અહો! માયાના વિવાહમાં ભગવાને બુદ્ધિનું વીર્ય કર્યું (દર્શાવેલ) છે. વાસુદેવમાં રહેલી શક્તિ માયા તો ખરેખર ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે.

સુભદ્રાના વિવાહમાં ભગવાને બુદ્ધિનું વીર્ય દર્શાવેલ છે. સુભદ્રા માયા હતી. ભગવાન્ની માયા નીચે જણાવેલ ત્રણ પ્રકારની છે.

અધિભૂતા સમસ્તાનાં મોહિકૈવ સ્થિતા ભુવિ।।૪૩૭।।
માયાવતી તુ કામસ્ય દ્વિતીયા વિનિરૂપિતા।।
દૈવિકી ત્વિયમાખ્યાતા પતિસ્તસ્યાઃ સ્વયં હરિઃ।।૪૩૮।।

૧.ભૂતલ ઉપર રહેલી આધિભૌતિક માયા સર્વને મોહ કરનારી જ છે. ૨.બીજી આધ્યાત્મિક માયા તો કામની પત્ની માયાવતી કહેલી છે. ૩.આ સુભદ્રા તો આધિદૈવિક માયા કહેલી છે. ભગવાન્ પોતે તેના પતિ છે.

આધિદૈવિક માયાનો પતિ ભગવાન્ સિવાય બીજો કોઈ હોઈ ન શકે. સુભદ્રા જ આધિદૈવિક માયા હતી.

ઈશ્વરત્વાત્તુ દાસી સા કન્યૈવ ભવિતું ક્ષમા।।
સા પુનર્દેવકીમોહાત્ તસ્યાં જાતા નિજેચ્છયા।।૪૩૯।।

ભગવાન્ તેના નાથ હોવાથી તે તેમની દાસી કન્યા રહેવા જ યોગ્ય હતી, છતાં ભગવાન્ની ઈચ્છાથી દેવકીના મોહને લીધે તે તેમનાથી જન્મી.

ભગવાન્ની ઈચ્છાથી માયા સુભદ્રા તરીકે દેવકીથી જન્મી (જુઓ ૯।૨૪।૫૫ અને ૧૦।૪।૪ થી ૭). કારણ કે દેવકીને કન્યા પ્રાપ્તિનો મોહ થયેલો.

તસ્યા ભોક્તા ન વૈ જીવો ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ।।
સમ્બન્ધાન્નૈવ ભોક્તા સ્યાત્ લોકદોષાન્ન કન્યકા।।૪૪૦।।

સર્વદા સ્થાતુમુચિતા વેદસ્તસ્યા ન યુજ્યતે।।

જીવ ખરેખર તેનો ભોગ કરનાર ન જ હોય. સમ્બન્ધને લીધે ભગવાન્ પુરુષોત્તમ તેનો ભોગ કરનાર ન જ થાય. લોકનો દોષ થવાને લીધે તે સદા કન્યા રહેવા યોગ્ય ન હતી. વેદ તેને અનુકૂલ ન હતો.

આ આધિદૈવિક માયાના પતિ ભગવાન્ હોવાથી, કોઈ જીવ તેનો ભોગ કરી ન જ શકે. ભગવાન્ તેના ભાઈ થતા હોવાથી, ભગવાન્ પણ તેનો ભોગ કરી ન જ શકે. તે સદા કન્યા(કુંવારી) જ રહે તો લોકમાં તે દોષરૂપ થાય, તેથી તે સદા કુંવારી લોકમાં રહી શકે નહિ. વેદસ્તુતિમાં વેદે 'જહ્યજામ્' ''માયાને હણો'' ૧૦।૮૭।૧૪, એવી ભગવાન્‌ને પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી વેદ પણ તેને અનુકૂલ ન હતો.

અતો વિવાહઃ કઠિનો લોકોઽપ્યત્ર ન દુષ્યતિ।।૪૪૧।।
અત આવેશિનં કૃષ્ણં નરં પ્રવ્રાજીનં તથા।।
વેષાત્ પાષણ્ડિનં કૃત્વા ચૌર્યેણૈતાં દદૌ હરિઃ।।૪૪૨।।

તેથી સુભદ્રાનો વિવાહ થવો કઠણ હતો. આ વિષયમાં લોકનો પણ દોષ ન લાગે તે માટે શ્રીકૃષ્ણના આવેશવાળા તેમ જ ભટકતા અર્જુનને (સન્નયાસીના)વેશથી પાખણ્ડી કરીને ભગવાને આને છૂપી રીતે આપી.

તેથી સુભદ્રાનો વિવાહ થવો કઠણ હતો. લોકનો દોષ ન લાગે તે માટે ભગવાને પોતાના આવેશવાળા અર્જુનને પાખણ્ડી બનાવી સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરાવી સુભદ્રા તેને છૂપી રીતે આપી.

બલસ્તુ મૂલવાર્તાં હિ ગૃહે ગુપ્તાંશસંયુતઃ।।
ન જાનાતિ તતઃ ક્રુદ્ધઃ કૃષ્ણેન ચ નિવારિતઃ।।૪૪૩।।

* 'ગુપ્તામસંયુતઃ' પાઠ હોવો જોઈએ–યોજના). જે પાઠ હોવાનું જણાવે છે તે બરાબર લાગે છે, તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.)

શ્રીકૃષ્ણ સાથે ન ભળેલા બલભદ્ર તો ઘરમાં છૂપી રાખેલ મૂલ માયાની વાર્તા જાણતા ન હતા. તેથી તેમને ક્રોધ થયો. અને શ્રીકૃષ્ણે તેમને અર્જુનનો વધ કરતાં અટકાવ્યા.

શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભળેલા ન હોવાથી બલભદ્ર જાણતા ન હતા કે સુભદ્રા આધિદૈવિક માયા છે, અને તેને ઘરમાં છૂપી રાખેલી છે. તેથી અર્જુને તેનું હરણ કરતાં તેમને ક્રોધ થયો, અને તે અર્જુનનો વધ કરવા તૈયાર થયા (શ્લો.૧૧ ઉપરનાં સુબોધિની). શ્રીકૃષ્ણે તેમને સમજાવી તેમ કરતાં અટકાવ્યા.

એતદબુદ્ધિબલં પ્રોક્તં યેન લોકેઽપિ સમ્મતિઃ।।

આ બુદ્ધિનું બલ કહેલું છે, જેને લીધે લોકની પણ વિવાહમાં સમ્મતિ થઈ.

ભગવાને એવી રીતે સુભદ્રાનો વિવાહ કરવામાં પોતાની બુદ્ધિનું બલ દર્શાવ્યું તેને લીધે લોકમાં પણ આ વિવાહ યોગ્ય જ મનાયો.

જનકઃ શ્રુતદેવશ્ચ ભગવદ્વીર્યબોધકૌ।।૪૪૪।।
પ્રાર્થનાં ચક્રતુરતો દ્વિરૂપોઽભૂત્ તદિચ્છયા।।

ભગવાન્‌નું વીર્ય જણાવનાર જનક અને શ્રુતદેવ છે. તેઓએ પોતાના ઘેર પધારવા ભગવાન્‌ને પ્રાર્થના કરી, તેથી ઈચ્છાથી ભગવાન્ બે રૂપવાળા થયા.

ભગવાન્‌નું ક્રિયાનું વીર્ય જણાવનાર જનક અને શ્રુતદેવ છે. તે બન્નેએ ભગવાન્‌ને પોતાને ઘેર પધારવાની પ્રાર્થના કરી (શ્લો.૨૫), તેથી ભગવાને તેઓની તેવી ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા તેઓ ન જાણે તેમ પોતાનાં બે સ્વરૂપો કર્યા અને તે બન્ને ઘેર એકજ સમયે પધાર્યા(શ્લો.૨૬સુબો.)

મુનીનાં ચ દ્વિરૂપત્વં તેષાં સ્મૃત્યા ચ સમ્મતમ્।।૪૪૫।।
ન ચ તે દ્વિવિધા જાતા નાપિ કૃષ્ણસ્તથાઽભવત્।।
કિન્તુ કૃષ્ણેચ્છયા જાતાઃ તેષાં ચાપ્યત્ર વિસ્મયઃ।।૪૪૬।।
અતઃ ક્રિયાબલં પ્રોક્તં યથા સ્વપ્ને તથાઽભવત્।।

અને મુનિઓના પણ તેઓની બુદ્ધિથી જાણેલાં બે રૂપ થયા. છતાં તેઓ બે પ્રકારના (બે સ્વરૂપવાળા) થયા ન હતા, તેમજ શ્રીકૃષ્ણ પણ તેવા થયા ન હતા. પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથી તેવા થયા. આ વિષયમાં તેઓને પણ વિસ્મય થયો. તેથી આને ક્રિયાનું વીર્ય કહેલું છે. જેમ સ્વપનમાં થાય તેવું થયું.

જનક અને શ્રુતદેવ બન્નેને ઘેર ભગવાન્ ઋષિઓ સાથે જવા નીકળ્યા. જે સ્થળે તે બેને ઘેર જવાના રસ્તા જુદા પડે ત્યાં ભગવાન્ તથા ઋષિઓ ના બે સમૂહો થયા, એક સમૂહ રાજાને ઘેર પધાર્યો, તેમાં ભગવાન્ પોતે હતા અને મુનિરૂપ પણ ભગવાન્ જ થયેલા. બીજો સમૂહ શ્રુતદેવને ત્યાં પધાર્યો તેમાં ભગવાન્ પોતે હતા અને ભગવાન્ સાથે નીકળેલા મુનિઓ હતા. આવા બે સમૂહ ત્યાંથી થયા. આ પરન્તુ જનકના, શ્રુતદેવના અથવા મુનિઓના પણ જાણવામાં આવ્યું નહિ. છતાં જનક અને શ્રુતદેવ બન્નેને ઘેર અમે ગયેલા અને બન્નેને ઘેર શું થયેલ તે મુનિઓની બુદ્ધિમાં આવેલું. આથી મુનિઓને પણ આશ્ચર્ય થયું. તેથી ભગવાન્ અથવા મુનિઓ કોઈના બે જુદાં-જુદાં સ્વરૂપો થયેલા નહિ પરન્તુ જે સ્વરૂપથી ભગવાન્ રાજાને ઘેર પધારેલ તે જ સ્વરૂપથી તે જ સમયે તે શ્રુતદેવને ઘેર પણ પધાર્યા. વળી મુનિઓના સ્વરૂપથી ભગવાન્ રાજાને ઘેર પધારેલા અને મુનિઓ ભગવાન્ સાથે તે જ સમયે શ્રુતદેવને ઘેર પધારેલા (શ્લો.૨૬ સુબોધિની). એવી રીતે ભગવાન્‌ની ક્રિયાનું વીર્ય અહીં કહેલું છે. જેવું સ્વપનમાં જોવામાં આવે તેવો અહીં સત્ય વૃત્તાન્ત થયો.

એકત્રાવસ્થિતઃ કાલમ્ અન્યત્રૈકં દિનં તથા।।૪૪૭।।
અગ્રે કાલદ્વયં તુલ્યં તેન સર્વસ્ય વિસ્મયઃ।।

જેમ બીજા સ્થળે એક દિવસ રહ્યા તેમ પહેલા સ્થળે કેટલોક સમય રહ્યા. પછી (તે) બે સમય સરખા થયા, તેથી સર્વને વિસ્મય થયો.

ભગવાન્ વિદેહને ઘેર કેટલાક દિવસો સુધી રહ્યા (શ્લો.૩૬-૩૭) અને શ્રુતદેવને ઘેર એક દિવસ જ રહ્યા (શ્લો.૩૮-૫૯). છતાં ભગવાન્ ત્યાંથી દ્વારકા પાછા પધારતાં આ બન્ને સમય એક સરખા થયા (શ્લો.૫૯). એક દિવસ શ્રુતદેવને ત્યાં રહ્યા, તેટલા જ સમયમાં વિદેહને ત્યાં ઘણા દિવસો થઈ ગયા, તેથી સર્વને વિસ્મય થયો.

એતદર્થં તુ મુનયઃ સહ નીતાઃ સ્વપૌરુષમ્।।૪૪૮।।
પ્રદર્શિતા યતઃ સર્વે તદ્વાક્યાદ્ વીર્યવેદિનઃ।।

આ પ્રયોજનથી તો મુનિઓને ભગવાને પોતાની સાથે લીધેલા અને પોતાનું પુરુષાતન દર્શાવેલું, કારણકે તેમનાં વચનોથી સર્વ ભગવાન્‌નું વીર્ય જાણે.

પોતાનું વીર્ય લોકોને મુનિઓ જણાવે તે માટે જ ભગવાને તેઓને પોતાની સાથે લીધેલા અને પોતાનું વીર્ય જણાવેલું.

અધ્યાય ૮૪:

શ્રુતિગીતા યશઃ પ્રાહ સર્વસન્દેહવારિકા।।૪૪૯।।

સર્વ સન્દેહોનું નિવારણ કરનારી શ્રુતિગીતાએ ભગવાન્‌નો યશ કહેલો (ગાયેલો છે).

શ્રુતિગીતા ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધમાં સર્વસન્દેહોનું નિવારણ કરે છે અને ભગવાન્‌ના યશનું ગાન કરે છે.

લૌકિકં ચેદ્ યુક્તિસિદ્ધં કર્તૃત્વાદિ ભવેદ્ હરેઃ।।
અલૌકિકસ્ય કરણાદ્ યશો જાતમ્ અલૌકિકમ્।।૪૫૦।।

હરિનું કર્તાપણું વગેરે જો લૌકિક હોત તો તર્કથી સિદ્ધ થયેલા હોત. હરિએ અલૌકિક કાર્ય કરેલ હોવાથી તેમનો અલૌકિક યશ થયો છે.

હરિના કર્તાપણું વગેરે ગુણો જો લૌકિક હોત, તો તે યુક્તિ(તર્ક)થી સિદ્ધ થાત, પરન્તુ તે લૌકિક નથી ભગવાને અલૌકિક કાર્યો કરેલાં છે, અને તેથી તેમનો યશ પણ અલૌકિક થયેલો છે.

અષ્ટાવિંશતિતત્ત્વાનિ યથા રૂપે હરીચ્છયા।।
તથૈવ નામ્નિ યશસિ તાવત્યઃ શ્રુતયો મતાઃ।।૪૫૧।।
તસ્માત્ સન્દેહનિર્ધારો મનસશ્ચ નિવેશનમ્।।
નિર્ગુણે ભગવદ્રૂપે વેદૈરેવેતિ નિશ્ચયઃ।।૪૫૨।।

જેમ હરિની ઈચ્છાથી તેમના સ્વરૂપમાં અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો છે, તેમજ નામમાં હોવાથી યશ જણાવનારી તેટલી શ્રુતિઓ મનાયેલી છે, તેથી ભગવાન્‌નાં નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં સન્દેહ થાય તેનો નિર્ણય અને તે સ્વરૂપમાં મનને સ્થિર કરવાનું વેદોથી જ થાય છે, એવો નિશ્ચય છે.

ભગવાન્ પોતાના જુદાં-જુદાં રૂપો કરે છે અને અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વરૂપ થાય છે, તેમ ભગવાન્‌નાં નામના સમ્બન્ધમાં પણ હોવાથી અઠ્ઠાવીસ શ્રુતિઓ ભગવાન્‌નાં નામ એટલે યશનું ગાન કરે છે. આ ગાન આ અધ્યાયના ૧૪-૪૧ સુધીના શ્લોકોથી કહેલું છે. આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં એવો સન્દેહ જણાવેલ છે કે ''નિર્દેશ થઈ ન શકે તેવા ગુણરહિત બ્રહ્મને ગુણ જ દર્શાવનાર શબ્દ(વેદ) કેવી રીતે જણાવી શકે?'' આ સન્દેહનું નિવારણ આ શ્રુતિગીતા (શ્લો.૧૪-૪૧) થી જ થાય છે. ગુણરહિત ભગવાન્‌ના સ્વરૂપમાં પણ મન સ્થિર કરી શકાય છે, એવો નિર્ણય વેદે જ કરેલો છે.

અધ્યાય ૮૫:

શ્રીશક્તેરગ્રિમાધ્યાયઃ તત્રૈવં નિર્ણયઃ કૃતઃ।।
હરિરેવ સ્વયં ભુંક્તે શ્રિયં નાન્યસ્તુ કશ્ચનઃ।।૪૫૩।।

આગળનો અધ્યાય શ્રીશક્તિનો છે, તેમાં એવો નિર્ણય કરેલો છે કે હરિ પોતેજ શ્રીનો ભોગ કરે છે, બીજો કોઈ શ્રીનો ભોગ કરતો નથી.

ચોરાશીની આગળનો એટલે પંચાશીમો અધ્યાય શ્રી (લક્ષ્મી, શોભા) ગુણ જણાવનારો છે. તેમાં એવો નિર્ણય કરેલો છે કે શ્રીકૃષ્ણજ પોતે શ્રીનો ભોગ કરનારા છે, બીજો કોઈ શ્રીનો ભોગ કરનાર નથી(શ્લો.૩-૫).

યસ્તુ મોહાત્ ક્વચિદ્ ભુંક્તે તં દુઃખે પાતયત્યજઃ।।
ભક્તસ્ય તન્ન યુક્તં હિ તસ્માત્ તાં વિનિવારયેત્।।૪૫૪।।

જે મોહને લીધે કોઈવાર ભોગ કરે છે તેને જન્મરહિત (ભગવાન્) દુઃખમાં નાખે છે, કારણ કે ભક્તને તે લક્ષ્મીનો ભોગ યોગ્ય નથી તેથી ભક્તે તેમાં ચિત્ત રાખવું નહિ.

ભગવાન્ જેના ઉપર કૃપા કરે, તેને લક્ષ્મીનો ભોગ કરતાં અટકાવે છે. તે લક્ષ્મીનો ભોગ કરતાં અટકે ત્યારે તેનું ચિત્ત ભગવાન્‌માં પરોવાય છે (શ્લો.૮-૯) તેથી ભક્તે ભોગમાં ચિત્ત ન રાખવું.

અન્યે દેવાઃ શ્રિયં દત્વા તથાઽન્યાનપિ વૈ વરાન્।।
સ્વયં સઙ્કટમાયાન્તિ તસ્માત્ શ્રીર્નૈવ યુજ્યતે।।૪૫૫।।

શાકુનેયકથા પ્રોક્તા તદર્થં હરસઙ્કટે।।

બીજા દેવો લક્ષ્મી તથા બીજા પણ વરદાનો કરીને ખરેખર પોતે સઙ્કટમાં આવી પડે છે. તેથી બીજાની આપેલી લક્ષ્મી લેવી પણ યોગ્ય નથી જ તે જણાવવા માટે શઙ્કરને સઙ્કટ થયાના સમ્બન્ધમાં શકુનિના પુત્રની કથા કહેલી છે.

બ્રહ્મા, શઙ્કર વગેરે બીજા દેવો વરદાન કરી પોતે જ સઙ્કટમાં આવી પડે છે. તેથી ભગવાન્‌ના ભક્તે બીજા દેવો પાસેથી પણ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી નહિ અને તેનો ભોગ કરવો નહિ. આ દર્શાવવા શકુનિના પુત્ર વૃકાસુરે શઙ્કર પાસેથી વરદાન પ્રાપ્ત કરી તેમને સઙ્કટમાં નાખ્યા, તે કથા અહીં કહેલી છે (શ્લો.૧૩-૪૦).

અધ્યાય ૮૬:

તતઃ પરં તુ જ્ઞાનસ્ય નિર્ણયો હરિમેધસઃ।।૪૫૬।।
ક્ષમા તસ્યોત્તમં લિઙ્ગં કૃષ્ણ એવ પ્રતિષ્ઠિતા।।
તસ્યા નિર્ણયસિદ્ધ્યર્થં ભૃગૂપાખ્યાનમુચ્યતે।।૪૫૭।।

ત્યાર પછી તો હરિમાં જેને લીધે બુદ્ધિ સ્થિર થાય તેવાં જ્ઞાન સમ્બન્ધી નિર્ણય કરેલો છે. તેનું ઉત્તમ ચિન્હ ક્ષમા છે. ક્ષમા શ્રીકૃષ્ણમાં જ રહેલી છે. તે (શ્રીકૃષ્ણમાં જ ક્ષમા રહેલી હોવા) નો નિર્ણય થાય તે માટે ભૃગુનું ઉપાખ્યાન કહેલું છે.

ત્યાર પછીના આ છાશીમા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના જ્ઞાન ગુણનો નિર્ણય કરેલો છે. જ્ઞાનનું ઉત્તમ ચિન્હ ક્ષમા છે. જ્ઞાન હોય તે જ ક્ષમા કરી શકે. ક્ષમા શ્રીકૃષ્ણમાં જ રહેલી છે એમ જણાવવા ભૃગુનું ઉપાખ્યાન આ અધ્યાયના આરમ્ભના ૨૧ શ્લોકોથી કહેલું છે.

તથા બ્રાહ્મણવાર્તાઽપિ સર્વયાદવસન્નિધૌ।।
ક્ષમા કૃષ્ણે પરા પ્રોક્તા સમર્થે જ્ઞાનસમ્ભવે।।૪૫૮।।

સર્વ યાદવોની સમક્ષ બ્રાહ્મણની વાર્તા પણ તેવી કહેલી છે. શક્તિવાળા અને જ્ઞાન જેમનામાં રહેલું છે તેવા શ્રીકૃષ્ણમાં જ સર્વથી અધિક સમ્પૂર્ણ ક્ષમા હોવાનું કહેલું છે.

બ્રાહ્મણ સર્વ યાદવો સમક્ષ સભામાં ભગવાન્‌ની નિન્દા કરે છે અને અર્જુન પણ તેમને 'રાજન્યબન્ધુ' 'અસુંભર' વગેરે કહે છે. છતાં ભગવાન્ જરા પણ ક્રોધ ન કરતાં શાંત જ રહે છે. બ્રાહ્મણના પુત્રો ક્યાં ગયા હતા, કોણ તેઓને લઈ ગયું હતું તે સર્વ ભગવાન્ જાણતા હતા અને તેઓને પાછા લઈ આવવાની શક્તિ પણ તેમનામાં હતી, છતાં એવાં નિંદાનાં વચનો સાંભળવા છતાં તે ક્ષમા કરી શાંત જ રહ્યા. ક્ષમા જ્ઞાનનું ઉત્તમ ચિહ્ન હોવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં જ સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન છે.

ઉપદેશેઽપિ નાન્યસ્ય જ્ઞાનમસ્તીતિ બોધિતમ્।।

અર્જુનસ્ય કથા પ્રોક્તા સર્વગીતાર્થવેદિનઃ।।૪૫૯।।

જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલ હોવા છતાં બીજામાં જ્ઞાન હોતું નથી એમ જણાવેલ છે. તે માટે સર્વ ગીતાનો અર્થ જાણનાર અર્જુનની કથા કહેલી છે.

જ્ઞાન ભગવાન્માં જ છે. બીજાને ઉપદેશ કરવા છતાં જ્ઞાન થતું નથી એમ જણાવવા આ બ્રાહ્મણની કથામાં અર્જુનની કથા કહેલી છે. ભગવાને અર્જુનને ગીતા કહી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો અને આખી ગીતાનો અર્થ તે જાણતો હતો, છતાં તેણે યાદવ માત્રને 'રાજન્યબન્ધુ' 'અસુમ્ભર' કહ્યા. વળી આ બ્રાહ્મણના પુત્રો કેમ મરણ પામ્યા હતા, ક્યાં ગયા હતા વગેરેનું તેને પણ જ્ઞાન ન હતું. તેથી જ્ઞાન માત્ર ભગવાન્નો જ ગુણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

અધ્યાય ૮૭:

અતઃ પરન્તુ વૈરાગ્યં કથાऽધ્યાયે નિરૂપ્યતે।।
તેનૈવ પૂર્ણતાં યાતિ નિરોધઃ સકલોऽપિ હિ।।૪૬૦।।

હવે પછી તો કથાના અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય જણાવેલ છે, કારણ કે તેનાથી બધાંએ નિરોધ સમ્પૂર્ણ થાય છે.

વૈરાગ્યથી જ નિરોધ પૂર્ણ થાય છે, કારણ કે સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય ત્યારે જ ભગવાન્માં ચિત્ત આસક્ત થાય છે. તેથી આ સ્કન્ધના અન્તે 'વૈરાગ્ય' ગુણની કથા કહેલી છે. ભગવાન્ના વૈરાગ્ય ગુણનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

કૃષ્ણો વિરક્તઃ કિં વાચ્યઃ તત્સમ્બન્ધાત્ સ્ત્રિયોऽપિ હિ।।
કામૈકરસપૂર્ણાશ્ચ વિરક્તાઃ સર્વથા મતાઃ।।૪૬૧।।

શ્રીકૃષ્ણ વૈરાગ્યવાળા હોવામાં કહેવાનું જ શું? કારણ કે તેમના સમ્બન્ધને લીધે માત્ર કામરસથી ભરપૂર સ્ત્રીઓ પણ સમ્પૂર્ણ રીતે વૈરાગ્યવાળી થઈ.

શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધથી તેમની પટરાણીઓ તથા મહારાણીઓ પણ સમ્પૂર્ણ રીતે સંસારમાં વૈરાગ્યવાળી થઈ, તો પછી શ્રીકૃષ્ણ વૈરાગ્યવાળા હોવામાં કહેવાનું જ શું?

એતાવદ્ અર્થનિર્ધારે કથા યાવત્ય ઈરિતાઃ।।
તાસાં ચાત્રોપસંહારઃ ક્રીડયા વિનિરૂપ્યતે।।૪૬૨।।

આટલા અર્થનો નિર્ણય કરવા જેટલી કથાઓ કહેલી છે તેમનો અહીં ક્રીડાથી ઉપસંહાર (કર્યાનું) કહેલ છે.

આ અધ્યાયના પહેલા બાર શ્લોકોમાં ભગવાન્ની ક્રીડાનું વર્ણન કરેલું છે. અહીં વૈરાગ્ય દર્શાવવાનો હોવાથી ક્રીડા કહેવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાન્ ભક્તોનો નિરોધ કરે છે એમ જણાવવા જેટલી કથાઓ કહેલી છે તે સર્વનો ઉપસંહાર આ ક્રીડાથીકરેલછે.

એવં સર્વાન્ સમુદ્ધૃત્ય ક્રીડત્યસ્માકમીશ્વરઃ।।
ક્રીડાયાં પ્રાપ્તસંસારઃ સ્ત્રીણામપિ નિવાર્યતે।।૪૬૩।।

એ પ્રમાણે સર્વનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉદ્ધાર કરીને આપણા ઈશ્વર ક્રીડા કરે છે. ક્રીડામાં સ્ત્રીઓને પણ પ્રાપ્ત થયેલ સંસારને દૂર કરે છે.

એ પ્રમાણે ક્રીડા કરીને ભગવાન્ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરે છે. તેમનાં મનને સંસારમાંથી હઠાવી પોતાની અન્દર આસક્ત કરાવે છે, અને ક્રીડાથી સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થયેલ સંસારને પણ દૂર કરી તેમનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

કુરર્યાદિદશાર્થાસ્તુ નિર્ગુણેન યુતા ગુણાઃ।।
મહિષીહૃદયાપન્નાઃ સન્દેહં વારયન્તિ હિ।।૪૬૪।।

ટિટોડી વગેરે દશ પદાર્થો તો નિર્ગુણનો સમ્બન્ધ થતાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને મહારાણીઓનાં હૃદયને પ્રાપ્ત કરી સન્દેહને દૂર કરે છે.

ટિટોડી, ચક્રવાક, સમુદ્ર, ચન્દ્રમા, મલયનો વાયુ, મેઘ, કોયલ, રમણ કરવાનો પર્વત, નદીઓ અને હંસ એ દશ પદાર્થોને નિર્ગુણ ભગવાન્નો સમ્બન્ધ થતાં તે બધા શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને મહારાણીઓનાં હૃદયને પ્રાપ્ત કરી તેમાં જે વિચારો ઉત્પન્ન કરે છે (જુઓ શ્લો. ૧૫-૨૪), તેથી મહારાણીઓમાં જરા પણ સંસારનો અંશ ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, અને તેમને સંસારનો સમ્બન્ધ હોવાનો સંશય દૂર થાય છે.

મનસા તુ તિરોધાનાદ્ વિહ્વલાસ્તા નિરૂપિતાઃ।।
તેન કૃષ્ણાર્થતા પ્રોક્તા તાસાં સર્વક્રિયાસુ હિ।।૪૬૫।।

ભગવાન્ મનથી તિરોહિત થયેલા હોવાથી તો તેઓ વિહ્વળ હોવાનું કહેલ છે. તેથી તેઓની સર્વ ક્રિયાઓ શ્રીકૃષ્ણમાટે હોવાનું કહેલું છે.

ભગવાન્ મનથી તિરોહિત થયેલા હોવાથી મહારાણીઓ વિહ્વળ થયાનું કહેલું છે. સમ્ભોગનું ઘણું જ સુખ આપનાર ભગવાન્ મહારાણીઓ પાસે જ હોવા છતાં, મહારાણીઓ અ.૧૫-૨૪ સુધીના શ્લોકોમાં તેમના સઙ્ગની લાલસા જ જણાવે છે, તેથી એમ જણાય છે કે તેમની ભગવાન્માં દૃઢ આસક્તિ છે અને તેઓ સર્વ ક્રિયાઓ ભગવાન્માટે જ કરે છે.

સ્કન્ધાર્થસ્તુ નિરોધો હિ તતસ્તેનોપસંહૃતિઃ।।
અગ્રેઽપિ યે ભવિષ્યન્તિ કીર્તનાત્ તેઽપિ તાદૃશાઃ।।૪૬૬।।

સ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ છે, તેથી તેનાથી ઉપસંહાર કરેલો છે. ભવિષ્યમાં પણ જે થશે, તેઓ પણ આના કીર્તનથી તેવા થશે.

આ સ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ હોવાથી, મહારાણીઓ પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ ભગવાન્ માટે જ કરતા એમ જણાવી, તેમના સમ્પૂર્ણ નિરોધનું નિરૂપણ કરી આ સ્કન્ધનો ઉપસંહાર કરેલો છે. આ સ્કન્ધમાં વર્ણવેલી કથાનું કીર્તન કરવાથી ભવિષ્યમાં થનારા જીવોનો પણ ભગવાન્માં નિરોધ થાય એવા પ્રયોજનથી આ કથા કહેલી છે.

પ્રકરણમિહ પૂર્યતેઽનવદ્યં ત્રયમપિ વિશ્વજયાય માદૃશાનામ્।।
નિજપદસમવાપ્તયે ચ નિત્યં નિજગુરુણા હરિણૈવ લોકવન્દ્યમ્।।૪૬૭।।

મારા જેવા વિશ્વનો જય કરે તે માટે, અને લોકોએ વન્દન કરવા યોગ્ય પોતાનું નિત્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તે માટે, પોતાના ગુરુ હરિએ જ અહીં આ પવિત્ર ત્રણે પ્રકરણ પૂર્ણ કરેલ છે.

જીવો વિશ્વની માયા હઠાવે અને ભગવાન્ના પરમધામને પ્રાપ્ત કરે તે માટે જ ભગવાને આ પ્રકરણ અને આ પહેલાંના ત્રણે (તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક) પ્રકરણો અહીં પૂર્ણ કરેલાં છે.